

ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
AN ANALYTICAL STUDY OF THE PRINCIPLES OF HUMAN DEVELOPMENT
IN THERAVADA BUDDHISM AND BRAHMIN-HINDUISM

พระชินนทร์ วรณาโณ (วายุระกุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

พระชนินทร์ วรณาโณ (วายุระกุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of the Principles of Human Development in
Theravada Buddhism and Brahmin - Hinduism

Phra Chanin Varañño (Vayurakun)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Comparative Religion)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” นี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนา
เปรียบเทียบ

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ
(พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน, ดร.)

กรรมการ
(ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

กรรมการ
(ดร.แสง นิลนามะ)

กรรมการ
(ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี)

กรรมการ
(พระราชสิทธิมนี วิ., ดร.)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี
พระราชสิทธิมนี วิ., ดร.

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระชนินทร์ วรณาโณ)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” นี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนา
เปรียบเทียบ

.....
(พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ประธานกรรมการ
(พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนุตเสโน, ดร.)

..... กรรมการ
(ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

..... กรรมการ
(ดร.แสวง นิลนามะ)

..... กรรมการ
(ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี)

..... กรรมการ
(พระราชสิทธิมนี วิ., ดร.)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี ประธานกรรมการ
พระราชสิทธิมนี วิ., ดร. กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย
(พระชนินทร์ วรภาโณ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ผู้วิจัย : พระชนินทร์ วรภาโณ (วายุระกุล)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

- : ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี ป.ธ. ๙, พธ.บ. (รัฐศาสตร์ (บริหารรัฐกิจ)),
ศศ.ม. (จริยศาสตร์ศึกษา), Ph.D. (Philosophy & Religion)
- : พระราชสิทธิมนูญี วิ., ดร. ป.ธ.๙, พธ.บ. (ปรัชญา), อ.ม. (ศาสนา
เปรียบเทียบ), Ph.D. (Religious Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๒ มีนาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาหลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาหลักการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ ๓) เพื่อวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ผลการศึกษาพบว่า

พระพุทธศาสนาเถรวาท มีทัศนะ การพัฒนามนุษย์ก็คือการทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการพัฒนา ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข ๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนา

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีทัศนะว่า การพัฒนามนุษย์ ก็คือการเสริมสร้างศักยภาพของบุคคลให้เป็นที่พึ่งทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นด้วยการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และจิตใจ โดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูธรรม อันเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกกาลหรือเหมาะสมกับวัย ก็คือการมีธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษา คุณุสถ์เป็นวัยแห่งการครองเรือน วณปรสถะและสันยาสี เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่งแสวงหาโมกษะ กล่าวได้ว่า โมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ถือว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

อิทธิพลและคุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า การพัฒนามนุษย์นั้นนอกจากจะพัฒนาตัวมนุษย์ผู้นั้นให้เจริญทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และปัญญาเฉพาะตนเองทั้งในระดับโลกียะและระดับโลกุตระแล้ว ยังส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อสังคมโลกทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา เป็นต้น ซึ่งนั่นเป็นผลมาจากการนำจิตวิญญาณบริสุทธิ์ของผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ไปพัฒนาบุคคลอื่นต่อไป ก่อให้เกิดสันติสุขถาวร ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

Thesis Title : An Analytical Study of the Principles of Human Development in Theravada Buddhism and Brahmin - Hinduism

Researcher : Phra Chanin Varañ o (Vayurakun)

Degree : Master of Arts (Comparative Religion)

Thesis Supervisory Committee

: Asst. Prof.Dr.Naddhira Sridee Pali IX, B.A. (Political science), M.A. (Ethical Studies), Ph.D. (Philosophy & Religion)

: Phrarajsitthimuni, Dr. Pali IX, B.A. (Philosophy), M.A. (Comparative Religion), Ph.D. (Religious Studies)

Date of Graduation : March 12, 2018

ABSTRACT

This thesis has three objectives: 1) to study of the Principles of human development in Theravada Buddhism 2) to study of the Principles of human development in Brahmanism-Hinduism and 3) to analytical study of the Principles of human development in Theravada Buddhism and Brahmin – Hinduism.

The results of the study were as follows:

Theravada Buddhism is of the view that human development is to make man prosperous or having goodness both in physique and mind by following the principle of four developments: **1) physical development:** on this kind of development, there should be relationship that sustains physical environment leading to the beneficial life of people, **2) moral development:** social behavior should be developed, and there should be no harm to others, letting oneself in discipline and right livelihood, and also having social relationship with sustainability, creativity, peacefulness and happiness, **3) mental development:** it is the kind of making mind developed, strong, stable, peaceful, happy, and liberated, and **4) wisdom development:** it is the kind of knowing to think, of knowing to consider, of knowing to contemplate, of knowing to resolve problem, and of knowing to manage all activities with pure wisdom by having the importance goal on realizing Noble Path, Noble Fruits, and Nibbana as the final goal of all developments.

Brahmin – Hinduism is of the view that human development is to build and support people to be the protector for oneself and other with physical, verbal, and mental development through religious doctrine as called ‘Hindu-Dhamma.’ This

Dhamma is the supporter of people to lead themselves on the right time or on the suitable age, that is to say, it is the Dhamma following the four *Ashrama*, viz., *Brahmacharya*-- representing the bachelor student stage of life, *Grihastha*--referring to the individual householder, *Vanaprastha*—referring to the retirement stage, where a person goes to forest for study Dhamma, and *Sannyasa*—referring to the stage of renouncing the world, that is, seeking *Moksha*. It is said that Moksha in Brahmin – Hinduism is called the ultimate reality; it is the state of no changing, everlasting, and pervading in everywhere, existing beyond good or bad deed with no the past, no the present, and no the future, and also there is no any form of Moksha. In other words, Brahman is Moksha or the deliverance, it is the state of no greed, no illusion, and no all merits and evils, it is the supreme purity.

On the influence and the value of human development, both Theravada Buddhism and Brahmin – Hinduism have the view that human development, apart from developing body, mind, and wisdom of individual in both mundane and supra-mundane level, would bring peace and happiness to society and the world on the economic, social, and educational aspects, etc. This is the result of bringing the pure soul of the developed person to develop other, thus causing the everlasting peace and happiness as called ‘sustainable development.’

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยกราบขอบคุณพระราชปรีดีติมนิ, ผศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ขอขอบคุณอาจารย์พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน, ดร. รองคณบดีฝ่ายบริหาร คณะพุทธศาสตร์ ประธานกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ เจริญพรขอบคุณ ผศ.ดร. วุฒินันท์ กันทะเตียน ดร.แสวง นิลนามะ ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำ และชี้ประเด็นต่าง ๆ ในการทำวิทยานิพนธ์เพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เจริญพรขอบคุณ ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี และกราบขอบพระคุณ พระราชสิทธิมนี วิ., ดร. ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ให้ความช่วยเหลือ ให้คำแนะนำ ตรวจสอบแก้ไข ข้อบกพร่องต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นจนเสร็จ สมบูรณ์ด้วยความกรุณาอย่างยิ่ง ขอขอบคุณอาจารย์ พระมหาจรรยา กิตติปัญโญ, ดร. ที่เมตตาตรวจสอบบทความย่อภาษาอังกฤษด้วยเมตตาธรรมอย่างยิ่ง

กราบขอบคุณ พระศรีรัตนโอบ, ดร. พระครูโฆสิตพุทธศาสตร์, ดร. พระครูวินัยธรรมสมุทร ถาวรธมโม, ผศ.ดร. พระมหามงคลกานต์ จิตธมโม, ดร. เจริญพรขอบคุณอาจารย์ ผศ.เฉลียว รอดเขียว ผศ.กฤต ศรียะอาจ ดร.คำพอง งามภักดิ์ ดร.คงสุภรณ์ แพ่งทรัพย์ ตลอดจนทั้งคณาจารย์และเจ้าหน้าที่ คณะพุทธศาสตร์ พระครูธรรมบาล (พิจิตร ธมฺมวิจิโต) เจ้าหน้าที่โครงการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกรูป/ทุกท่าน ที่กรุณาทำให้ตลอดระยะเวลาแห่งการศึกษา การขอคำปรึกษาและการติดต่อประสานงานทุกอย่าง เป็นไปด้วยความราบรื่นและเปี่ยมล้นด้วยกัลยาณธรรมทุกเวลา

ขอบคุณเพื่อนนิสิตในสาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ รุ่นที่ ๘ ทุกรูป/ทุกท่าน โดยเฉพาะ อาจารย์พระมหาค่านวล อคฺคจิตโต (นวลคำ) พระมนเทียร จันทสโร (ชะอุม) ที่กรุณาแบ่งปันข้อมูล ทั้งขณะศึกษาอยู่และขณะทำงานวิจัย ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่เอื้อเฟื้อในการเข้าใช้ห้องสมุดด้วยมิตรไมตรีที่อบอุ่นยิ่ง

กราบขอบพระคุณหลวงพ่อบุญพระครูวิสุทธีศีลคุณ อุปัชฌาย์ผู้ให้การอุปสมบทใน พระพุทธศาสนา เจ้าอาวาสวัดบางน้ำเปรี้ยว เจ้าคณะตำบลบางน้ำเปรี้ยว ที่ให้โอกาสทางการศึกษา ขอนุนโมทนาขอบคุณบิดา-มารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่าน ที่มีส่วนช่วยอย่างสูง ล้นต่อการศึกษเล่าเรียนตั้งแต่ต้นกระทั่งถึงวันนี้

ขอพระสัทธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และความดีงามทั้งปวง ได้ดำรงมั่น เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก และแก่ชาวโลกตลอดกาลนาน เทอญ

พระชนินทร์ วรรณโณ (วายุระกุล)

๑๒ มีนาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๓)
กิตติกรรมประกาศ	(๕)
สารบัญ	(๖)
คำชี้แจงการใช้อักษรย่อและหมายเลขย่อคัมภีร์	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๑๑
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๓
๒.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๗
๒.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๓
๒.๓.๑ จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกียะ : คฤหัสถ์	๒๕
๒.๓.๒ จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกุตตระ : บรรพชิต	๓๐
๒.๔ วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๘
๒.๔.๑ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๘
๒.๔.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๔๔
๒.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๕๖
๒.๖ สรุป	๖๔
บทที่ ๓ หลักการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	
๓.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๖๗
๓.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๖๙

๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๗๐
๓.๔ วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๗๕
๓.๔.๑ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๗๕
๓.๔.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๘๓
๓.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๙๕
๓.๕.๑ คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชน	๙๕
๓.๕.๒ คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน	๑๐๐
๓.๖ สรุป	๑๐๕
บทที่ ๔ วิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	
๔.๑ วิเคราะห์นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์	๑๐๘
๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์	๑๑๐
๔.๓ วิเคราะห์จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์	๑๑๒
๔.๔ วิเคราะห์วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์	๑๑๓
๔.๕ วิเคราะห์คุณลักษณะและคุณค่าของการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม	๑๑๙
๔.๖ สรุป	๑๒๖
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๙
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๓๕
บรรณานุกรม	๑๓๖
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๒

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คัมภีร์พระไตรปิฎกที่ผู้วิจัยใช้ศึกษาและนำมาอ้างอิง สำหรับการเขียนวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยกำหนดแหล่งที่มาด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์ที่นำมาอ้างอิงแล้วตามด้วยตัวเลขที่บอก เล่ม/ข้อ/หน้า ของคัมภีร์ดังกล่าว นั้น เช่น วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๖/๓๒๔ หมายถึง พระวินัยปิฎก จุฬวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๗ ข้อที่ ๔๐๖ หน้าที่ ๓๒๔ หรือ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒ หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๘๔ หน้าที่ ๖๒

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สห. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สหายนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตค. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตุตคนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)

ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.วิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวัตถุ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จตุกกนิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.จตุตทาสี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จัตตาสีนิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

การใช้อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยอ้างอิงอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย โดยระบุคำย่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๕๓/ ๓๒๑ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินี สীগฺขณชวคฺค อฎฐกฺกา ภาษาบาลี เล่ม ๓ ข้อ ๑๕๓ หน้า ๓๒๑

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสินี	มหาวคฺคอฎฐกฺกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
-----------------	---	-------------------	-----------

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

สงฺคห. (ไทย)	=	อภิธัมมัตถสังคหะ	(ภาษาไทย)
--------------	---	------------------	-----------

ค. คำย่อที่สำคัญเกี่ยวกับภาษาอังกฤษ

คำย่อ	คำเต็ม	ความหมาย	หมายเหตุ
ibid.	ibiden	เรื่องเดียวกัน	
P.	Page	หน้า	พหูพจน์ใช้ PP.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คนในสังคมปัจจุบันในส่วนตัวของจิตใจนั้นจะรู้สึกดูถูกตนเอง ทำให้ขาดความมั่นใจในตนเอง ก่อให้เกิดปมด้อยกับชีวิตและจิตใจ คนเมื่อมีจิตสำนึกเช่นนี้ ย่อมพร้อมที่จะดูถูกเหยียดหยามคนที่ตนรู้สึกต่ำกว่า อ่อนแอกว่า โง่กว่า จนกว่า พร้อมกันนั้น ก็จะสยบยอมและอิจฉาคนที่ตนรู้สึกสูงกว่า ฉลาดกว่า รวยกว่า แข็งแรงกว่า และก็จะรู้สึกเกลียดและหลงตนเองอยู่ลึก ๆ พร้อมกันไป ไม่พอใจที่ชีวิตของตนต่ำกว่าคนอื่น และบางครั้งก็รู้สึกเหยียดดูถูกเหยียดหยามที่มีคนอยู่ในระดับต่ำกว่าตน เป็นเหตุให้เกิดความระส่ำทางสังคมอันเนื่องมาจากการพัฒนาสังคมที่เน้นวัตถุมากกว่าการพัฒนาด้านจิตใจ

การพัฒนานั้น หมายถึง กระบวนการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปในทางเจริญงอกงาม ซึ่งการพัฒนาบุคคลเป็นการพัฒนา ๔ ด้าน ได้แก่ ร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคม โดยการพัฒนาจะเป็นไปตามลักษณะของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน^๑ การพัฒนามนุษย์นั้นมีจุดหมายสำคัญอยู่ที่การพัฒนาด้านจิตใจ อันเป็นต้นตอแห่งอารยธรรมของมวลมนุษยชาติที่ปรากฏผลออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านความเห็น ความเชื่อ เจตจำนง หรือทัศนคติ เป็นต้น อันจะก่อให้เกิดผลทางกายและวาจาตามมาอย่างมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน กล่าวคือ เมื่อคิดอย่างไรก็จะทำและพูดเช่นนั้น หรือเมื่อทำและพูดอย่างไรก็จะสะท้อนถึงความคิดว่าเป็นอย่างไร ดังนั้น การมีความเข้าใจในมโนกรรมว่า มีความสำคัญและส่งผลอย่างไร ทั้งต่อตนเองและต่อโลก ย่อมจะทำให้เราสามารถเลือกที่จะประกอบมโนกรรมที่ถูกต้อง และส่งผลดีทั้งต่อตนเองและต่อโลก นั่นคือ การทำให้เกิดการพัฒนาตนและโลกไปในทิศทางที่ถูกต้องพร้อมกันไป^๒ เมื่อมนุษย์เป็นผู้สร้างอารยธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกโดยมีมโนกรรมอยู่เบื้องหลัง ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสิ่งเหล่านี้ ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ที่อาศัยมโนกรรมที่ถูกต้อง จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการสร้างอารยธรรม สร้างสังคมที่มีความสงบสุขต่อไป และด้วยเหตุที่มโนกรรมเป็นตัวชี้วัดถึงทิศทางแห่งการพัฒนามนุษย์ ความหมายของคำนี้จึงสามารถเป็นตัวบอกลักษณะของมโนกรรมได้ทางหนึ่ง

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อเรื่องจิต เพราะจิตเป็นผู้บงการให้บุคคลมีพฤติกรรมต่าง ๆ ได้ ในการพัฒนาจิตของบุคคลตามแนวพุทธนี้เป็นการฝึกให้บุคคลมีจิตใจสงบถือว่าเป็นการทำให้บุคคลได้พัฒนาคุณธรรม และจริยธรรมตามที่สังคมต้องการ ผู้ที่ได้รับการอบรมทางจิตให้ถูกวิธี

^๑ อธิษฐานภรณ์ พิทยาภรณ์, “การศึกษาความต้องการและปัญหาการพัฒนาตนเองด้านวิชาการของอาจารย์มหาวิทยาลัยเอกชน”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษากับการวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๘๓.

จะสามารถพัฒนาจิตได้ คำกล่าวที่ว่า “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” จึงเป็นความจริง เพราะเมื่อบุคคลมีจิตใจสงบและคิดแต่ในสิ่งที่ดีแล้ว ก็จะมีผลทำให้ร่างกาย พละกรรม หรือการประพฤติปฏิบัติเป็นไปแต่ในสิ่งที่ดีงาม การพัฒนาจิตตามแนวพระพุทธศาสนานั้น บุคคลทุกคนจำเป็นที่จะต้องลงมือฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง จึงจะสามารถพัฒนาจิตได้ เพราะการพัฒนาจิตใจในลักษณะนี้ เป็นการฝึกจิตให้หลุดจากกิเลสและเกิดความอดกลั้นต่อสิ่งยั่วยั่วทั้งหลาย ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้ การที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ดีงาม เราจะต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนเองให้ดีขึ้นไป ในระบบการดำเนินชีวิตของเราซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนาที่มีการศึกษา ก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนรู้ ไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์นั้นก็ดำเนินชีวิตให้ไม่ดีเลย ทั้งนี้เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญชาตญาณอย่างเดียวไม่พอ^๓

การพัฒนาบุคคล ต้องมีการปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญา การศึกษาที่สมบูรณ์ต้องทำความเข้าใจเป็นมนุษย์ให้ถูกต้องและสมบูรณ์ อันประกอบด้วย

- ๑) ความฉลาด หรือสติปัญญาในขั้นพื้นฐานพอตัว คือ พอแก่ความต้องการ คือ การเรียนหนังสือ
- ๒) มีความรู้เรื่องวิชาชีพและอาชีพพอตัว คือ การเรียนอาชีพ
- ๓) มีมนุษยธรรม คือ มีความเป็นมนุษย์อย่างถูกต้อง คือ การเรียนความเป็นมนุษย์ ซึ่งกระทำได้ด้วยการสอน การอบรมจริยธรรม^๔

การพัฒนาตามความหมายของพระพุทธศาสนา ก็คือ ภาวนา หมายถึง การทำให้เป็น ให้มีขึ้น การฝึกอบรม การพัฒนา ซึ่งมีการพัฒนา ๔^๕ คือ ประกอบด้วย

๑) กายภาวนา คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

๒) สติภาวนา คือ การเจริญสติ, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมสติ ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน

๓) จิตภาวนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๓๐.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, *เป้าหมายของการศึกษา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิพนพาน, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์, *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท จึงเป็นการพัฒนามนุษย์ โดยการนำคำสอนของพระพุทธเจ้ามาเป็นฐานคิด ให้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการปฏิบัติงาน มีความเจริญเติบโตทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา อันสามารถที่จะช่วยพัฒนาตนและสังคมให้ ดำรงอยู่อย่างยั่งยืนได้

การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์ เป็นการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมตามหลัก คำสอนที่เรียกว่า ฮินดูธรรม โดยเหตุที่หลักธรรมคำสอนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นคำสอนและเป็น หลักประพฤติกปฏิบัติที่มีคุณค่าต่อวิถีชีวิต หรือการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมของชาวฮินดูเป็นอย่างมาก โดยเริ่มต้นตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การใช้ชีวิตในสังคมของวาระต่าง ๆ และ อาศรมเป็นต้น ล้วนแล้วแต่มีความเกี่ยวข้อง มีความผูกพันอยู่กับกิจกรรมและพิธีกรรมทางศาสนาใน รูปแบบต่าง ๆ คืออยู่ภายใต้ของหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนา รวมถึงขั้นตอนของชีวิตและพิธี กรรมการบูชาเทพเจ้าต่าง ๆ จึงนับได้ว่า หลักจริยธรรมคำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น มี คุณค่าและความสำคัญต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวฮินดูเป็นอย่างมาก

การใช้ชีวิตอยู่ในสังคมก็ล้วนแล้วแต่มีความสอดคล้องกันกับหลักของศาสนา การศึกษา เรียนรู้และเข้าใจถึงในหลักจริยธรรมนั้น เป็นการเรียนรู้หลักของความประพฤติปฏิบัติในการดำเนิน ชีวิต คุณค่าของหลักจริยธรรมมีลักษณะคล้ายกับเป็นปัจจัยที่สำคัญสำหรับชีวิตของมนุษย์ทุกคนใน สังคม เพราะมนุษย์ย่อมมีความต้องการที่เป็นพื้นฐานคือ ความต้องการทางกาย ความต้องการทาง สังคม และความต้องการทางด้านจิตใจ ดังนั้น คุณค่าของหลักจริยธรรมในประเภทต่าง ๆ ทุกระดับชั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว มี ๓ ประเภทคือ ๑) เพื่อเป็นหลักปฏิบัติให้คนอยู่รวมกันอย่างสงบสุข มนุษย์ เป็นสัตว์สังคมคือชอบอยู่รวมกันเป็นคณะโดยมีกฎระเบียบประเพณีเป็นหลักปฏิบัติเพื่อเป็นเครื่อง ผูกพัน ไม่ให้มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำในสิ่งที่ดีงามซึ่งเป็นหลักจริยธรรม คุณค่าที่ได้รับคือนำความสงบสุขนำสันติภาพมาสู่สังคมมนุษย์ซึ่งใช้ชีวิตอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นคณะ ๒) เพื่อเป็นหลักให้เศรษฐกิจสมบูรณ์ นักสังคมได้วางหลักการจัดสังคมของมนุษย์ไว้หลายอย่างเช่น ศาสนา และเศรษฐกิจ ศาสนาเป็นเรื่องของจริยธรรมความประพฤติ เป็นเรื่องของจิตใจ ส่วนหลักของ เศรษฐกิจเป็นเรื่องทางวัตถุที่อำนวยความสะดวกทางกายให้มนุษย์ เมื่อคนมีปัจจัย ๔ สมบูรณ์สังคมก็จะมี ความปกติสุข ไม่มีการเบียดเบียนกันทางกาย วาจา และทางใจ ๓) เพื่อเป็นหลักให้เกิดความ เจริญก้าวหน้า คุณค่าของหลักจริยธรรมมีความจำเป็นต่อชีวิตและจิตใจของมนุษย์มาก ทำให้บุคคลมี หลักในการดำเนินชีวิตดีขึ้นปกครองตนเองได้ ทำให้คนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบเพียบพร้อมไปด้วย คุณธรรมจริยธรรมมีคุณค่าต่อชีวิตและจิตใจของมนุษย์ในสังคมส่วนรวม เช่น เป็นบ่อเกิดแห่งความ เจริญทั้งปวงที่เรียกว่า วัฒนธรรมขนบธรรมเนียม ประเพณีเป็นต้น ที่สำคัญที่สุดคือ จริยธรรมมีคุณ ค่าที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าอันยิ่งใหญ่ทางด้านจิตใจของคนในสังคม เพราะการดูคนว่าเป็นคนดี หรือไม่ดีนั้นให้ดูที่พฤติกรรมคือการกระทำที่แสดงออกมาทางกาย วาจา และทางใจ ถ้ามีพฤติกรรม เป็นไปในทางที่ดีก็ถือว่าเป็นคนมีจริยธรรม^๒

^๒ ลำดวน ศรีมณี, จริยธรรมและจริยศาสตร์ตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๓๘), หน้า

จริยธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นคำสอนเป็นธรรมะที่มีคุณค่าต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวฮินดูทุกบทุกตอน ทุกหัวข้อธรรม เพราะสอนให้มนุษย์ดำเนินชีวิตตามวิถีแห่งความดี สอนให้คนในสังคมมีพฤติกรรมที่ดีงาม คือ ให้เป็นคนมีศีลธรรมและจริยธรรมรักความสงบสุข เพราะคำว่า ฮินดู ซึ่งก็บ่งบอกถึงผู้ละเว้นจากการเบียดเบียนกันทั้งมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวก สอนให้คนในสังคม ชุมชน ไม่ให้เบียดเบียนกันทางกาย วาจา และทางจิตใจ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมอินเดียตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน และจริยธรรมคำสอนที่ดีเด่นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ หลักของอหิงสาธรรม เพราะชีวิตของสัตว์ทุกชนิดนั้นมีความสำคัญไม่ควรทำลายหรือเบียดเบียน ให้มีความรักความเมตตาต่อสิ่งที่มีชีวิต รักและเคารพชีวิตทรัพย์สินของคนอื่นเป็นต้น หลักธรรมเหล่านี้เป็นธรรมะที่มีคุณค่าต่อคนทุกคน ทุกชั้นวรรณะของชาวฮินดู อหิงสา คือ การไม่เบียดเบียนกันนี้ มักจะเชื่อมโยงกันกับสัจจะอยู่เสมอ สัจจะคือความจริงเป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าและมีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมอีกประการหนึ่ง^๗ สัจจะและอหิงสาเป็นจริยธรรมที่เกี่ยวเนื่องกันเสมอ มนุษย์ทุกคนจะต้องตระหนัก และปฏิบัติตามในจริยธรรมสองประเภทนี้ เพราะเป็นคุณธรรมและจริยธรรมที่สร้างความเจริญให้แก่คนในสังคม ไม่มีสังคมใดที่จะพบความเจริญและสันติภาพได้ ถ้าขาดจากจริยธรรมอันเป็นคำสอนของศาสนา ดังนั้น มนุษย์จะขาดศาสนาเสียไม่ได้^๘

นอกจากนี้แล้วในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ยังมีหลักจริยธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ หลักของปุรุชาณะ หรือจุดหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์ซึ่งประกอบด้วย อรรถะ กามะ ธรรมะ และโมกษะ^๙ ทั้งหมดนี้เป็นหลักธรรมคำสอนที่มีคุณค่าและความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์มาก เป็นธรรมที่มนุษย์ทุกคนควรแสวงหาและทำให้แจ้งในภพนี้โดยไม่ต้องรอกาลเวลา ไม่ล้งเลঙ্গสัยในชีวิต ถ้าบุคคลใดทำให้แจ้งแล้วเข้าใจแล้วก็จะพบเห็นคุณค่าในตัวของตนเอง และถ้าบุคคลใดไม่แสวงหาก็จะไม่รู้ถึงคุณค่าในเมื่อไม่รู้คุณค่าแล้วก็จะมัวแต่ลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับกิเลสตัณหาต่าง ๆ และต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ชาวฮินดูเชื่อว่าธรรมะหรือจริยธรรม มีคุณค่าต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้งส่วนตัวบุคคลและส่วนสังคมทั้งทางโลกและทางธรรมหรือทางวิญญาณ ทั้งระดับต่ำ และระดับสูงสุด อรรถะ และกามะ เป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าต่อชีวิตของมนุษย์ทางกายหรือทางโลก และมีความสัมพันธ์กับบุคคลแต่ละคน กับสังคม ชุมชนเป็นต้น ธรรมะ กับโมกษะ เป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าต่อชีวิตของมนุษย์ทางวิญญาณคือเป็นคุณค่าอันสูงสุดที่มนุษย์ทุกคนปรารถนาเพื่อที่จะเข้าถึงให้ได้ในชีวิตนี้ คือในขณะที่ยังมีชีวิตมีลมหายใจอยู่บนโลกมนุษย์ โดยดำรงตนอยู่ในขั้นตอนของชีวิต เช่น วรรณะเป็นต้น^{๑๐}

^๗ พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคัมภีร์คุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : นีลนารการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๙๙.

^๘ บุญมี แทนแก้ว, **ปรัชญาศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑.

^๙ ดนัย ไชโยธา, **นานาศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๓๖.

^{๑๐} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคัมภีร์คุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๘๕.

กล่าวได้ว่า หลักคุณธรรมจริยธรรมในศาสนาพราหมณ์ฮินดูนั้น เป็นธรรมะเป็นกฎเกณฑ์ เป็นบรรทัดฐานในการที่จะทำให้ชาวฮินดูดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนา และผลหรือคุณค่าก็คือทำให้คนในสังคมเป็นจำนวนมากอยู่ด้วยกันอย่างกลมกลืน ไม่มีปัญหาด้านต่าง ๆ เพราะทุกคนตั้งตนอยู่ในศีลธรรม นอกจากนี้ หลักคุณธรรมจริยธรรม ยังส่งผลสะท้อนถึงหน้าที่ที่บุคคลพึงกระทำให้เหมาะสมกับสถานะของตนเองที่เรียกว่า วรรณะธรรมะ ธรรมะในลักษณะนี้ ได้แก่ คุณธรรมและหน้าที่ของคนในวรรณะทั้ง ๔ หน้าที่ดังกล่าวนี้ จำแนกออกอย่างกว้าง ๆ ๒ ประการ คือ ๑) หน้าที่ที่เข้าไปเพื่อหวังผลตอบแทน ๒) หน้าที่ที่เข้าไปเพื่อประโยชน์ของหน้าที่ โดยไม่หวังผลตอบแทนแก่ตน และพรรคพวกของตน

จากการศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์ฮินดู พอที่จะทราบได้ว่า ทั้งสองศาสนาล้วนต้องการพัฒนาคนให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีเพื่อความสุขทั้งชีวิตของตนเองและสังคม นั่นจึงเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาค้นคว้าเพื่อต้องการทราบถึงความหมาย จุดมุ่งหมาย รูปแบบ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ รวมถึงคุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วตามหลักของศาสนาทั้งสองว่า มีนัยที่เหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร และจะนำมาประยุกต์ใช้กับสังคมปัจจุบันอย่างไร

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-

ฮินดู

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลต่อสังคมอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

วิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร โดยเป็นเอกสารเกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยเอกสารที่จะต้องสืบค้นนั้น ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา รวมถึงเอกสารที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ผู้วิจัยจะสืบค้นจากคัมภีร์พระเวท มนุธรรมศาสตร์ ภควัทคีตา อุปนิษัท คัมภีร์ปุราณะ เป็นต้น รวมถึงเอกสารที่เกี่ยวข้องในแหล่งต่าง ๆ เป็นต้นว่า เอกสารงานวิจัย หนังสือ

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

การพัฒนามนุษย์ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์ในด้านกาย วาจา และใจ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์ฮินดู อันเป็นไปตามกฎของศีลธรรม

ไตรสิกขา หมายถึง สิกขา ๓ ที่ควรศึกษา ได้แก่ ศีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา ปฏิบัติไตรสิกขาโดยการศึกษาให้เข้าใจ แล้วประพฤติปฏิบัติตามด้วยความเข้าใจ ซึ่งเป็นหน้าที่ของปัญญาที่ทำงานในการบำเพ็ญศีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา

ภาวนา ๔ หลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา หมายถึง หลักปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองหรือพัฒนาจิตใจ ๔ ชั้น ดังนี้ ๑) พัฒนากาย หรือการทำให้ร่างกายเติบโตแข็งแรง การกินอาหารให้ได้คุณค่า กินพอดีด้วยความรู้จักประมาณ ให้ร่างกายอยู่ผาสุก มีสุขภาพดี ๒) พัฒนาศีล หรือพัฒนาทางสังคม ศีลคือการอยู่ร่วมสังคมโดยไม่เบียดเบียนกัน แต่มีชีวิตที่เกื้อกูลต่อกัน และมีวินัย ๓) พัฒนาจิตใจ หรือพัฒนาทางอารมณ์ก็คือเรื่องของจิตใจนั่นเอง ๔) พัฒนาปัญญา หรือพัฒนาการทางปัญญา แก้ไขข้อติดขัด กำจัดปัญหา หายอึดอัด หลุดโล่งไปได้ตลอดจนรู้เท่าทันเหตุปัจจัย มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้จักมองตามเหตุปัจจัย

อาศรม ๔ หลักปฏิบัติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู หมายถึง ขั้นตอนการดำเนินชีวิต ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อุปนิษัต ได้แก่ ๑) พรหมจารี เป็นช่วงแรกชีวิตต้องแสวงหาความรู้ ๒) คฤหัสถ์ เป็นระยะเวลาของการสร้างครอบครัว ๓) วานปรัสถ์ เป็นการออกไปทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม และ ๔) สันยาสี การออกบวชเป็นสันยาสีอุทิศตนเพื่อแสวงหาการหลุดพ้นหรือการเข้าไปเป็นหนึ่งกับพระเป็นเจ้า

โยคะ หมายถึง มรรควิธีในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ภาวะแห่งการหลุดพ้นตามหลักความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีอยู่ ๔ ประเภท คือ กรรมโยคะ ขยานโยคะ ภักติโยคะ และราชโยคะ

๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. เอกสารที่เกี่ยวข้อง

รศ. สงวน สุทธิเลิศอรุณ ได้กล่าวถึงการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์นั้น คือ การพัฒนาตัวบุคคลทั้งร่างกายและจิตใจ ผู้ที่พัฒนาแล้วย่อมได้รับ ความเคารพ นับถือ ยกย่อง เชิดชู ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมที่ว่า “ทนต์ เสฏโฐ มนุสเสสุ” การฝึกตนให้ดี ย่อมเป็นผู้ประเสริฐสุด บุคคลผู้พัฒนาตนเองได้ดี ก็คือ บุคคลที่อยู่เหนืออำนาจของความเคยชิน บุคคลประเภทนี้จะพัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่ามีความสามารถพิเศษ การพัฒนาดนจะช่วยให้บุคคลสำรวม กาย วาจา ใจ มากขึ้น รู้จักควบคุมตนเองในการแสดงออกได้อย่างเหมาะสม รู้จักข่มใจ มีความอดทน อดกลั้น เพื่อรักษาความดีของตนจนได้เชื่อว่า กัลยาณมิตร คือเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไปได้อย่างดี การพัฒนา คือ การสร้างความเป็นคนใหม่ในตนเองให้มีสุขภาพกายที่แข็งแรง สุขภาพจิตที่ดี มีทักษะกำลังใจ มี

จุดมุ่งหมายของชีวิตและเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป การพัฒนาตนในด้านคุณลักษณะส่วนบุคคลที่จำเป็น เพื่อเป็นพื้นฐานในการสร้างเสริมมนุษย์สัมพันธ์ของบุคคลโดยทั่วไป^{๑๑}

รศ.ดร.เรียม ศรีทอง ได้เขียนหนังสือที่เกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรมว่าเป็นผลมาจากการแสดงปฏิกริยาตอบสนองต่อสิ่งเร้าในสถานการณ์ต่าง ๆ การกระทำที่สังเกตเห็นได้ชัดเจน คือ การยืน เดิน นอน นั่ง การกระทำทางกายเรียกว่า กายกรรม ส่วนการพูด การเจรจา การสนทนา การปราศรัย เรียกว่า วาจากรรม คือการกระทำทางวาจา ส่วนการกระทำทางความคิด ความจำ การเรียนรู้ แรงจูงใจ ทรรศนะคติ ความเชื่อ ความศรัทธา ความรัก เป็นต้น เรียกว่า มโนธรรม พฤติกรรมทั้งสามลักษณะของมนุษย์ล้วนเชื่อมโยงอาศัยกัน มิได้แยกออกจากกัน มีการทำงานในลักษณะผสมผสานกันเป็น จริต ตามลักษณะของความประพฤติประจำอยู่ในสันดาน พื้นเพจิต หรือ ลักษณะอุปนิสัย ๖ ประเภท คือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะจริต สัทธาจริต พุทธิจริต วิทกจริต^{๑๒}

บรรจบ บรรณรุจิ ได้กล่าวถึงความประพฤติของมนุษย์ไว้ในหนังสือเรื่อง “จิตวิเคราะห์เปรียบเทียบ : พระพุทธเจ้า : ชิกมันต์ ฟรอยด์” สรุปได้ว่า ความประพฤติของมนุษย์ที่แสดงออกมานั้นถูกกำกับด้วยจิตสำนึก แต่จิตสำนึกนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยแรงกระตุ้นผลักดันจากภายในอัน ได้แก่ จิตไร้สำนึก ซึ่งเป็นที่รวมแห่งความต้องการ ความปรารถนา และความเก็บบกต่าง ๆ และจิตไร้สำนึกนี้เองเป็นที่รวมอยู่แห่งพลังงานอันก่อให้เกิดการแสดงออกถึงความประพฤติ มนุษย์แสดงออกประพฤติต่าง ๆ ออกมา โดยมีแรงจูงใจเป็นเครื่องชักจูงและคอยหนุนหลังอยู่ เบื้องหลังแห่งความประพฤติตรงกับทรรศนะทางพุทธศาสนาคือตัณหา และพระพุทธศาสนายอมรับเหมือนกันว่าความประพฤติของมนุษย์นั้นเกิดมาจากพลังงานทางจิต (เจตสิก)^{๑๓}

อารี วิชาชัย ได้กล่าวถึงคุณค่าของปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ว่าเป็นหลักศีลธรรม ระเบียบความประพฤติของบุคคลในสังคมเพื่อสันติสุข เป็นหลักปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์สะอาด เพื่อที่จะนำดวงวิญญาณที่บริสุทธิ์สะอาดนั้นเข้าสู่สิ่งที่เป็นประโยชน์สูงสุด เป็นเป้าหมายสูงสุด เป็นความสุขสูงสุด คือ การบรรลุโมกษะ หรือภาวะแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งเป็นความสุขอันประเสริฐและเป็นความสุขที่มั่นคงชั่วนิรันดร์กาล ที่ใคร ๆ ก็ปรารถนาที่จะเข้าถึง^{๑๔}

Sanatana Dhamma ได้มองถึงการพัฒนาคนในทัศนะของนักปราชญ์ฮินดูว่า ในชั่วชีวิตของคนเราแต่ละคนควรจะได้มีระบบการที่แน่นอน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาปรับปรุงตนเองให้สอดคล้องกับการเจริญเติบโตของร่างกาย, มั่นสมอง, สติปัญญา และกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องชีวิตของมนุษย์ และเพื่อให้การดำรงชีวิตอยู่ในโลกเป็นไปด้วยความราบรื่น ประสบสิ่งที่ตนพึงปรารถนาตามสมควรแก่

^{๑๑} สงวน สุทธิเลิศอรุณ, รศ., พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

^{๑๒} เรียม ศรีทอง, รศ., พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเวิร์ดเวฟ เอ็ดดูเคชั่นจำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^{๑๓} บรรจบ บรรณรุจิ, ร.ท., จิตวิเคราะห์เปรียบเทียบ : พระพุทธเจ้า : ชิกมันต์ ฟรอยด์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๓), หน้า ๔.

^{๑๔} อารี วิชาชัย, ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, (ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๕.

โอกาส จากแนวคิดดังกล่าว จึงเกิดการสร้างวิธีที่บุคคลจะต้องปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับภาวะ และสังคม เป็นการแสดงหรือสร้างพฤติกรรมตอบสนองบุคคลที่ให้ความอุปการะเอ็นดูด้วยการทำหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์ เป็นการปฏิบัติตนตามหลักอาศรมธรรม คือ ๑) พรหมจริยะ ๒) คฤหัสถะ ๓) วณ-ปรัสเซีย ๔) สันยาसी^{๑๕}

ข. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระชัชวาล ศรีสุข ได้ทำงานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพ สรุปความได้ว่า พฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์เป็นผลมาจากจากแรงผลักดันของตัณหาเป็นหลักใหญ่ แม้ว่าตัณหาจะมีใช้ตัวเหตุโดยตรงของพฤติกรรมแต่เป็นแรงผลักดันให้เกิดเป็นพฤติกรรมในฐานะเป็นเงื่อนไขของการกระทำโดยใช้ปัญญาที่เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” คือการใช้ปัญญาช่วยในการแก้ไขพฤติกรรมที่มีปัญหาของมนุษย์และการใช้ปัญญาช่วยในการแก้ไขและพัฒนาบุคลิกภาพ ซึ่งบุคลิกภาพเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ต้องอาศัยการพัฒนาจิตใจไปที่ละขั้นจนกว่าจะสิ้นกิเลส และพัฒนาคนไปตามหลักของ ศิล สมาปัญญาและอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งกระบวนการพัฒนาต้องใช้เวลาในการสั่งสมจนกว่าจิตจะพัฒนาเข้าถึงภาวะที่สมบูรณ์สูงสุด คือ นิพพาน^{๑๖}

พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินฺโต (สุขดำ) ได้ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ฟรอยด์ สรุปเป็นประเด็นของปัญหาที่เป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์สามารถแสดงออกได้ทั้งทางบวกและทางลบ สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกที่ทุกเวลาและทุกสถานการณ์ การแสดงออกทางกายและทางวาจาก็เป็นเพราะมีจิตใจเป็นผู้กำกับให้แสดงพฤติกรรมเหล่านั้น เป็นการแสดงออกไปตามที่จิตปรารถนา เพราะมนุษย์มีองค์ประกอบ คือ ร่างกายและจิตใจ ย่อมมีการกระทำ การแสดงออก การเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลงอริยาบท ซึ่งอาการเหล่านี้ถือเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ในส่วนของการปรับปรุงพฤติกรรมของมนุษย์ พระพุทธเจ้าตรัสให้ใช้ หลักทฤษฎีอัมมิกัตถะ ๔ ประการ คือ ความขยันหมั่นเพียร การรู้จักใช้ปัญญาจัดดำเนินการ เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา การรู้จักเก็บรักษาทรัพย์สิน และ ผลแห่งกิจการงานให้รอดพ้นอันตรายไม่เสื่อมเสีย เรียกว่า อารักขสัมปทา รู้จักเสวนาคบหาคนดีที่เกื้อกูลแก่การงาน ความดีงามและความก้าวหน้าของชีวิต เรียกว่า กัลยาณมิตตา รู้จักเลี้ยงชีวิตแต่พอดีให้มีความสุขได้ โดยไม่สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย สามารถประหยัดทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้ เรียกว่า สมชีวิตา^{๑๗}

พระอภัย อภิชาติ (ชูขุนทด) ได้ศึกษาหลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน พบว่า พฤติกรรมของมนุษย์ หมายถึง การแสดงออกทาง กาย วาจา ใจ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ

^{๑๕} Sanatana Dhamma, An Advanced Text Book of Hindu Religion and Ethics, Part II, Chap.IV.pp.221, อ้างใน พระมหาสม สุมนัน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๓๘.

^{๑๖} พระชัชวาล ศรีสุข, “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐.

^{๑๗} พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินฺโต (สุขดำ), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ฟรอยด์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๗.

การกระทำ ๒ อย่างคือ การกระทำดี (สุจริต) เรียกว่า ฝ่ายบุญ กับ การกระทำที่ไม่ดี (ทุจริต) เรียกว่า ฝ่ายบาป และอธิบายว่า พฤติกรรมของมนุษย์นั้นเกี่ยวข้องกับสังคมปัจจุบัน อยู่ ๔ ด้าน คือ ด้านการเมือง เศรษฐกิจ การปกครอง และด้านสังคม หลักธรรมที่ช่วยในการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท มีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) หลักเบญจศีล หมายถึง ข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับการควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม มีอยู่ ๕ ข้อ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์มีชีวิต, เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, เว้นจากการประพฤติผิดในกาม, เว้นจากการพูดเท็จ และ เว้นจากการดื่มสุราและเครื่องดองของมีเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท และ อานิสงส์ของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์ ย่อมแก่กล้า ไม่เก้อเขิน ย่อมไม่หลงลืมสติ เมื่อตายไปแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (๒) หลักเบญจธรรม หมายถึง กัลยาณธรรม แปลว่า ธรรมที่มีความงาม เป็นข้อปฏิบัติพิเศษที่ยิ่งขึ้นไปกว่าศีล ซึ่งจะช่วยให้มนุษย์เป็นคนดี มีคุณธรรม มี กาย วาจา ใจ ที่สะอาดงดงามแบ่งออกเป็นประเภทของเบญจธรรม ๕ ข้อ คือ ความมีเมตตากรุณา การเลี้ยงชีพโดยชอบ ความสำรวมในกาม พูดความจริง และความระลึกความรู้สึกตัวอยู่เสมอ บุคคลผู้นำไปปฏิบัติแล้ว จะบังเกิดผลดีแก่ตนเองอย่างแน่นอน^{๑๘}

พระมหาพรสวรรค์ กิตติวโร (จันโปรด) ได้ทำการวิจัยการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สรุปความได้ว่า มนุษย์เป็นทรัพยากรที่มีค่าและเป็นสิ่งที่สำคัญที่ต้องพัฒนาเพื่อเพิ่มพูนประสิทธิภาพอยู่เสมอ การพัฒนาความรู้ ความสามารถ ทักษะ ทศนคติ เพื่อเตรียมบุคลากรเพื่อก้าวขึ้นไปสู่ระดับที่สูงขึ้นให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าสูงสุดที่เรียกว่า ทูมนมนุษย์ เป็นกระบวนการที่ผู้บริหารจะต้องเน้นเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ภายในองค์กรอย่างเต็มกำลังความสามารถ มีการวางแผนการจัดการ การพัฒนาคนอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อเพิ่มขีดความสามารถสูงสุดในการปฏิบัติงานของพนักงานภายในองค์กร โดยการใช้วิธี การให้การศึกษา การฝึกอบรม การพัฒนาตามลำดับ การนำหลักธรรมกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมาใช้ในการพัฒนามนุษย์นั้นมีแนวคิด ว่า มนุษย์นั้นมีจุดมุ่งหมาย คือ ความสุข ความอิสรภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคลและการนำหลักธรรมมาพัฒนานั้น สามารถพัฒนาได้ครบทั้ง กาย วาจา ใจ ด้วยเพราะว่าการพัฒนาที่ดีต้องอาศัยหลักธรรมเป็นพื้นฐานจึงจะเกิดคุณค่าในทางมนุษย์ธรรม ซึ่งพบว่า หลักธรรมที่นำไปใช้ในสังคมปัจจุบันควรประกอบด้วยหลักการปฏิบัติใน ๔ ระดับชั้นด้วยกัน คือ ๑) ระดับบุคคล ๒) ระดับครอบครัว ๓) ระดับองค์กร ๔) ระดับสังคม^{๑๙}

พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย (แก้ววงศ์น้อย) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา” ผลการศึกษาวิจัยพบว่า ในทางพระพุทธศาสนานั้น มีความเห็นว่าครอบครัวเป็นสถาบันที่บุคคลอาศัยอยู่ด้วยกัน โดยมีหน้าที่ต่อกัน ในทางธรรม มีการตอบสนองความรักของหญิงชายที่ชอบพอกัน ก่อตัวมาเป็นความรักฉันท์สามีภรรยา มีความรับผิดชอบในครอบครัว จนกระทั่งมีบุตรสืบตระกูลด้วยกัน พัฒนาเป็นครอบครัวที่สมบูรณ์ได้อธิบายถึงประเภทครอบครัวตามคุณลักษณะคุณธรรมมี ๔ ประเภท ชายดีหญิงดี ชายชั่วหญิงดี ชายดี

^{๑๘} พระอภัย อภิชาโต (ชูขุนทด), “การศึกษาหลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

^{๑๙} พระมหาพรสวรรค์ กิตติวโร (จันโปรด), “ศึกษาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

หญิงชั่ว ชายชั่วหญิงชั่ว ตามหลักในพระพุทธศาสนาครอบครัวที่ดีนั้น คือครอบครัวที่บิดามารดาเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่บุตร สามีรักใคร่ปรองดองกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บุตรก็มีความกตัญญูกตเวที ซึ่งจะเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งที่จะส่งผลดีให้ครอบครัวมีความสุขมีความอยู่ดีมีสุขทั่วหน้า^{๒๐}

ธัญวรินทร์ ภักดีธนกิติ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนาความประพฤติของมนุษย์ในมุมมองพระพุทธศาสนาเถรวาท คือการพัฒนา การกระทำ หรืออากัปภิกิริยาต่าง ๆ ของมนุษย์ที่ปรากฏออกมาทางกาย วาจา ใจ อันมีต้นเหตุ และฉันทะเป็นตัวกระตุ้นเตือน ซึ่งต้องอาศัยหลักธรรมคือศีล ๕ เป็นเครื่องมือในการพัฒนาพื้นฐาน และอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นเครื่องมือในการพัฒนาเพื่อเข้าสู่พระนิพพาน^{๒๑}

โสภณ ศรีกฤษญาพร ได้แสดงทัศนะเรื่องความประพฤติไว้ว่า ตัวการที่เป็นผู้ประกอบกรรมโดยตรงคือ จิต ส่วนกายนั้นไม่ใช่เป็นตัวการที่เป็นผู้ประกอบกรรมโดยตรง แต่กายเป็นเพียงเครื่องมือให้จิตกระทำการกรรม ดังนั้น จิตนอกจากอาศัยกายเป็นแนวทางในการรับรู้โลกภายนอกแล้วยังอาศัยกายเป็นเครื่องมือในการแสดงความประพฤติหรือการกระทำต่อโลกด้วย เพราะเหตุที่จิตแสดงความประพฤติหรือการกระทำต่อโลกโดยอาศัยกายเป็นฐานให้เกิดกายกรรม วจีกรรม และมีโนกรรมนี้เอง จึงทำให้เกิดข้อปฏิบัติในแง่จริยธรรมในสังคัมมนุษย์ คือการกระทำดี กระทำชั่ว การกระทำถูก และการกระทำผิด เป็นต้น^{๒๒}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเบื้องต้นเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ส่วนมากเน้นประเด็นในเชิงจริยธรรมทางศาสนาเป็นเอกเทศ เช่นการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท จะเป็นการเน้นการพัฒนาพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย วาจา และจิตใจ โดยส่วนมากคิดว่าพฤติกรรมเหล่านั้นถูกครอบงำด้วยกิเลสซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานเป็นตัวชักนำให้แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ นั้น และการที่จะละพฤติกรรมนั้นได้ ต้องอาศัยหลักธรรมทางศาสนาเป็นตัวสนับสนุนหรือเป็นเครื่องมือในการชำระนั้น ๆ ซึ่งขึ้นอยู่กับกรณี เช่น หลักเบญจศีล เบญจธรรม หลักอกุศลกรรมบถ หลักทิวฐธรรมิกกัตถะหลักอิทธิบาท เป็นต้น ส่วนในทางด้านศาสนาพราหมณ์ฮินดู ส่วนมากจะมองว่าพฤติกรรมของมนุษย์เป็นสิ่งที่ทุกคนแสดงออกคัดค้านพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าของ หรือต้องการต่อต้านพลังอำนาจของพระผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งนั่นเป็นพฤติกรรมที่นับว่าสร้างความเสื่อมแก่ตนเองและวงศ์ตระกูล และจะต้องหาวิธีลด ละพฤติกรรมนั้น ๆ ด้วยหลักแห่งฮินดูธรรมเป็นพื้นฐาน และหลักธรรมอื่น ๆ ที่สงเคราะห์แก่กรณีศึกษานั้น ๆ เช่น หลักอาจารย์ธรรม อันศิษย์พึงกระทำต่ออาจารย์ หลักปติธรรม เป็นภริยาพึงกระทำต่อสามี หรือหลักอาศรมธรรม เป็นหลักธรรมที่ฮินดูชนพึงประกอบตามลำดับแห่งชีวิต เป็นต้น ซึ่งเอกสารแต่ละส่วนที่กล่าวอ้างมานั้น ก็เป็นการศึกษาเฉพาะกรณี และสิ่งที่เป็นประเด็นให้ศึกษานั้นมี

^{๒๐} พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย (แก้ววงศ์น้อย), “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๔.

^{๒๑} ธัญวรินทร์ ภักดีธนกิติ, “การศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนาความประพฤติของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๘.

^{๒๒} โสภณ ศรีกฤษญาพร, “ความคิดเรื่องมนุษย์ในพุทธปรัชญา”, **รายงานการวิจัย**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยกรุงเทพ), ๒๕๓๐.

เหตุจากเอกสารงานวิจัยที่อ้างมาดังกล่าว ยังขาดประเด็นในเชิงวิเคราะห์เปรียบเทียบ จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์และการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ด้วยอาศัยธรรมทางศาสนาทั้งสองนั้น แล้วนำมาเปรียบเทียบให้เห็นนัยที่เหมือนและแตกต่างกัน ในประเด็นความหมายของการพัฒนามนุษย์ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ คุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว ตลอดจนคุณค่าของการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม อันจะเป็นประโยชน์ในเชิงวิชาการต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

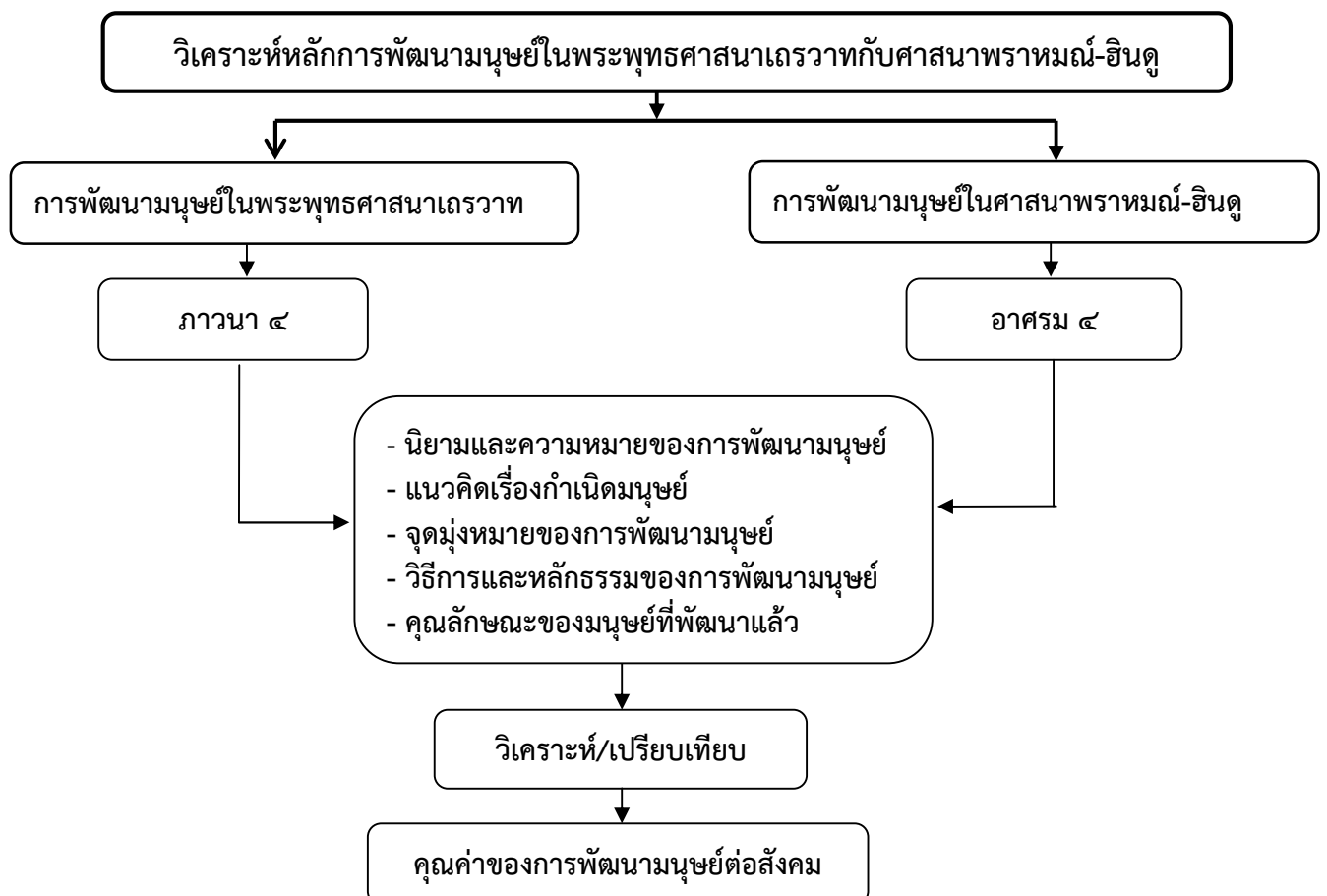
การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งผู้วิจัยได้จัดขั้นตอนการวิจัย (Research Process) ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา รวมถึงเอกสารที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ผู้วิจัยจะสืบค้นจากคัมภีร์พระเวท มนุธรรมศาสตร์ ภาควัศิตา อุปนิษัท คัมภีร์ปุราณะ เป็นต้น รวมถึงเอกสารที่เกี่ยวข้องในแหล่งต่าง ๆ เป็นต้นว่า เอกสารงานวิจัย หนังสือ

๑.๗.๒ นำข้อมูลทั้งสองแหล่ง มาตีความ วิเคราะห์ และเปรียบเทียบการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพื่อตอบปัญหาการวิจัย

๑.๗.๓ สรุปและนำเสนอผลงานวิจัย

๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๙.๑ ทำให้ทราบการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๙.๒ ทำให้ทราบการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

๑.๙.๓ ทำให้ทราบถึงอิทธิพลและคุณค่าการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่มีต่อสังคม

บทที่ ๒

หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นภาระหน้าที่ที่จำเป็นของมนุษย์ทุกคนที่จะต้องเอาใจใส่ดูแล หวงแหน ทะนุถนอม ห่วงใย และพัฒนาปรับปรุงตนเอง เพราะชีวิตคือกระบวนการพัฒนาเพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองให้ดีขึ้น และเพื่อที่จะเสริมสร้างความสุขและความสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นในชีวิต ดังนั้น ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในประเด็น ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๔ รูปแบบและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๖ สรุป

๒.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การพัฒนาเป็นปฏิบัติการสำคัญอย่างหนึ่งที่ต้องการกระทำกับคน สัตว์ สิ่งของ เพื่อให้สิ่งนั้นเกิดความเจริญก้าวหน้า สำหรับคนหมายถึง ต้องการให้มีความรู้ ความสามารถในด้านใดด้านหนึ่ง หรือ เจริญขึ้นในด้านใดด้านหนึ่ง อาจเป็นการพัฒนาด้านสติปัญญา ร่างกาย จิตใจ หรืออื่น ๆ ถ้าเป็นการพัฒนาสัตว์ก็อาจจะต้องการให้สัตว์เกิดการเรียนรู้เหมือนการกระทำของมนุษย์ เช่น สอนให้หัดพูด ภาษามนุษย์ หรือเลียนแบบพฤติกรรมมนุษย์ ถ้าเป็นสิ่งของก็อาจต้องการให้สิ่งของนั้นสามารถใช้งานได้คงทน ใช้ประโยชน์ได้หลาย ๆ อย่างอย่างมีประสิทธิภาพ การที่เราจะกระทำในสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เราเห็นว่าจะจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคมถือว่ามีความสำคัญโดยผ่านกระบวนการพัฒนาในรูปแบบต่าง ๆ

พัฒนามาจากคำว่า พัฒนะ [พัตตะนะ] น. ความเจริญ. พัฒนา [พัตตะ-นา] ก. ทำให้เจริญ ดังนั้น การพัฒนาหรือพัฒนาการ น. หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในทางเจริญขึ้น, การทำความเจริญ หรืออีกคำหนึ่งซึ่งมีความคล้ายคลึงในความหมายคือคำว่า การปฏิรูป (ก.) ซึ่งหมายถึง การปรับปรุงให้เหมาะสม, ปรับปรุงให้ดีขึ้น, เปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป^๑

พระพุทธศาสนาเถรวาทมีทัศนะว่า ความประพฤติของมนุษย์มีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดระหว่างกายกับจิต การจะพัฒนามนุษย์นั้นก็คือการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ ดังนั้น

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๗๙.

มนุษย์จะทำดีหรือชั่ว จะอยู่อย่างมีความสุขหรืออยู่อย่างเป็นทุกข์ ขึ้นอยู่กับสภาพทางจิตหรือพลังงานทางจิต เพราะภาวะจิตในทางดีหรือไม่ดีนั้นจะเป็นตัวผลักดันให้เกิดความประพฤติดีหรือไม่ดีตาม ดังพุทธพจน์ว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไปเหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^๒

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^๓

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงพฤติกรรมของมนุษย์ คือการแสดงออกทางทวารทั้ง ๓ ซึ่งมีทั้งชั่วด้านลบและด้านบวก พฤติกรรมในด้านลบ เช่น ๑) พฤติกรรมทางกาย ได้แก่ (๑) ข่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม ๒) พฤติกรรมทางวาจา ได้แก่ (๑) พูดเท็จ (๒) พูดคำหยาบ (๓) พูดส่อเสียด (๔) พูดเพ้อเจ้อ ๓) พฤติกรรมทางใจ ได้แก่ (๑) โลภ (๒) พยาบาทของร้าย (๓) เห็นผิดเป็นชอบ^๔ ส่วนพฤติกรรมในด้านบวกมีโดยตรงกันข้ามกับที่ประการดังกล่าวข้างต้น

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวว่าความประพฤติของมนุษย์นั้น เกิดจากอาสวะ ทั้ง ๔ คือ (๑) กามาสวะ (๒) ภาวาสวะ (๓) ทิฏฐาสวะ (๔) อวิชชาสวะ เป็นที่มาแห่งความประพฤติของมนุษย์ปุถุชนทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนอันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุดแล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่งแสดงความประพฤติ และการกระทำต่าง ๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท คือเมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หรือกล่าวอีกอย่างว่า ในภาวะที่การแสดงออกความประพฤติด้วยความหลงว่า ตัวตน ทำเช่นนั้นมนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะความประพฤติถูกบังคับบัญชาด้วยสังขาร (ความคิดปรุงแต่ง) ที่เป็นแรงขับใ้สำนึกทั้งสิ้น^๕

พระมหาพิเชษฐ์ ธีรวีโส (ดอกกรัก) กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้มนุษย์แสดงออกความประพฤติต่าง ๆ ออกมานั้น เกิดจากแรงขับเคลื่อนของกิเลสหรือตัณหา ซึ่งอยู่ในจิตของมนุษย์ ที่จะผลักดันให้มนุษย์เกิดความต้องการ ความปรารถนาจึงกระทำการ (แสดงออกความประพฤติ) ต่าง ๆ ออกมาตามแรงผลักดันของกุศลเจตสิกและอกุศลเจตสิก เมื่อบุคคลแสดงออกซึ่งความประพฤติด้านใดด้านหนึ่งย่อมมีผลแห่งความประพฤตินั้น และผลนั้นย่อมมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตบุคคลในชาตินี้ (ปัจจุบัน) และชาติหน้า (อนาคต) การกระทำของมนุษย์เป็นมรรคาที่จะนำไปสู่สุคติและทุคติ การกระทำดีย่อมมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่เป็นความสุข การกระทำที่เป็นความชั่ว ย่อมมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่เป็นความทุกข์

^๒ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๓ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑-๔๓๒.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๒๒ – ๑๒๓.

พระพุทธศาสนาเถรวาทให้ความสำคัญต่อการกระทำที่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์โดยดำเนินตามหลักของมัชฌิมาปฏิปทาเพื่อความไม่เกิดอีกต่อไป^๖

พระชัชวาลย์ ศรีสุข กล่าวว่า ความประพฤติด่าง ๆ ของมนุษย์เป็นผลมาจากแรงผลักดันของตัณหาเป็นหลักใหญ่ แม้ว่าตัณหาจะมีสาเหตุโดยตรงของความประพฤติดังแต่เป็นแรงผลักดันให้เกิดความประพฤตินั้นในฐานะเป็นเงื่อนไขของการกระทำโดยใช้ปัญญา (โยนิโสมนสิการ) เป็นตัวแก้ปัญหาความประพฤติดังของมนุษย์ ความประพฤติดังที่มีปัญญาเป็นตัวนำทำให้การพัฒนาบุคลิกภาพเป็นไปด้วยดี ต้องอาศัยความเคยชิน (อุปนิสัย) เพราะถ้ามีความประพฤติดังเคยชินอย่างไร คนก็จะดำเนินชีวิตไปด้วยความประพฤติดังอย่างนั้น การพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาใช้การพัฒนาจิตใจไป ทีละขั้น ๆ จนกว่าจะสิ้นกิเลส ด้วยการพัฒนาตนและสังคมตามหลักของศีล สมาธิ ปัญญา และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาที่ต้องใช้เวลาในการสั่งสมจนกว่าจิตจะพัฒนาเข้าถึงภาวะที่สมบูรณ์สูงสุดคือนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของการพัฒนาบุคลิกภาพที่แท้จริง^๗

อำนาจ แสงสว่าง ได้กล่าวว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การวางแผนอย่างเป็นระบบต่อเนื่อง เพื่อจัดการให้มีการพัฒนาระดับขีดความสามารถในการปฏิบัติงานของพนักงานและประสิทธิภาพในการดำเนินขององค์กร โดยใช้วิธีการฝึกอบรม การให้ความรู้และจัดโปรแกรมการพัฒนาพนักงานให้มีโอกาสได้รับความก้าวหน้าในอาชีพสำหรับในอนาคต^๘

มัลลี เวชชาชีวะ ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การวางแผนล่วงหน้าเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ขององค์กรเป็นรายบุคคล ให้เขามีความพร้อมที่จะทำงานในหน้าที่ของเขาให้ได้ผลดีแก่องค์กรมากที่สุด^๙

พะยอม วงศ์สารศรี ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การทำให้มีคุณภาพมากขึ้น ในกรณีเกี่ยวกับบุคคลก็คือ การดำเนินการเพิ่มพูนความรู้ความสามารถ และทัศนคติที่ดีต่อการปฏิบัติงานที่ตนรับผิดชอบให้มีคุณภาพประสบผลสำเร็จเป็นที่พอใจแก่องค์กร^{๑๐}

วิชัย โถสุวรรณจินดา ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง กระบวนการที่ผู้บริหารใช้ศิลปะและกลยุทธ์ดำเนินการสรรหา คัดเลือกและบรรจุบุคคลที่มีคุณสมบัติ

^๖ พระมหาพิเชษฐ์ ธีรวโส (ดอกรัก), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ก.

^๗ พระชัชวาลย์ ศรีสุข, “ศาสนากับการพัฒนาบุคลิกภาพ : ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและศาสนาคริสต์”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า (๑).

^๘ อำนาจ แสงสว่าง, **การจัดการทรัพยากรมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทยพิสุทธ์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๙๖.

^๙ มัลลี เวชชาชีวะ, **การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักวิจัยสถาบันพัฒนาบัณฑิตบริหารศาสตร์, ๒๕๒๔), หน้า ๑.

^{๑๐} พะยอม วงศ์สารศรี, **การบริหารทรัพยากรมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : คณะวิทยาการจัดการ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๓๘), หน้า ๑.

เหมาะสมให้ปฏิบัติงานในองค์กร พร้อมทั้งสนใจการพัฒนา การบำรุงรักษาให้สมาชิกที่ปฏิบัติงานในองค์กรสามารถเพิ่มพูนความรู้ความสามารถ เพื่อการทุ่มเทการทำงานให้กับองค์กร และสามารถดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุข^{๑๑}

สมชาย หิรัญกิตติ ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง บุคคลซึ่งมีความพร้อม มีความจริงใจ และสามารถที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมายขององค์กรหรือบุคคลในองค์กรที่สามารถสร้างคุณค่าของระบบการบริหารงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ต้องการได้ ดังนั้นองค์กรจึงมีหน้าที่ในการบริหารทรัพยากรมนุษย์ เพื่อให้ปฏิบัติงานจนบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กร ซึ่งต้องให้การวางแผนเชิงกลยุทธ์ด้านการบริหารทรัพยากรมนุษย์เข้ามาช่วย^{๑๒}

บุญเลิศ ไพรินทร์ ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง กระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทั้งมวลอันอาจได้แก่การเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ความสามารถ ทักษะและทัศนคติโดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งจะครอบคลุมกระบวนการจัดการศึกษาให้ทุกคนและทุกระดับได้มีความรู้ ความสามารถ มีทักษะและทัศนคติอันพึงปรารถนาของสังคมและประเทศชาติและรวมถึงการฝึกอบรม การสอนงานการสับเปลี่ยนหมุนเวียน หรือแม้แต่กระบวนการในการพัฒนาตนเองอีกด้วย^{๑๓}

อำนาจ เจริญศิลป์ ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณภาพดีขึ้น ต้องพัฒนาในด้านร่างกายและจิตใจไปพร้อม ๆ กัน นอกจากนั้นจะต้องให้มนุษย์มีความรู้คู่กับคุณธรรมด้วย จึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์หรือความเป็นมนุษย์ออกไปอยู่ในสังคมได้ และเมื่อมนุษย์มีความรู้แล้ว ต้องนำไปปฏิบัติ ฝึกฝนให้เกิดผลดีคือ มีประสบการณ์ดีนั่นเอง ประสบการณ์ดี ความรู้ดี มีคุณธรรมดี และมีความสามารถสูงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่ควรใช้เป็นหลักในการจัดการทรัพยากรมนุษย์^{๑๔}

บรรยงค์ โตจินดา ได้กล่าวถึงแนวคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กร ว่าเป็นการสร้างบรรยากาศในการทำงานที่เอื้ออำนวยต่อการแสดงออกของศักยภาพบุคคลในองค์กรทำให้เกิดคุณภาพชีวิตในการทำงานเกิดการพัฒนางานองค์กร รวมทั้งการออกแบบงานใหม่ ซึ่งทั้งหมดนี้เกิดจากภาวะปัจจุบันมีการแข่งขันทางธุรกิจสูง ทำให้องค์กรมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพัฒนาการบริหารงานบุคคล ต้องมีการปรับสภาพเพื่อความอยู่รอดขององค์กร ซึ่งการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นี้จะเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีลักษณะต่อเนื่องกันไปตลอดชีวิตของบุคคลในองค์กร มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องการฝึกอบรม การศึกษา โดยการพัฒนาจะเน้นที่ตัวบุคคล ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้น

^{๑๑} วิชัย โสสุวรรณจินดา, การบริหารทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : VJ.พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

^{๑๒} สมชาย หิรัญกิตติ, การบริหารทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธีระฟิล์ม และไซเท็กซ์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑.

^{๑๓} บุญเลิศ ไพรินทร์, พฤติกรรมการบริหารงานบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

^{๑๔} อำนาจ เจริญศิลป์, การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรินต์ติ้งเฮ้าส์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๖.

จะสำเร็จได้ต้องทำอย่างเป็นกระบวนการที่มีระบบ และทำอย่างต่อเนื่องติดต่อกันทุกระดับ เพราะคนที่มีความรู้ความเข้าใจ มีทัศนคติที่แตกต่างกันจะไม่สามารถทำงานร่วมกันได้ การประสานงานให้เป็นระบบต่อเนื่องกัน จึงทำให้เกิดผลสำเร็จแก่องค์กรได้^{๑๕} จะเห็นได้ว่าในทัศนะของพระพุทธศาสนามีความเชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐด้วยการฝึกฝนและพัฒนา^{๑๖} หากมองอีกมุมหนึ่งก็คือพัฒนาคนให้มีความเจริญขึ้น มีความคิดที่ดี มีการแสดงออกทางกาย วาจา ใจที่ดีตามหลักไตรสิกขา คือการสร้างคนให้เป็นมนุษย์นั่นเอง เพราะมนุษย์เป็นผู้ที่มีจิตใจสูงฝึกตนเองได้และฝึกแล้วประเสริฐสุด^{๑๗}

ดังนั้น เมื่อก้าวโดยสรุป การพัฒนามนุษย์ก็คือการทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ เมื่อใครคบหาสมาคมกับบุคคลที่พัฒนาแล้วย่อมทำให้จิตใจสูงส่งไปด้วย หากใครก็ตามที่หลงไปคบหาสมาคมกับคนที่จิตใจยังไม่ได้พัฒนาเข้า เขาย่อมประสบกับความทุกข์ พาวชีวิตให้ตกลงไปสู่ที่ต่ำ เพราะฉะนั้น การพัฒนามนุษย์จึงหมายถึงการทำให้มนุษย์เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกาย วาจา และจิตใจ ให้เป็นไปในทางที่เจริญ ประเสริฐ ปฏิบัติหน้าที่ในทางที่เป็นคุณต่อตนเอง ต่อสังคมเพื่อนมนุษย์ สัตว์ และสิ่งแวดล้อม

๒.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

๒.๒.๑ ความหมายของการเกิดในทัศนะของพระพุทธศาสนา

การเกิด หมายถึง การเกิดขึ้นของรูปและนาม หรือ การเกิดขึ้นของชั้น ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มาประกอบกันเข้าเป็นสิ่งที่บัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล เรา เขา ซึ่งในทางพระพุทธศาสนา ถือว่า มีอยู่ ๔ ประการ เรียกว่า โยนิ หมายถึง กำเนิดหรือสิ่งที่ปฏิสนธิวิญญานอาศัยเกิด คือ

- ๑) อณฑชโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่)
- ๒) ชลาพุชโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์)
- ๓) สังเสทชโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในถ้ำโคล)
- ๔) โอปปาติกโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น)^{๑๘}

คัมภีร์อัคคัญญสูตร ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของมนุษย์และสรรพสัตว์ไว้ว่า มนุษย์ทุกคนมีบรรพบุรุษเดิมมาจากต้นเค้าเดียวกันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะอยู่ในวาระใด ชีวิตยุคแรก ๆ นั้น จูติมาจากอากัสสรพรหม ยังไม่มีเพศ มีปิตีเป็นอาหาร มีรัศมีขานออกจากกายตนเอง และสัญญาไปในอากาศ ในสมัยนั้นตั้งแต่ตอนต้นแห่งวิวิฎฏกัป คือช่วงที่โลกกลับก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มจากสภาพที่เป็นน้ำแผ่เต็มอวกาศอันวิ้งว้างว่างเปล่า ไม่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดวงดาวใด ๆ จักรวาลทั้งสิ้นยังเป็นน้ำมืดมนมองไม่เห็นอะไร ไม่มีกลางวันกลางคืนทั่วบริเวณมืดมิด โลกค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น มีพืชพรรณ

^{๑๕} บรรยงค์ โตจินดา, การบริหารงานบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๖.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, (นครปฐม : บริษัท จ. เจริญอินเตอร์พรีน (ประเทศไทย) จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๙.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๑๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/ ๒๐๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓.

เกิดขึ้นตามลำดับ คือ ง้วนดิน ซึ่งมีสีเหมือนเนยใส หรือ เนยข้น มีกลิ่นและรสเหมือนน้ำผึ้ง ลอยอยู่บนผิวน้ำ สัตว์ผู้หนึ่งมีความโลภความอยากรู้และสงสัยอยากทดลอง จึงเอานิ้วมือจุ่มง้วนดินที่วานั้นขึ้นมาชิมดู เกิดความพอใจและติดใจในรสชาติของง้วนดิน เพราะมีความอร่อยมากกว่าปติเป็นไหน ๆ เกิดความอยากทวีคูณขึ้น และสัตว์อื่นๆ ต่างพากันทำตาม เมื่อมีความอยากมากเข้า การใช้นิ้วจุ่มกินไม่ทันใจเสียแล้ว จึงปั้นเป็นคำ ๆ บริโภคกัน จากการทำดังกล่าวปรากฏว่า แสงสว่างที่เคยมีในตัว ก็อันตรธานไป สัตว์โลกพวกนี้ จากที่เคยมีอาหารละเอียด แต่เพราะเปลี่ยนมาบริโภคง้วนดินนาน ๆ เข้าร่างกายจึงเปลี่ยนแปลงมากขึ้น บางพวกมีผิวพรรณดี บางพวกมีผิวพรรณเลว จึงเกิดเหยียดผิวกัน เพราะเหยียดผิวกัน ง้วนดินจึงหายไป พวกเขาจึงเกิดความโหยหาขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อง้วนดินหายไป จึงเกิดมีสะเก็ดดินที่มีสีกลิ่นและรสเหมือนง้วนดินทุกประการเกิดขึ้น สัตว์โลกพวกนี้จึงใช้สะเก็ดดินเป็นอาหารแทนง้วนดินที่หายไป เมื่อบริโภคสะเก็ดดินไปนาน ๆ ร่างกายได้เปลี่ยนแปลงมากขึ้น ผิวพรรณต่างกันมากขึ้น การเหยียดผิวกันก็รุนแรงขึ้น ทำให้สะเก็ดดินหายไป พวกสัตว์โลกได้เกิดความรู้สึโหยหาขึ้นอีก สะเก็ดดินอันตรธานหมดไปอีก จึงเกิดเครื่องดินขึ้นมาแทน พวกเขาใช้เครื่องดินเป็นอาหารแทนสะเก็ดดินที่หายไป และเมื่อบริโภคไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้น การเหยียดผิวก็ยังรุนแรงขึ้น จนเครื่องดินหายไป พวกเขากลับรู้สึกโหยหาต่อไปอีก

โดยนัยเดียวกันนั่นเอง เครื่องดินที่ว่ามานี้ก็หมดไป ข้าวสาลี (เกิดเอง) เกิดขึ้น พวกเขาใช้ข้าวสาลีนี้เป็นอาหารแทน ข้าวสาลีที่วานั้น มีลักษณะพิเศษคือ ไม่ต้องหุงต้มด้วยไฟ บริโภคได้เลย มีแต่เมล็ด ข้าวสาลีไม่มีกลีบ ไม่มีรำและไม่มีเปลือกห่อหุ้ม มีแต่เมล็ดข้าวสาลีล้วน ๆ มีกลิ่นหอม ข้าวสาลีที่ถูกเก็บมาบริโภคตอนเย็น พอถึงตอนเช้าก็อกขึ้นสูงดังเดิม ที่เก็บมาบริโภคตอนเช้า พอถึงตอนเย็นก็กลับงอกสูงเช่นเดิมอีก และเมื่อบริโภคข้าวสาลีไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้นมีการขับถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ จึงเกิดทวารเพื่อขับถ่าย มีความหยาบของร่างกายและผิวพรรณ คือเกิดอวัยวะเพศชายและเพศหญิงขึ้น ทำให้เกิดลักษณะเป็นมนุษย์ผู้ชายและผู้หญิงเด่นชัด เมื่อคนต่างเพศเพ่งมองกันจึงเกิดความรู้สึทางเพศขึ้น และได้เสพเมถุนธรรมกัน การเสพเมถุนธรรมนี้ เขาถือว่าเป็นความชั่ว ฉะนั้น เมื่อเห็นผู้ใดเสพเมถุนธรรมกัน คนส่วนมากจะพากันขับไล่ออกไปจากหมู่ ต่อมาผู้นิยมเสพเมถุนธรรมจึงแยกตัวไปปลุกเรื่อนอยู่ เพื่อมิให้ผู้อื่นเห็นและได้กำเนิดบุตรออกมา^{๑๕}

๒.๒.๒ ความหมายของคำว่า มนุษย์ ในพระพุทธศาสนา

คำว่า “มนุษย์” นั้น เป็นภาษาสันสกฤต มาจากคำภาษาบาลีว่า มนุสฺส หมายถึง คน^{๒๐} นอกเหนือจากคำว่า มนุสฺส แล้ว ยังพบว่า มีคำอื่นที่ใช้เรียกมนุษย์ในภาษาบาลีคือ คำว่า “ชน” หมายถึง ชน, คน, บุคคล และหรือคำว่า “อิติถิ” อันหมายถึงมนุษย์เพศหญิง และคำว่า “ปุริส” หมายถึง มนุษย์เพศชาย^{๒๑} คำว่า บุคคล แปลว่า บุคคล, สัตว์ (สิ่งมีชีวิต)^{๒๒} คำว่า “มนุษย์” แปลว่า

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑ / ๑๑๑-๖๘-๘๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๓๒/๘๓-๑๐๑.

^{๒๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **ศัพท์วิเคราะหฺ์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๑๐.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕, ๔๔๘.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๐, ๔๔๒.

สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สัตว์ที่มีจิตใจสูง^{๒๓} คำว่า “มนุษย์” แปลว่า “ผู้มีใจสูง”^{๒๔} คัมภีร์สัททนีติ ธาตุปปทีปิกา ให้ความหมายศัพท์ไว้ว่า “มนุโณ อปจัจ มนุสโส : ผู้เป็น เหล่ากของพระมนุ ชื่อมนุษย์” “ยถาล อตตโน หิต มนุเตติ มนุสโส : ผู้รู้จักประโยชน์ของตน ตามกำลัง ชื่อว่า มนุษย์” ในคัมภีร์ อภิธานวรรณนา ได้วิเคราะห์ศัพท์ไว้ว่า หิตาหิตัง มณะติ ชานาตีติ มนุสโส ผู้รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ชื่อว่า มนุสส^{๒๕}

๒.๒.๓ การเกิดเป็นมนุษย์และพัฒนาการ

การเกิดมาเป็นมนุษย์มิใช่เรื่องง่าย ย่อมมีเหตุปัจจัยมาก คุณค่าของการได้อัตภาพความเป็นมนุษย์นั้น เป็นลาภอย่างประเสริฐ และหากได้พบพระพุทธศาสนา ได้ปฏิบัติตามคำสอน มีครูอาจารย์ที่เป็นบัณฑิตคอยแนะนำ ไปในทางที่ถูกที่ควร ยิ่งเป็นมงคลอย่างสูงสุด จึงควรไม่ประมาทในการดำรงชีวิต อยู่กันด้วยสันติ มีเมตตาต่อกัน เพราะการจะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสัมมาทิฐิ เป็นของที่ยากยิ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสพุทธพจน์แก่พญานาคเฮอร์กัตตว่า^{๒๖}

กัจฉ มนุสสปฏิลาโภ	กัจฉ มจจาน ชีวิตัง
กัจฉ สทมมสสวนัง	กัจฉ พุธานมุปปาโท ^{๒๗}

การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็นับว่ายาก
 การดำรงชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์ก็นับว่ายาก
 การที่จะได้ฟังสัทธรรมก็นับว่ายาก
 การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นก็ยิ่งยาก^{๒๘}

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า ที่ว่าการเกิดเป็นมนุษย์ นับว่ายาก เพราะจะต้องได้มาด้วยความพยายามมากและด้วยกุศลมาก การดำรงชีวิตอยู่ นับว่ายาก เพราะต้องทำการงานเลี้ยงชีวิต และเพราะต้องดำรงชีวิตอยู่เพียงชั่วระยะนิคหน้อย การได้ฟังสัทธรรม นับว่ายาก เพราะหาผู้แสดงได้ยาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นนับว่ายาก เพราะจะต้องบำเพ็ญบารมีด้วยความพยายามอันยิ่งใหญ่จึงจะสำเร็จได้ และจะต้องใช้เวลาหลายพันโกฏิกัปจึงจะเสด็จอุบัติขึ้นได้^{๒๙}

^{๒๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๘๓๒.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๐.

^{๒๕} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์, ๒๕๔๗), หน้า ๓๐๖.

^{๒๖} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๒/๔๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐, พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระสูตรต้นตปิฎก เล่ม ๔, หน้า ๔๙.

^{๒๗} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๒/๔๙.

^{๒๘} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

^{๒๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๙๓.

การเกิดในมนุษย์ภูมิ กล่าวคือการถือกำเนิดในครรภ์ของมารดาแล้วได้อัตภาพความเป็นมนุษย์นั้น มีจุดกำเนิดที่เป็นไปตามกระแสแห่งกฎธรรมชาติทั้งสิ้นมีความสัมพันธ์ด้วยปัจจัยต่าง ๆ อย่างไม่ขาดสาย เกิดขึ้นสืบต่อกันไปอย่างเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันจากอดีตชาติสู่ปัจจุบันชาติก็เชื่อมโยงกันด้วยวงวนของกิเลส กรรม วิบาก ดังกล่าวแล้ว เมื่อมนุษย์ยังมีกรรมซึ่งเป็นเสมือนพื้นที่ของชีวิต มีวิญญานเป็นเสมือนพีชพันธุ์ของชีวิต มีตัณหาเป็นเสมือนน้ำเชื้อของชีวิต ก็ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ดังคำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามของเทวดา ในเทวดาสังยุต ว่า

เทวดาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า
 อะไรเล่าทำคนให้เกิด
 อะไรเล่าของคนนั้นย่อมพล่านไป
 อะไรเล่าเวียนว่ายในสงสาร
 อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ในหมู่ชน

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า
 ตัณหาทำคนให้เกิด
 จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป
 สัตว์เวียนว่ายในสงสาร
 ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของคนนั้น^{๓๐}

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่า คนเราจะเกิดได้มานั้นต้องอาศัยตัณหาเป็นตัวชักนำจิตให้เกิด หากยังไม่หมดสิ้นกระแสแห่งตัณหา ก็จะเกิดอยู่ร่ำไปในวัฏสงสาร ซึ่งการเกิดในมนุษย์ภูมิ กล่าวคือการเกิดในครรภ์มารดา มีองค์หรือปัจจัยประกอบ ๓ ประการ ดังความในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดา ยังไม่มีระดู และคันธัพพะ ยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะ ยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ มารดาอย่าอดรักษาทารกในครรภ์นั้น ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความกังวลใจมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้น ซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมาก^{๓๑}

จากข้อความข้างต้น เราจะเห็นว่า การจะเกิดเป็นมนุษย์ต้องอาศัยความพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการคือ มารดามีระดู บิดามารดาอยู่ด้วยกัน และสัตว์ถือจติในครรภ์ จึงจะเริ่มก้าวแรกของพัฒนาการความเป็นมนุษย์ ซึ่งในประเด็นนี้มีคำยืนยันจากพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามของอินทกยักร์ ว่า

^{๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๙/๕๕

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕.

อินทยกษัตริย์ทูลถามพระพุทธองค์ว่า

ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวิตะ
สัตว์นี้จะมีร่างกายนี้ได้อย่างไรหนอ
กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน
สัตว์นี้จะอยู่ในครรภ์ได้อย่างไร

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบ ตามความที่ปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

ปฐมัม กลลั โหติ	กลลา โหติ อพพุทฺ
อพพุทฺหา ชายเต เปสิ	เปสิ นิพพตฺตี ฆโน
ฆนา ปสาชา ชายนฺติ	เกสา โลมา นขาปิง ^{๑๒}

แปลว่า

ในสัปดาห์แรกแห่งการปฏิสนธิ เกิดเป็น กลลรูป
ในสัปดาห์ที่ ๒ หลังจากกลลรูป เกิดเป็นอพพุทฺรูป
ในสัปดาห์ที่ ๓ หลังจาก อพพุทฺรูป เกิดเป็นเปสิรูป
ในสัปดาห์ที่ ๔ หลังเปสิรูป เกิดเป็นฆนรูป
ในสัปดาห์ที่ ๕ หลังจากฆนรูป
ต่อจากนั้น (วันที่ ๓๖ เป็นต้นไป) ผม ขน เล็บ ฟัน
หนัง เป็นต้น จึงเกิดขึ้น^{๑๓}

จากข้อความข้างต้น ได้อธิบายขั้นตอนการมีพัฒนาการของครรภ์ เมื่ออายุครรภ์เมื่อครบ ๓๕ วัน (๗ สัปดาห์) หลังจากมีการผสมแล้ว ต่อจากนั้น ก็มีขั้นตอนการพัฒนาไปตามลำดับ ดังนี้

(๑) ขั้นตอนเป็น กกละ โดยเมื่อสุกกะ (น้ำเชื้อ=สเปิร์ม) ของ (เพศผู้) ผสมกับไข่ (โอวัม) ของเพศเมีย น้ำเชื้อนั้นจะเรียกชื่อว่า กกละ คือน้ำใส (ขุ่น) ใช้เวลาพัฒนาตัวเอง ๗ วัน กกละเริ่มจากจุดแรกมีขนาดเล็กที่สุดกำหนดรู้โดยกรรมวิธีพิสูจน์คือ ตำราเดิมใช้ชนสัตว์จุ่มลงในน้ำมันงา แล้วสลัด ๗ ครั้งแล้วจับเอาปลายขนนั้นขึ้นลง ต่อมาอีกพักใหญ่จะมีหยดน้ำหยดมาที่ปลายขนทราย นั้นเล็กๆ ที่สุดนั้น นั้นแหละกำเนิดมนุษย์หรือสิ่งมีชีวิตเล็กที่สุดขนาดนี้สำหรับมนุษย์เกิดแล้ว (วิธีใหม่ ใช้เส้นขนแปลงทาสี ๑ เส้นจุ่มลงที่น้ำมันเครื่องก็ได้ กรรมวิธีเหมือนกัน) ใช้เวลาพัฒนาการ ประมาณ ๗ วัน

(๒) การเป็นอพพุทฺหาน้ำเลือดขุ่นสีแดงระเรื่อเหมือนเลือดหมูที่เขาผสมแล้วระยะเวลาที่ใช้พัฒนาประมาณ ๗ วัน จึงกลายสภาพ

(๓) เปสิ เป็นชิ้นเนื้อ (เกินที่จะเป็นก้อนเลือดแต่ไม่เหนียวถึงเป็นชิ้นเนื้อ) มีลักษณะหัวแหลมเรียวบาง กลางโตคล้าย ๆ ไปไม้ไผ่บาง ๆ ปลายเรียวแหลม

^{๑๒} ส.ส (บาลี) ๑๕/๓๐๓/๘๐๑.

^{๑๓} ส.ส (ไทย) ๑๕/๓๓๗/๒๓๕.

(๔) ฆนะ เป็นก้อนเนื้อ เหมือนก้อนเลือดหมูเล็ก ๆ ที่แตกจากก้อนใหญ่ แผลกปน เป็นก้อนละเอียด ฆนะ นี้ใช้เวลาพัฒนา ๗ วัน

(๕) ปัญจสาขา มีสัณฐานมีปุม ๕ ปุม/แฉก เหมือนดาวนายทหาร โดยมี ปุมตรงกลาง(หัว) ๑ สาขา, (แฉก) ข้าง ๆ ละ ๑ สาขารวมเป็นสาขา ๒ สาขา, (มือ ๒ ข้างนั่นเอง) ข้างล่าง ๒ สาขา (เท้า ๒ ข้างนั่นเอง) รวมจำนวน ๕ สาขาพอดี (บาลีบางแห่งเรียก ปสาขา ก็มี อันเดียวกัน) เมื่อรูปมีพัฒนาการไปครบเป็นปัญจสาขาใช้เวลา ๓๕ วัน ดังนี้แล้ว ในห้วงเวลานี้ จิตไป – มา แบบยึดครองทางใจเรียกว่า มโนทวาราวัชชนวิถี ตั้งแต่เริ่มมีเค้าจักขุนทรีย์คือเริ่มพัฒนาตั้งแต่วันที่ ๓๖ เป็นต้นไป จากนั้นคันธัพพวิญญานจะไปยึดครองอยู่อย่างแนบแน่น (อยู่ในห้อง)ของเพศเมียมีชื่อว่า นิเกตสารีจิต ทั้งหมดจะปรากฏในการเกิด

มนุษย์ คือ สัตว์ผู้ต้องศึกษา ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องศึกษา ฝึกได้ศึกษาได้ ด้วยการที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ติงาม เราจะต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตัวเองให้ดีขึ้น ในระบบการดำเนินชีวิตของคนเราประกอบไปด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนา มีการศึกษาก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์ก็จะดำเนินชีวิตให้ดีขึ้นไม่ได้เลย ทั้งนี้เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญญาญาณอย่างเดียวไม่พอ ในโพธิราชกุมารสูตร แสดงไว้ว่า หลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงวิตกว่าธรรมที่ทรงตรัสรู้นั้นลึกซึ่งรู้ตามได้ยาก จนเกิดความท้อพระทัย ที่จะแสดงธรรมแก่คนทั่วไป แต่เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลกทั้งหลาย ทรงพบว่าต่างมีกิเลสมากน้อยต่างกัน บางพวกจะฟังสอนให้รู้ได้โดยง่าย บางพวกจะสอนให้รู้ได้โดยยาก และบางพวกไม่อาจสอนได้เลย จึงตกลงพระทัยว่า ธรรมของพระองค์จะเหมาะสมแก่บุคคลบางประเภทแตกต่างกันไป จึงทรงพยายามเผยแผ่ธรรมที่ทรงตรัสรู้เพื่อประโยชน์แก่ชนทั่วไปในกาลต่อมา พระพุทธเจ้าจึงทรงสรุปประเภทของบุคคลไว้ ๔ จำพวกคือ

- ๑) อุคฆมิตฺตัญญู คือ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน
- ๒) วิปจิตฺตัญญู คือ ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความแห่งหัวข้อนั้น
- ๓) เนยยะ คือ ผู้พอแนะนำได้
- ๔) ปทปรมะ คือ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ^{๓๔}

ส่วนในอรรถกถาอธิบาย บุคคล ๔ จำพวกไว้ดังนี้คือ

- ๑) อุคฆมิตฺตัญญู คือ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน หมายถึงบุคคลที่บรรลุธรรมคืออริยสัจ ๔ ได้เร็ว คือ พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้นก็สามารถบรรลุธรรมได้
- ๒) วิปจิตฺตัญญู คือ ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความแห่งหัวข้อนั้น หมายถึงบุคคลที่บรรลุธรรมเมื่อเขาอธิบายเนื้อความโดยพิสดาร คือ เมื่อเขายกหัวข้อขึ้นกล่าวโดยย่อแล้วกล่าวอธิบายโดยพิสดาร จึงสามารถบรรลุพระอรหัตผลได้
- ๓) เนยยะ คือ ผู้พอแนะนำได้ หมายถึงบุคคลที่มนสิการโดยแยกกาย โดยการแสดง การถาม การเสพ การคบหา การเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุภิกษุณี จึงบรรลุธรรมโดยลำดับ

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก.(บาลี) ๒๑/๑๓๓/๑๕๓, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

๔) ปทปรมะ คือ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ หมายถึงบุคคลที่ฟังไว้มาก แสดงไว้มาก ทรงจำไว้มาก และพูดไว้มาก แต่ไม่บรรลุนิยามในชาตินี้ คือ ไม่สามารถที่จะบำเพ็ญทาน วิปัสสนา มรรค หรือผลให้บังเกิดได้^{๓๕}

สรุปแล้ว การเกิดเป็นมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนามองว่า เป็นการยากยิ่งเหมือน การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดามีระดู การอยู่ร่วมกันของบิดา และมารดา และสัตว์ถือกำหนดจุดในครรภ์ เมื่อครบองค์ประกอบแล้ว การที่จะอยู่รอดปลอดภัยเป็น มนุษย์ต้องอาศัยการทะนุถนอมครรภ์อย่างดี แล้วจึงค่อยพัฒนาตนเองจากหลังจากคลอดแล้ว ตามลำดับพัฒนาการของมนุษย์ และภูมิปัญญาต่อไป

๒.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งมนุษย์และเพื่อมนุษย์ เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็น แบบอย่างของมนุษย์คนหนึ่งที่ยุบายบำเพ็ญเพียรเป็นระยะเวลาอันยาวนานในแต่ละภพชาติ จนกระทั่งได้ตรัสรู้เป็นพระบรมศาสดาแห่งมวลมนุษย์และเทพทั้งปวง เป็นบุคคลที่ทรงคุณสมบัติที่ เรียกว่า วิชชาจรณสมปนโน ซึ่งหมายถึง ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความรู้ และการกระทำ หรือทั้งวิชาการและวิธีการ (Technical and technique) การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ เป็นสิ่งที่ยากยิ่ง การเกิดในภพมนุษย์จึงนับได้ว่ามีคุณค่าสูงส่ง เพราะในมนุษย์ภูมินั้นที่จะเป็นที่บำเพ็ญ บารมีเพื่อก้าวสู่ภพที่สูงขึ้นหรือเป็นที่ประกอบกรรมชั่วนำตนเองไปสู่ภพที่ต่ำลงเช่นสัตว์เดรัจฉานก็ได้ โลกนี้เท่านั้นที่สามารถพัฒนาตนเองให้ได้รับความสุขทั้งในโลกปัจจุบัน โลกหน้า และบำเพ็ญบารมี เยี่ยงพระโพธิสัตว์จนได้ตรัสรู้พระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าและบรรลุนิพพาน^{๓๖}

พระพุทธศาสนามองว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์ แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้ เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ฉะนั้น การได้เกิดมาเป็นมนุษย์จึงต้องอาศัยกรรมที่ทำไว้ในชาติก่อน หรือ ปุพเพตปุญญาตา ภูมิของมนุษย์จึงเป็น “สุคติภูมิ” เพราะความยากลำบากกว่าจะได้เกิดเป็นมนุษย์ นั้น ในพระไตรปิฎกได้กล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า

เปรียบเหมือนบุรุษโยนบ่วงตาเดียวลงไปในมหาสมุทร บ่วงนั้นถูกลมพัดพาไปทางนั้นที่ ทางนี้ที่อยู่ตลอดเวลา ไม่อยู่หนึ่ง ในมหาสมุทรนั้นมีเต้าตาบอดตัวหนึ่ง ซึ่งจะโผล่หัวขึ้นมาใน ระยะเวลา ๑๐๐ ปีต่อครั้ง โอกาสที่เต้าตัวนั้นจะเอาคอสวมเข้าไปในบ่วงตาเดียวนั้น ยิ่งง่ายกว่า การที่คนโง่ตกไปสู่กำเนิดอันต่ำแล้วมีโอกาสหวนกลับมาได้อัตภาพเกิดเป็นมนุษย์อีก^{๓๗}

ในบรรดาสัตว์โลกทั้งหลายนั้นมีสัตว์น้ำมากกว่าสัตว์บก และในบรรดาสัตว์บกจะมีมนุษย์ น้อยกว่าสัตว์ที่เกิดในออบาย ๔ ได้แก่ เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย และนรก ทั้งในหมู่ของมนุษย์นั้น มีผู้ที่

^{๓๕} อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๓๓/๓๘๐.

^{๓๖} Suwadhano, “ P.P.Buddhism and Human Right”, ในพุทธศาสตร์ปริทรรศน์ : รวมผลงาน วิชาการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา, (หนังสืออนุสรณ์ในวโรกาสที่พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ ได้รับพระราชทานตั้ง สมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่พระสุธีรญาณ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๑), หน้า ๔๑๒.

^{๓๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๗.

โง่เขลาเบาปัญญา ตกอยู่ในอวิชชา ไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้า และไม่ได้ฟังพระธรรมวินัยไม่เข้าใจธรรมวินัย ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์สมาธิไม่ได้มีจำนวนมากกว่าผู้มีปัญญา มีวิชา ได้พบพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมวินัยแล้วสามารถเข้าใจ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ และผู้ที่จืดจางจากมนุษย์จะกลับมากลับมาเป็นมนุษย์ หรือเกิดเป็นเทวดานั้นมีจำนวนน้อยมากส่วนใหญ่จะพากันไปเกิดในอบายภูมิ ๔ กันมากกว่า ส่วนเทวดาที่จืดจางจากเทวดากลับมาเกิดในหมู่เทวดาอีก หรือเกิดเป็นมนุษย์นั้นก็ยังมีจำนวนน้อยกว่าไปเกิดในอบายภูมิ ๔ เช่นกัน สัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ ๔ ก็มีโอกาสจืดแล้วเกิดใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ได้เช่นกันแต่น้อยที่สุด^{๓๘}

การเกิดเป็นมนุษย์จึงเป็นสุคติภูมิของเทวดา^{๓๙} เพราะมนุษย์ภูมินั้นอยู่กลางระหว่างเทวดาและอบายภูมิ มีนรกเป็นต้น มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรม และความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง นี่คือเกณฑ์วัดว่า ศักดิ์ศรีของมนุษย์เหนือกว่าเทวดา เพราะ มนุษย์ผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ประเสริฐ และ สัตว์ทั้งหลายที่ฝึกได้ล้วนดีเลิศ แต่มนุษย์ที่ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐยิ่งกว่าสัตว์เหล่านั้น”^{๔๐} หรือ มนุษย์ที่ฝึกตนอย่างยิ่งยวดเช่นพระพุทธเจ้าแล้ว ย่อมเป็นที่เคารพนับถือในฐานะศาสดาของบรรดาทวยเทพ และมนุษย์ทั้งหลาย^{๔๑} เทวดา มาร พรหม สมณะ และมนุษย์ทั้งหลายย่อมยินดีถวายนมัสการในพระตถาคต และความดีของพระธรรม^{๔๒} ซึ่งยกย่องบูชาบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วแม้เพียงคนเดียว และครูเดียวก็ประเสริฐกว่าการบูชาัญญ์ด้วยทรัพย์จำนวนมากทุกเดือน ตลอดร้อยปี

ในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ในการจะเข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับโลกียะนั้นสามารถทำได้โดยการดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายของการมีชีวิตในปัจจุบันและในเบื้องหน้า เรียกว่า ๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ เป็นจุดมุ่งหมายขั้นตาเห็นหรือประโยชน์ปัจจุบัน ๔ ประการ และ ๒) สัมปรายิกัตถะ จุดมุ่งหมายขั้นเลยตาเห็นหรือประโยชน์เบื้องหน้า ที่เป็นคุณค่าของชีวิตซึ่งให้เกิดความสุขล้าลึกภายในโดยเฉพาะ มี ๕ ประการด้วย จะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของชีวิตในระดับที่เป็นประโยชน์ในเบื้องหน้านี้ ค่อนข้างจะเน้นหนักไปในด้านของคุณธรรมและจริยธรรมของมนุษย์โดยแท้จริง สร้างความมั่นใจให้แก่ตัวเองตั้งแต่ยังมีชีวิตอยู่ ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท แต่ทั้งหมดนั้นมนุษย์ทุกคนจะได้ ก็ต่อเมื่อเริ่มจากการพัฒนาตนเองแล้วทั้งสิ้น และนี่ก็เป็นจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนในระดับของโลกียะ แต่เป้าหมายของมนุษย์ไม่ได้สิ้นสุดอยู่ที่การได้รับความสุขเพียงแค่ว่าโลกียะสุขเท่านั้น^{๔๓}

^{๓๘} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๒๒-๓๖๕/๔๒-๔๕, ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๐๒/๖๓๖.

^{๓๙} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๘๓/๔๔๗.

^{๔๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑-๓๒๒/๑๓๓.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๖๖-๔๘๒.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๔.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๗-๘.

ด้วยเหตุที่มนุษย์คือ ผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ตนที่ฝึกดีแล้ว คือ ที่พึงของมนุษย์ที่หาได้ยาก และมนุษย์มีตนเป็นคติ (ที่พึง)^{๔๔} เพราะมนุษย์ในโลกนี้เท่านั้นที่สามารถพัฒนาตนเองให้ได้รับความสุขทั้งโลกปัจจุบัน โลกหน้า และบำเพ็ญบารมีเยี่ยงพระโพธิสัตว์จันทรสรู พระโพธิญาณเป็นพระพุทธรเจ้า และบรรลุนิพพานก็ในโลกนี้ จึงกล่าวได้ว่า การเกิดเป็นมนุษย์เป็นการเปิดโอกาสที่ยิ่งใหญ่ในการพัฒนาตนเอง หรือบำเพ็ญบารมี แต่ถ้ามนุษย์มองข้ามคุณค่าของโอกาสนี้ไป ก็อาจจะทำให้โอกาสกลายเป็นวิกฤตด้วยการใช้โอกาสนี้ประกอบอกุศลกรรม ดังนั้น ศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ก็คือ การเกิดมาแล้วพัฒนาตนเอง สร้างความดี หรือบำเพ็ญบารมีนั่นเอง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้น มีอยู่ ๒ ประการด้วยกัน คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไป

๒.๓.๑ จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกียะ

ในการพัฒนามนุษย์นั้น จะเห็นว่ามนุษย์เป็นผู้ที่มีชีวิตจิตใจ มีทิวทัศน์ที่เป็นปัจเจกชน มนุษย์ได้รับการเลี้ยงดู ได้รับการศึกษาที่แตกต่างกัน มีที่เกิดและบิดามารดาที่ต่างกัน การพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนา มักเริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองก่อน นำไปสู่ครอบครัวและสังคมต่อไป^{๔๕} ดังนี้

๑) **ระดับบุคคล** เมื่อทวารกลั่มตาจู่โลก ผู้ที่ดูแลเลี้ยงดูคนแรกก็คือ มารดาบิดา จากนั้น ถัดมาก็จะเป็นญาติผู้ใหญ่และพี่น้องในครอบครัวคอยให้การอบรมดูแลฝึกฝนจนสามารถดูแลตนเองได้ โดยระดับบุคคล จุดเริ่มต้นของการพัฒนาคุณภาพชีวิต คือ เริ่มจากการพัฒนาตนเอง ซึ่งเป็นหน่วยย่อยของสังคม การพัฒนาตนตามแนวพุทธศาสนา ได้มีการวิเคราะห์พฤติกรรม (การกระทำของคน) ไว้ใน ๒ ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ ๑ พฤติกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์ เกิดจากการไม่รู้หรืออวิชา ตัณหา เช่น ความโลภอยากได้ของคนอื่นเกิดการลักขโมย เป็นพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์

ลักษณะที่ ๒ พฤติกรรมสลายทุกข์ (การแก้ปัญห) เมื่อคนเราเกิดความทุกข์จะก่อให้เกิดพฤติกรรมในการแก้ปัญหา คือ สร้างปัญญาและฉันทะ เพื่อให้เกิดการศึกษา รู้วิธีการในการแก้ปัญหาจากพฤติกรรมดังกล่าว แนวพุทธศาสนาจึงได้กำหนดแนวทางในการพัฒนาตนไว้ดังนี้

ขั้นที่ ๑ นำสู่ศึกษา คือ ขั้นของการฝึกฝนตนเอง ในการศึกษาการฝึกฝนให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นรากฐานของการฝึกและพัฒนาตนเองซึ่งประกอบด้วยปัจจัย ๒ อย่าง คือ (๑) ปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ) คือ การกลั่นกรองรับเอาคำอบรมสั่งสอนจากพ่อ แม่ พี่ น้อง สื่อมวลชนต่าง ๆ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการรับเอาความรู้ สังคม และวัฒนธรรมที่ดีในการพัฒนาตนเองต่อไป (๒) ปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) คือ การรู้จักเลือกปฏิบัติ เลือกหากัลยาณมิตร ซึ่งคนมองเห็นประโยชน์และสามารถตีคุณค่าได้ ซึ่งจะต้องมีการฝึกฝน ตามองค์ประกอบด้านการมีสติพื้นฐานเป็นผู้มีศีล มีระเบียบ

^{๔๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๐/๑๕๑.

^{๔๕} ดุรายละเอียดโน บัญชายุทธ์ นาคมุจลินท์, “การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓-๔๐.

วินัย เป็นผู้มีความตั้งใจใฝ่สร้างสรรค์ เป็นผู้มีความเป็นมนุษย์อย่างสมบูรณ์ เป็นผู้มีความเชื่อในหลักเหตุผลมีความกระตือรือร้นและการเป็นผู้มีวิจรรณญาณหาเหตุผล รู้จักพิจารณาอย่างรอบคอบ

ขั้นที่ ๒ ไตรสิกขา เป็นขั้นการพัฒนาคนอย่างสมบูรณ์แบบ และในขั้นนี้ต้องมีการศึกษาเรื่องศักยภาพของมนุษย์ หลักสำคัญในการพัฒนามนุษย์ในขั้นนี้คือ พัฒนามนุษย์ทุกกลุ่ม

ความสุขของสังคมนั้นเป็นเรื่องใหญ่ ในพระพุทธศาสนาสอนไว้ว่าจะต้องเอาใจใส่ ถือเป็นเรื่องสำคัญ คุณธรรมในใจมุ่งที่ความสุขทางสังคม ความสุขทางสังคมก็อยู่ในใจของคน คือคนเราแต่ละคนมีความสุขได้หลายทาง และด้านหนึ่งคือความสุขทางสังคม ที่นี้เราจะให้ชัดว่าความสุขทางสังคมนั้น ออกไปเป็นความสุขของสังคมพร้อมไปด้วย ธรรมะอะไรที่พระพุทธเจ้าตรัสบ่อยที่สุดสำหรับชาวบ้าน คำตอบบอกว่า ทาน พุทธศาสนาเริ่มต้นด้วยทาน ชาวบ้านทั่วไปพอจะรู้เข้าใจหลักที่เรียกว่าบุญกิริยาวัตถุ ๓ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติชุดของคฤหัสถ์ ที่เทียบคู่กับชุดไตรสิกขาของพระสงฆ์ พูดง่าย ๆ ว่าของพระคือไตรสิกขา ของโยมคือบุญกิริยาทั้ง ๓ แล้วในบุญกิริยาคือ ทาน ศีล ภาวนา นั้น ก็เริ่มต้นด้วยทาน มาดูหลักธรรมสำคัญของคฤหัสถ์กันต่อ บุญกิริยาวัตถุ ๓ หรือบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ก็ตามเริ่มด้วยข้อแรกคือ ทาน แล้วก็มาถึงสังคหวัตถุ ๔ หลักการสงเคราะห์ ๔ ประการ^{๔๖} ข้อ ๑ ก็คือ ทาน ต่อไปทศพิธราชธรรม ธรรมของพระราชา ๑๐ อย่าง^{๔๗} ข้อ ๑ ก็เช่นกัน ได้แก่ ทาน ต่อไปอีกทศบารมี หรือบารมี ๑๐ ประการ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ เริ่มด้วยข้อที่ ๑ ก็คือทาน หลักสำคัญทั้งหมดนี้มีทานเป็นข้อแรกทั้งนั้น ทาน อันแปลง่าย ๆ ว่า การให้ ที่สำคัญอย่างนี้ บ่งบอกความหมายอะไร ก็บอกให้รู้ให้ตระหนักว่าในเรื่องของมนุษย์นั้น การแสวงหาวัตถุ การจัดสรรวัตถุ การครอบครองวัตถุ และการเสพวัตถุ เป็นเรื่องใหญ่ที่สุดแล้วที่แสวงหา ที่จัดสรร ที่ครอบครองนั้น ก็มาจบมารวมมาลงที่เสพ (คลุมทั้งบริโภค) นี้แหละมนุษย์มีแนวคิด มีความครุ่นคิดพื้นฐานอะไร อย่างน้อยจากแรงบีบคั้นของความต้องการอยู่รอด ทำให้เขาหาทางดิ้นรนแสวงหาเพื่อตัวเอง เขาก็คิดถึงการที่จะได้จะเอา จะได้จะเอา จะได้จะเอา จนกระทั่งความคิดนี้เป็นความเคยชินติดใจเป็นจิตวิสัย เมื่อแสวงหา ได้มาเอาไว้ ๆ ก็ไม่รู้จบ ไม่รู้พอ แต่วัตถุสิ่งเสพมีจำกัด แล้วการแย่งชิงเบียดเบียนกันก็เกิดขึ้นและแพร่ขยายออกไปสังคมมนุษย์จนถึงทั้งโลกก็เดือดร้อน บอกว่าไม่มีสันติภาพ ทางแก้คือธรรม ก็จึงมาเริ่มต้นที่ทาน อย่างน้อยก็สร้างคุณไว้ถ้าเป็นไปได้ พอไหว ก็ฝังเข้าไปให้เป็นนิสัยของจิต เป็นความเคยชินของความคิดติดเข้าในจิตวิสัย เริ่มต้นก็บอกว่า คุณอย่าคิดแต่จะได้จะเอาอย่างเดียว จะทำให้เบียดเบียนกันแล้วคุณเองก็จะเดือดร้อนด้วย ทางที่ถูกที่ดีก็คือคู่กับการได้การเอา นี้ก็ต้องมีการให้ด้วย นี้ก็คือพร้อมกับจะได้จะเอา ก็ให้มีทานขึ้นมาเข้าคู่กันเป็นอันว่าคู่กับพฤติกรรมพื้นฐานอันแรกของมนุษย์ ที่แสวงหาจะได้ จะเอา จะเสพ เพื่อตนเองก็มีการให้ปันแก่ผู้อื่นบ้าง เพราะฉะนั้นทานจึงขึ้นมาเป็นข้อแรก เป็นข้อธรรมพื้นฐานสำหรับสังคมมนุษย์ที่เราจัดว่าเป็นฝ่ายคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน ทานเป็นฐานที่จะพัฒนาคนขึ้นไปสู่ธรรมอื่น ๆ ต่อ ๆ ไป ที่กว้างที่สุดก็คือในชุดบุญกิริยาวัตถุ ๓ สำหรับพัฒนาชีวิตของคน โดยจัดเป็นทาน ศีล ภาวนา แล้วก็มาเข้าอยู่ในชุดสังคหวัตถุ ๔ สำหรับยึดเหนี่ยวผนึกสังคมทั้งหมดไว้ ได้แก่ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา สมานัตตตา^{๔๘} แล้วก็ชุดทศพิธราชธรรมสำหรับพระเจ้า

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๑/๑๗๑, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๑.

^{๔๗} ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒.

^{๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๑/๑๗๑, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๑.

แผ่นดินหรือผู้ปกครองที่มีทาน ศีล ปริจจาคะ อาชชวะ มัททวะ ตบะ อักโกธะ อวิหิงสา ชั้นดิ
อวิโรธนะ^{๔๙}

ทำอย่างไรจะพัฒนาปุถุชนให้เป็นอริยชนหรืออารยชน คือทำอย่างไรให้ชีวิตมนุษย์
เป็นอยู่ดีงาม หรือให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง เพราะฉะนั้นจึงมีการศึกษา ๒ ชั้น เช่น การศึกษา
ให้รับรู้ว่า ๑) เราใช้ตา หู จมูก ลิ้นรับรู้อย่างไร ในเวลารับรู้ที่มีการกำหนดหมายได้ข้อมูลความรู้มา
และพร้อมกันนั้นเรามีความรู้สึกแล้วมีปฏิกิริยาเกิดขึ้น โดยมีการชอบ ชัง และมีการปรุงแต่งอย่างไร
๒) เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว คือรู้ว่าคนมีปฏิกิริยาในการรับรู้ เช่น มีความรู้สึกสุขสบายก็ชอบใจ แล้วเกิดการ
ปรุงแต่งเชิงปฏิกิริยาจะทำอย่างไร จะแสดงออกอย่างไร เรามองเห็นว่าอย่างไรเป็นคุณอย่างไรเป็น
โทษ จะแก้ไขโทษจะทำให้เป็นคุณได้อย่างไร^{๕๐}

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้หลักในการพัฒนาบรรพชิต โดยผ่านการปกครอง
ทรงจัดตั้งวางระเบียบต่าง ๆ ก็เพื่อให้พระสงฆ์ ได้ประโยชน์จากพระธรรมวินัยที่พระองค์ได้ทรงสั่งสอน
เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ ด้วยการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ที่
เรียกว่า ไตรสิกขา ให้พระเถระเจริญในศีล สมาธิ ปัญญา^{๕๑} พระธรรมวินัยเป็นเนื้อเป็นตัวของ
พระพุทธศาสนา ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา อยู่ที่พระธรรมวินัย จะรักษาพระพุทธศาสนาที่ต้องรักษา
พระธรรมวินัย และยึดเอาพระธรรมวินัยเป็นหลักเกณฑ์ของพระพุทธศาสนา บรรพชิตจะรักษา
พระธรรมวินัย และเอาพระธรรมวินัยมาตั้งเป็นหลักเป็นเกณฑ์ได้อย่างไร ก็ต้องมีการศึกษาเล่าเรียน
เมื่อเล่าเรียนก็รู้ เมื่อรู้แล้วนำมาปฏิบัติ พระธรรมวินัยก็ปรากฏออกมาในการประพฤติปฏิบัตินั้น เช่น
ในจริยวัตรของพระเถระเป็นต้น และเมื่อคนประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่พระเถระนำมา
สั่งสอนประชาชนก็จะได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา เช่น ทำให้สังคมมีศีลธรรม อยู่กันสงบ
เรียบร้อยร่มเย็นเป็นสุข และชีวิตพัฒนาดียิ่งขึ้นไป

เพราะฉะนั้น กระบวนการพัฒนามนุษย์ในระดับบุคคล ต้องปลูกฝังเรื่องไตรสิกขา
คุณธรรม จริยธรรมซึ่งจะต้องนำไปใช้กับบุคคลทุกระดับ สำหรับคฤหัสถ์นิยมใช้คำว่า ทาน ศีล ภาวนา
เป็นการพัฒนาจากภายนอกเข้าสู่ภายใน เริ่มต้นด้วยการให้ เอื้อเพื่อเอื้อแผ่ ส่วนบรรพชิตนิยมใช้คำว่า
ศีล สมาธิ ปัญญา พัฒนาที่ตัว คือ กาย วาจา เรียก ว่าศีล แล้วพัฒนาเข้าไปภายในตัว คือ สมาธิ และ
ส่งผลถึงการนำไปใช้ คือ ปัญญา

^{๔๙} ขุ.ชา.อสิตติ. (ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒. ทศพิธราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ ประการ
คือ ทาน (การให้สิ่งของ) ศีล (ประพฤติดีงาม) ปริจจาคะ (ความเสียสละ) อาชชวะ (ความซื่อตรง) มัททวะ
(ความอ่อนโยน) ตบะ (ไม่หมกมุ่นในความสุขสำราญ) อักโกธะ (ความไม่โกรธ) อวิหิงสา (ความไม่ข่มเหง
เบียดเบียน) ชั้นดิ (ความอดทน) อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม)

^{๕๐} วัฒนา พลชาติ, “ศึกษาวิเคราะห์วิธีพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพุทธคุณากรณ์
(ป.อ. ปยุตโต)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

^{๕๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๖๘/๑๕๙.

๒) ระดับทางสังคม การพัฒนาในระดับที่กว้างไปจากการพัฒนาตนเอง คือ การพัฒนาครอบครัว ถือว่าเป็นการเริ่มต้นของการใช้วุฒิภาวะ ความรู้ ความสามารถที่เกิดจากการพัฒนาตนเองสู่การพัฒนาในระดับครอบครัวที่เป็นสังคมเล็ก ๆ เพื่อก้าวเข้าสู่สังคมใหญ่

จากการศึกษาของนักสังคมวิทยาเห็นว่า ลักษณะของครอบครัวจะประกอบด้วยบุคคลสำคัญที่เป็นสมาชิกในครอบครัว คือ พ่อ แม่ และลูก ๆ ในบางครอบครัวอาจมีญาติพี่น้องมาอยู่ด้วย สังคมครอบครัวเริ่มเกิดการพัฒนามนุษย์ผ่านทาง การเลี้ยงดู มองเป็น ๒ ด้าน คือ ในด้านการพัฒนาทางร่างกาย และการพัฒนาทางด้านจิตใจ ในทางร่างกาย สติปัญญา พ่อ แม่ ต้องมีการเลี้ยงดูที่ถูกต้อง โภชนาการ การดูแลรักษาสุขภาพอนามัยจะทำให้ลูกมีการเจริญวัยได้เต็มที่ตามอัตราของการเจริญทางร่างกาย และสติปัญญา ส่วนการพัฒนาทางด้านจิตใจเป็นเรื่องสำคัญมาก การให้ความรัก ความอบอุ่น เป็นพฤติกรรมของพ่อแม่ที่จะมีผลกระทบต่อการพัฒนาจิตใจของลูก ลูกจะเกิดความมั่นคง มีจิตใจร่าเริงแจ่มใส และมีพลังด้านจิตใจเป็นเลิศ การกระทำของพ่อแม่เป็นสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อให้เกิดผลทางพัฒนาทางด้านจิตใจ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐ มีความสามารถในการรับรู้ ในการเรียนรู้เป็นอย่างดี การเรียนรู้วัฒนธรรมของแต่ละครอบครัวลูกจะเริ่มรับรู้ตั้งแต่เยาว์วัยเป็นไปโดยอัตโนมัติเป็นการรับรู้และการถ่ายทอดที่ไม่สามารถสังเกตได้ ลูกจะปฏิบัติตามวัฒนธรรมของพ่อแม่ได้อย่างเป็นธรรมชาติ เช่น วัฒนธรรมการเคารพผู้สูงอายุ วัฒนธรรมการแต่งกาย วัฒนธรรมในการกิน

ครอบครัวเป็นศูนย์รวมแห่งความรัก ความอบอุ่น พ่อ แม่ ลูก จะมีความรู้สึกที่ว่า ครอบครัวเป็นศูนย์รวมแห่งความรัก ความอบอุ่น และความมั่นคง พฤติกรรมของสมาชิกในครอบครัว หน้าที่ของครอบครัว หน้าที่ของสมาชิกในครอบครัว เป็นพื้นฐานเบื้องต้นของการเป็นประชาธิปไตย สมาชิกในครอบครัวรู้จักบทบาทหน้าที่และการปฏิบัติต่อกัน การแบ่งความรับผิดชอบเป็นส่วนหนึ่ง ซึ่งจะปลูกฝังวัฒนธรรมของประชาธิปไตยที่เริ่มต้นที่ครอบครัว การพัฒนาความสัมพันธ์เริ่มจากจุดเล็กคือตนเอง จากตนเองไปสู่ความสัมพันธ์ในครอบครัว กว้างออกไปอีก คือสังคม ชุมชน สังคมโลก พฤติกรรมการสร้างความสัมพันธ์เป็นธรรมชาติของมนุษย์ ในประเด็นนี้สนับสนุนกับทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ว่า

ครอบครัวคนไทยพุทธมักปลูกฝังในเรื่องของคุณธรรม จริยธรรมบนพื้นฐานของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยให้บุตรหลานได้รับการพัฒนาปลูกฝังให้มีความเคารพในญาติผู้ใหญ่ มีความกตัญญูรู้คุณต่อผู้มีพระคุณ คือ พ่อ แม่ ญาติผู้ใหญ่ เรียกว่า รู้กตัญญูกตเวทิตาเป็นเบื้องต้น คนไทยจึงมีลักษณะนอบน้อมต่อผู้ใหญ่ และผู้มีพระคุณซึ่งเชื้อชาติอื่น ๆ ไม่มี อันเป็นลักษณะพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่สอนให้รู้จักเคารพและเป็นกัลยาณมิตรกับทิศ ๖ อันมีทิศเบื้องหน้า ทิศเบื้องหลัง ทิศเบื้องซ้าย ทิศเบื้องขวา ทิศเบื้องบน และทิศเบื้องล่าง ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง^{๕๒}

^{๕๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๒.

ทิศเบื้องหน้า คือ บิดามารดา ผู้ให้กำเนิดแก่บุตรธิดา ผู้เป็นพระพรหมของลูก คือ เป็นผู้มีเมตตา กรุณา มุทิตาในลูกทุกโอกาส ดังนั้น ในทางพระพุทธศาสนาจึงได้กำหนดหน้าที่ของทุกคนที่มีต่อบิดามารดา ไว้ในสังคาลสูตร ว่า

คหบดีบุตร บุตรพึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าโดยหน้าที่ ๕ ประการ

๑. ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ
๒. จักทำกิจของท่าน
๓. จักดำรงวงศ์ตระกูล
๔. จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศไปให้^{๕๓}

เมื่อกล่าวโดยสรุปก็คือ การพัฒนาพื้นฐานมนุษย์ทางคุณธรรม จริยธรรม ได้แก่

๑. ตอบแทนพระคุณพ่อแม่ นักปราชญ์ในสมัยโบราณได้พรรณนาคุณของพ่อแม่ไว้ว่า หากจะเอาท้องฟ้ามาเป็นกระดาด เอาเขาพระสุเมรุมาคมาเป็นปากกา เอาน้ำในมหาสมุทรมาเป็นน้ำหมึก ก็ไม่สามารถจะพรรณนาคุณพ่อแม่ได้ครบถ้วน

๒. ท่านเลี้ยงเรามาเราต้องเลี้ยงท่านตอบ หมายความว่าพ่อแม่เลี้ยงเรามาอย่างดี ครั้นเมื่อท่านแก่เฒ่าลง ลูกจึงต้องพยายามเลี้ยงดูท่านอย่างดี มี ๒ คือ ๑) เลี้ยงร่างกาย (ดูแลท่านด้วยข้าวปลา อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค, ๒) เลี้ยงน้ำใจ คือ ไม่ทำให้ท่านขัดเคืองใจ ทำตามที่ท่านประสงค์ ขอร้อง วิงวอนด้วยความเต็มใจ)

๓. ทำบุญอุทิศให้ท่าน คือ เมื่อท่านต้องตายทำลายขันธ์ไปตามธรรมดาของสังขารแล้ว ลูกควรต้องทำบุญกุศล อุทิศผลบุญไปให้แก่ท่าน

๔. มันอยู่ในกตัญญูกตเวทิต่อพ่อแม่ คือ กตัญญู หมายถึงรู้อุปการะที่พ่อแม่ทำไว้แก่เรา และกตเวทิตอบแทนอุปการคุณของท่าน รวมความกตัญญูกตเวทิต์ หมายถึง รู้อุปการคุณที่พ่อแม่ทำแล้วและตอบแทน เพราะพ่อแม่ชื่อว่าเป็นบุพการีบุคคลของเรา^{๕๔}

มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษซึ่งแตกต่างจากสัตว์ทั้งหลายอื่น สิ่งที่ทำให้มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษได้ คือ การเรียนรู้ ฝึกฝน และพัฒนา มนุษย์ที่ฝึก ศึกษาและพัฒนาแล้ว ชื่อว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นผู้รู้จักดำเนินชีวิตที่ดีงามด้วยตนเองและช่วยให้สังคมดำรงอยู่ในสันติสุขสวัสดิ์ หลังจากผ่านกระบวนการพัฒนามนุษย์ในระดับบุคคลแล้ว มนุษย์เริ่มมีแนวทางการดำเนินชีวิตร่วมกับคนอื่น เรียกว่าสังคม ในระบบสังคมเป็นระบบที่กว้างใหญ่กว่าระบบครอบครัว ซึ่งมีแนวทางและวิธีการดำเนินชีวิตที่ต่างคนต่างซึ่งความได้เปรียบเพื่อความอยู่รอดทางสังคม ทางเศรษฐกิจ ทางการเมือง และอื่น ๆ อีกมากมาย แต่กระนั้นก็ตามสังคมย่อมมีระบบคุณธรรม จริยธรรม จารีตประเพณีที่ต้องถือปฏิบัติร่วมกันเพื่อความรัก ความสามัคคี ความสงบสุขและเพื่อให้ทุกคนสามารถใช้ชีวิตร่วมกันได้จึงต้องมีการพัฒนาดตนเองให้อยู่ร่วมกับบุคคลอื่น ๆ ได้โดยยึดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

^{๕๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๕๔} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๓.

จากการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งล้วนส่งผลถึงวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของทุกคนในสังคม ดังนั้น การพัฒนาคนให้มีศักยภาพและรู้เท่าทันกระแสการเปลี่ยนแปลง เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข จึงเป็นสิ่งสำคัญและมีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะหากสังคมหรือองค์กรใดมีคนที่มีศักยภาพสูงย่อมได้เปรียบในการที่จะช่วยกันขับเคลื่อนสังคมหรือองค์กรไปสู่ความสำเร็จตามเป้าหมาย นักวิชาการทั้งหลายต่างยอมรับว่าการพัฒนาคนหรือทรัพยากรมนุษย์ เป็นการพัฒนาที่สำคัญที่สุด และถือเป็นการลงทุนที่คุ้มค่าและยั่งยืนเมื่อเปรียบเทียบกับการลงทุนด้านอื่น ๆ ซึ่งการพัฒนาอื่นใดก็ตามย่อมยากที่จะนำไปสู่ความสำเร็จอย่างยั่งยืนได้หากมีการละเลยและมองข้ามการพัฒนาคนให้มีศักยภาพ มีคุณธรรม จริยธรรม เป็นประการที่หนึ่ง ประการที่สองคือ การศึกษา เป็นกระบวนการพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่มีคุณภาพ มีความสามารถเต็มตามศักยภาพ มีการพัฒนาที่สมดุลทั้งด้านปัญญา จิตใจ ร่างกาย และสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยหลักของการพัฒนาทั้งปวง การศึกษาเป็นหนทางแห่งการพัฒนาชีวิตและสร้างความมั่นคงไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบโรงเรียน นอกโรงเรียนหรือการศึกษาตามอัธยาศัย เพราะจะช่วยเพิ่มพูนทักษะ ความรู้ความสามารถให้แก่แต่ละบุคคล การจัดการศึกษาเป็นมรรควิธีในการพัฒนาคนอย่างหนึ่ง เหตุผลเพราะเมื่อเรามีการดำเนินชีวิตอยู่ตราบใด หรือยังมีชีวิตใช้ชีวิตอยู่ตราบใด ตราบนั้นเราจะต้องเรียนรู้อยู่ตลอด เรียนรู้คน และเรียนรู้ที่จะอยู่กับคน เรียนรู้งานและต้องเรียนที่จะทำงานให้ประสบผลอย่างมีประสิทธิภาพ ทุกอย่างจึงรวมอยู่ที่การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคนและการพัฒนาคนหรือจะเรียกว่าพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นหัวใจของการพัฒนาทั้งหมด

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพัฒนามนุษย์ในระดับโลกยะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อน และค่อยนำเข้าสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายอันเป็นกุญแจสำคัญที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ กรอบแนวทางของการพัฒนาคือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน

๒.๓.๒ จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกุตตระ

พระพุทธศาสนามองว่าในการศึกษาจุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตตระนั้น ผู้ศึกษาควรที่จะศึกษาธรรม ๒ ประการคือสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษา และวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง หมายถึง เห็นแจ้งรูปนาม เห็นแจ้งไตรลักษณ์ เห็นแจ้งอริยสัจ เห็นแจ้งมรรค ผล นิพพาน การเจริญภาวนาหรือกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนามี ๒ วิธี คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งปรากฏหลักฐานที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุควรเจริญธรรม ๒ ประการนี้ เพื่อสลัดความไม่ประมาท และเป็นเหตุให้เกิดปัญญา ธรรม ๒ อย่างนั้น ได้แก่ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑^{๕๕}

ในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) จุดมุ่งหมายระดับโลกุตตระในพระพุทธศาสนา นั้น เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด หรือว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา คือ การมีปัญญารู้เท่าทัน

^{๕๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕/๓๕.

ความจริง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระและมีความสุขอย่างสูงสุด^{๕๖}

การพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตตระ คือการฝึกฝนพัฒนาตนเพื่อบรรลุนิพพาน การบรรลุนิพพาน หมายถึง การที่มนุษย์ได้รับการฝึกฝนตามวิธีการและหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาแล้วสามารถที่จะหลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ซึ่งในที่นี้ หมายถึง การบรรลุนิพพานด้วยตนเอง อนึ่ง ในการดับกิเลส ที่จัดว่าเป็นสังขาร หรืออินทรีย์ที่เรียกกันว่านิพพาน หรือการบรรลุนิพพานนั้นมีอยู่ ๕ ประเภท คือ

๑. วิชัมภนนิโรธ ความดับกิเลสทั้งหลายด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจแห่งฌานสมาบัติ ๘ ได้แก่ ปฐมฌานสมาบัติ, ทุติยฌานสมาบัติ, ตติยฌานสมาบัติ, จตุตถฌานสมาบัติ, อากาสนัญญายตนฌานสมาบัติ, วิทยัญญายตนฌานสมาบัติ, อากิญจัญญายตนฌานสมาบัติ และเนวสัญญานาสัญญายตนฌานสมาบัติ^{๕๗}

๒. ตทังคนิโรธ ความดับกิเลสทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ สามารถดับกิเลสได้ชั่วคราว ๆ ซึ่งปัญญาเหล่านี้ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ, ปัจจัยปริคคหญาณ, สัมมสนญาณ, อุทยัพพญาณ, ภังคญาณ, ภัยญาณ, อาทีนวญาณ, นิพพิทาญาณ, มุญจितุกัมยตาญาณ, ปฏิสังขานญาณ, สังขารูปেকชาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ^{๕๘}

๓. สมุจเฉทนิโรธ ความดับจากการละกิเลสทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด นิโรธในความหมายที่เป็นมรรคญาณ อันได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ, สกทาคามีมรรคญาณ, อนาคามีมรรคญาณ และอรหันตมรรคญาณ^{๕๙}

๔. ปัสสัทธินิโรธ ความดับจากกิเลสทั้งหลายเพราะเสวยผลจากการบรรลุนิพพานของมรรคญาณ ซึ่งเป็นนิโรธในความหมายที่เป็นผลญาณ ได้แก่ โสดาปัตติผล, สกทาคามีผล, อนาคามีผล และอรหัตผล^{๖๐}

๕. นิสสรณนิโรธ ความดับทั้งหลายโดยการสลัดออกไป ได้แก่ ความดับในความหมายที่เป็นพระนิพพาน^{๖๑}

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๗-๘.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๐-๓๕๑.

^{๕๘} นิโรธตามความหมาย ๒ ประเภทแรก หมายถึง โลกีย์นิโรธ เพราะดับจากกิเลสทั้งหลาย เป็นการชั่วคราว ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๕๘๐., พระพุทธโมสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดยสมเด็จพระพุทธมหาราช (อาภสภมหาราช), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พิมพ์ติ้งจำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๙๔๙-๑๐๙๘.

^{๕๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๒.

^{๖๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒-๑๐๔.

^{๖๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๔/๑๐๔-๑๐๕. นิโรธ ตามความหมาย ๓ ประเภทหลังนี้ จัดเป็นโลกุตตรนิโรธ เพราะดับจากกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๕๘๐.

การบรรลุลุทธิธรรมถือว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยวัตถุประสงค์หลักของการบรรลุลุทธิธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นก็คือการพ้นจากความทุกข์ ความหมายนัยหนึ่งคือพระนิพพานเป็นความสุขที่แท้จริง^{๖๒} ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า

เพราะว่าสงสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ที่สุดเบื้องต้น ที่สุดเบื้องปลายไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกอวิชชาคิดขวาง ถูกตัณหาผูกไว้ วนเวียนท่องเที่ยวไป อุปมานี้ฉันใดอุปมาอีกฉันนั้น เธอทั้งหลายเสวยความทุกข์ เสวยความลำบาก ได้รับความพินาศเต็มป้าเข้าเป็นเวลายาวนาน ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละ จึงควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนด ควรเพื่อหลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง^{๖๓}

สำหรับวิธีการที่จะสามารถเข้าถึงการบรรลุลุทธิธรรมได้นั้น ก็คือการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ซึ่งคำว่ากัมมัฏฐานนั้น หมายถึง ฐานะแห่งการงานหรือการปฏิบัติกิจในหน้าที่ดังปรากฏข้อความในสุกสูตร^{๖๔} ที่กล่าวถึงสุกมาณพุลถามพระพุทธเจ้าในเรื่องผลของฐานะแห่งการงานหรือการปฏิบัติกิจในหน้าที่^{๖๕} ระหว่างของคฤหัสถ์ที่มีการเตรียมมาก มีกิจที่ต้องทำมากเป็นต้น กับของบรรพชิตที่มีการเตรียมน้อยมีกิจที่ต้องทำน้อยเป็นต้น อย่างไรก็ตามจะมีผลมากกว่ากัน พระพุทธองค์ตรัสว่าฐานะแห่งการงานหรือการปฏิบัติกิจในหน้าที่ของคฤหัสถ์ที่มีการเตรียมมากมีกิจที่ต้องทำมากเป็นต้น เมื่อเหตุปัจจัยสมบูรณ์ก็มีผลมาก แต่เมื่อเหตุปัจจัยไม่สมบูรณ์ก็มีผลน้อย ส่วนฐานะแห่งการงานหรือการปฏิบัติกิจในหน้าที่ของบรรพชิตถึงแม้จะมีการเตรียมน้อยมีกิจที่ต้องทำน้อยเป็นต้น แต่เมื่อเหตุปัจจัยสมบูรณ์ก็มีผลมาก เมื่อเหตุปัจจัยไม่สมบูรณ์ก็มีผลน้อย สำหรับกัมมัฏฐานที่สามารถเข้าถึงการบรรลุลุทธิธรรมนั้นก็มีอยู่ ๒ ประเภท คือ (๑) สมถกัมมัฏฐาน และ (๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยกัมมัฏฐานทั้ง ๒ ประการ มีรายละเอียดพอสังเขปดังต่อไปนี้

(๑) สมถกัมมัฏฐาน หมายถึง การฝึกจิตให้สงบจนเกิดสมาธิ โดยใช้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อให้จิตยึดเกาะเป็นอารมณ์^{๖๖} เช่น การเพ่งดวงกสิณ การเพ่งซากศพเป็นต้น หรือการกำหนดจิตให้ระลึกถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยมิให้มีเรื่องอื่นแทรกเข้ามาในระหว่างจนจิตสงบ เช่น การระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ การระลึกถึงพระนิพพาน เป็นต้น สำหรับสมถกัมมัฏฐาน มีอารมณ์ซึ่งหมายถึงสิ่งที่จิตยึดเหนี่ยวในขณะที่เจริญกัมมัฏฐาน หรือสิ่งที่เป็นอุปกรณ์ใช้สำหรับทำกัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานมีอารมณ์ต่างกัน ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๗} ท่านรวบรวมอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกมาแสดงไว้ ๔๐ อย่าง คือ

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๔/๑๐๔-๑๐๕.

^{๖๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒๕/๒๑๗.

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๓-๔๖๔/๔๕๔-๔๕๖.

^{๖๕} คำว่า “ฐานะแห่งการงานหรือการปฏิบัติกิจในหน้าที่” ในไทยพระไตรปิฎกใช้คำว่า “กัมมัฏฐาน” ตรงตัว

^{๖๖} อารมณ์ หมายถึง สิ่งที่จิตยึดเหนี่ยวในขณะที่เจริญกัมมัฏฐาน หรือสิ่งที่เป็นอุปกรณ์ใช้สำหรับเจริญกัมมัฏฐาน.

^{๖๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๔๗/๑๑๙.

(๑.๑) หมวดกสิณ ๑๐^{๖๘} วัตถุอันจูงใจเป็นชื่อของกัมมัฏฐานที่ใช้วัตถุสำหรับเพ่ง เพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ ได้แก่ (๑) ปฐวิกสิณ กสิณที่ใช้ดินเป็นอารมณ์ (๒) อาโปกสิณ กสิณที่ใช้น้ำเป็นอารมณ์ (๓) เตโชกสิณ กสิณที่ใช้ไฟเป็นอารมณ์ (๔) วาโยกสิณ กสิณที่ใช้ลมเป็นอารมณ์ (๕) นีลกสิณ กสิณที่ใช้สีเขียวเป็นอารมณ์ (๖) ปิตกสิณ กสิณที่ใช้สีเหลืองเป็นอารมณ์ (๗) โลหิตกสิณ กสิณที่ใช้สีแดงเป็นอารมณ์ (๘) โอทาทกสิณ กสิณที่ใช้สีขาวเป็นอารมณ์ (๙) อาโลกกสิณ กสิณที่ใช้แสงสว่างเป็นอารมณ์ (๑๐) อากาสกสิณ กสิณที่ใช้ที่ว่างเป็นอารมณ์

(๑.๒) หมวดอสุภะ ๑๐^{๖๙} พิจารณาซากศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ โดยความไม่งาม เป็นอารมณ์ ได้แก่ (๑) อุทุมตกะ ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด (๒) วินีลกะ ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำด้วยสีต่าง ๆ (๓) วิปุปพะกะ ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ (๔) วิจฉิทกะ ซากศพที่ขาดกลางตัว (๕) วิกขายิตกะ ซากศพที่สัตว์กัดกิน (๖) วิกขิตตกะ ซากศพที่มีมือเท้าศีรษะขาด (๗) หตวิกขิตตกะ ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกันสับฟันเป็นท่อน ๆ (๘) โลหิตกะ ซากศพที่ถูกประหารด้วยศัสตราวุธ โลหิตไหลอาบอยู่ (๙) ปุฬุวะกะ ซากศพที่มีตัวหนอนอนคลาคล้ำไปอยู่ (๑๐) อัญญิกะซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก

(๑.๓) หมวดอนุสสติ ๑๐^{๗๐} อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า (๒) อัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม (๓) สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ (๔) สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติมาไม่ต่างพร้อย (๕) จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนเคยบริจาคแล้ว (๖) เทวดานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้คนเทวดา (๗) มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายที่จะต้องมีก่ตน (๘) กายคตาสติ สติกำหนดพิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกาย (๙) อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก (๑๐) อุปสมานุสสติ ระลึกถึงธรรมคือ พระนิพพานอันเป็นที่ระงับกิเลส

(๑.๔) หมวดอัปปมัญญา หรือพรหมวิหาร ๔^{๗๑} ธรรมที่พึงแผ่ไปยังสรรพสัตว์ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต ได้แก่ (๑) เมตตา ความปรารถนาให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า (๒) กรุณา ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์ (๓) มุทิตา ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี (๔) อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง

(๑.๕) หมวดอาหาเรปฏิกูลสัญญา^{๗๒} ความสำคัญในอาหารว่าเป็นของปฏิกูล คือ พิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่าง ๆ เช่น ปฏิกูลโดยบริโภาค เป็นต้น

^{๖๘} กสิณ ๑๐ ที่ยกมานี้ กล่าวตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในพระไตรปิฎกไม่มีอาโลกกสิณ แต่มีวิญญานกสิณแทนเป็นข้อที่ ๑๐ และเลื่อนอากาสกสิณเข้ามาเป็นข้อที่ ๙. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๒๗๘, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๔๘.

^{๖๙} อสุภะ ๑๐ ที่ยกมานี้ กล่าวตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ส่วนในพระไตรปิฎกจัดเข้าเป็นสัญญาต่าง ๆ เช่นอุทุมตกสัญญา วินีลกสัญญา เป็นต้น. ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๐/๙๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๖๔/๗๙. และที่ใกล้เคียงที่สุดคือเป็นการสรุปมาจากนวลวิถิกขาปัพพะในสติปัฏฐาน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๒๕๒-๒๕๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๒/๘๐-๘๒.

^{๗๐} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๗๓-๔๘๒/๔๓, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๐/๙๙.

^{๗๑} ที.ส. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๕-๒๔๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๖๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๐๐.

^{๗๒} ในพระสูตรมาด้วยกันกับอสุภะ ๕ ที่มาในชุดสัญญา ๑๐. อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๖๓-๔๗๒/๔๓.

(๑.๖) หมวดจตุธาตุวัตถถาน^{๗๓} การกำหนดธาตุ ๔ คือ พิจารณาร่างกายนี้แยกแยะ ออกไปมองเห็นส่วนประกอบร่างกายต่าง ๆ ว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ ประชุมกันเข้าเท่านั้น ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือธาตุที่มีลักษณะแข็งแข็งในร่างกายนี่ใช้เป็นการมณกัมมัฏฐาน (๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ คือธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึมในร่างกายนี่ใช้เป็นการมณกัมมัฏฐาน (๓) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ความร้อนในร่างกายนี่ (๔) วาโยธาตุ คือธาตุลม ธาตุที่มีลักษณะพัดไปมาภาวะ หวั่นไหวในร่างกายนี่ใช้กำหนดเป็นการมณกัมมัฏฐาน

(๑.๗) หมวดอรุป^{๗๔} กัมมัฏฐานที่กำหนดเอาสิ่งที่ไม่มรูปร่างเป็นอารมณ์ ได้แก่ (๑) อากาสนัญญาตนะ กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (๒) วิญญาณัญญาตนะ กำหนด วิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (๓) อากิญจัญญาตนะ กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ (๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

สำหรับการปฏิบัติในสมถกัมมัฏฐาน มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญก็คือการกำหนดจิตไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งจนกระทั่งจิตแน่วแน่ตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน ความแน่วแน่ตั้งมั่นแห่งจิตนี้เรียกว่าสมาธิ (Concentration) เมื่อสมาธิแน่วแน่แนบแน่นอย่างเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่าฌาน (Absorption) สมาธิจิตระดับฌานจะทำหน้าที่เข้าไปสงบระงับอกุศลธรรมที่เป็นนิรวณ ซึ่ง เป็นปริยฐานกิเลส หมายถึงกิเลสที่คลุมรุมรบกวนอยู่ในจิต ยังไม่แสดงออกภายนอก จัดเป็นกิเลส อย่างกลาง ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดร้ายขัดเคืองใจ (๓) ถีนมิทธะ ความท้อแท้หดหู่ (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ (๕) วิจิกิจฉา ความลังเล สงสัย^{๗๕} จุดมุ่งหมายขั้นสุดท้ายของการเจริญสมถกัมมัฏฐานก็เพื่อทำจิตให้เข้าถึงฌาน นอกจากนี้ผู้ เจริญสมถกัมมัฏฐาน จนสามารถทำฌานให้เกิดขึ้นแล้ว ยังจะได้รับผลพลอยได้คือความสามารถพิเศษ ซึ่งเรียกว่าอภิญญา ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (๒) มีหูทิพย์ (๓) กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ (๔) ระลึกชาติได้ (๕) มีตาทิพย์^{๗๖}

(๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน หมายถึง การฝึกจิตให้มีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันต่อ ปรากฏการณ์ทุกอย่างที่เข้าไปเกี่ยวข้องโดยไม่ตกเป็นทาสของปรากฏการณ์เหล่านั้น หรือการฝึกจิตให้ มีสติสัมปชัญญะ รับรู้อารมณ์ตรงตามความเป็นจริง ไม่เข้าไปปรุงแต่งและยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานมีจุดมุ่งหมายเพื่อทำลายกิเลสอันเป็นสาเหตุให้ เกิดทุกข์ และนิสัยความเคยชินแบบปุถุชนที่รับรู้ต่อปรากฏการณ์ภายนอก โดยมีอนุสัยกิเลส เป็นตัว คอยก้ำกับบอยู่ ทำให้การรับรู้ต่อปรากฏการณ์ต่าง ๆ เป็นไปอย่างมือคิดและบิดเบือนจากความจริง การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจึงมีหลักการปฏิบัติคือการพิจารณาสังเกตตนเองและปรากฏการณ์ที่เกิด

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๒๕๑-๒๕๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๘๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๙-๓๕๒/๓๐๗- ๓๐๘.

^{๗๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๐๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๖-๓๓๗/๒๔๒-๒๔๔.

^{๗๕} อ.จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๕๙.

^{๗๖} อภิญญาในพระไตรปิฎกมี ๖ ข้อ ข้อที่ ๖ คือ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะไป จัดเป็นโลกุตตรอภิญญา ในที่นี้ยกมาเพียง ๕ ข้ออันเป็นโลกียอภิญญา มุ่งแสดงผลพลอยได้จากการเจริญสมถกัมมัฏฐานเท่านั้น. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๒๕๖-๒๕๗, อ.จ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒/๒๗๑-๒๗๒.

ขึ้นกับตนเองทั้งภายในตัวและภายนอกตัวอย่างมีสติสัมปชัญญะ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่าการ
เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานก็คือการเจริญปัญญา

สำหรับอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านรวบรวมอารมณ์
หรือภูมิของวิปัสสนากัมมัฏฐานจากพระไตรปิฎกมาจัดไว้เป็น ๖ หมวด^{๗๗} คือ

๑. หมวดชั้น ๕^{๗๘} กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่ประชุมกันเข้าเป็น
หน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น ได้แก่ (๑) รูปชั้น ส่วนที่เป็นรูป
คือ ร่างกายพฤติกรรมและคุณสมบัติต่าง ๆ ของร่างกาย (๒) เวทนาชั้น ส่วนที่ทำหน้าที่เสวยอารมณ์
ความรู้สึกลึกซึ้งทุกข์หรือเฉย ๆ (๓) สัญญาชั้น ส่วนที่ทำหน้าที่กำหนดหมายรู้ในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์
เป็นต้น (๔) สังขารชั้น ส่วนที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ (๕) วิญญาณชั้น
ส่วนที่ทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ทางทวาร ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น

๒. หมวดอายตนะ ๑๒^{๗๙} แดนเชื่อมต่อระหว่างตัวเรากับสิ่งแวดล้อมภายนอก คือ
อายตนะภายใน ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักขุ ตา (๒) โสตะ หู (๓) ฆานะ จมูก (๔) ชิวหา ลิ้น (๕) กาย
ร่างกาย (๖) มโน ใจ และอายตนะภายนอก ๖ ประการ ได้แก่ (๑) รูปะ รูป (๒) สัททะ เสียง
(๓) คันธะ กลิ่น (๔) รสชะ รส (๕) โผฏฐัพพะ สิ่งถูกต้องกาย (๖) ธรรมารมณ์ อารมณ์ที่เกิดกับใจ

๓. หมวดธาตุ ๑๘^{๘๐} สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เองตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น
เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมดาไม่มีผู้สร้างผู้บันดาลและมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบ
จำเพาะตัวอันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ได้แก่ (๑) จักขุธาตุ ธาตุคือจักขุประสาท (๒) รูปธาตุ
ธาตุคือรูปารมณ์ (๓) จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุคือจักขุวิญญาณ (๔) โสตธาตุ ธาตุคือโสตประสาท
(๕) สัทธาตุ ธาตุคือสัทธารมณ์ (๖) โสตวิญญาณธาตุ ธาตุคือโสตวิญญาณ (๗) ฆานธาตุ ธาตุคือฆาน
ประสาท (๘) คันธธาตุ ธาตุคือคันธารมณ์ (๙) ฆานวิญญาณธาตุ ธาตุคือฆานวิญญาณ (๑๐) ชิวหาธาตุ
ธาตุคือชิวหาประสาท (๑๑) รสธาตุ ธาตุคือรสารมณ์ (๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ ธาตุคือชิวหาวิญญาณ
(๑๓) กายธาตุ ธาตุคือกายประสาท (๑๔) โผฏฐัพพธาตุ ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ์ (๑๕) กายวิญญาณธาตุ
ธาตุคือกายวิญญาณ (๑๖) มโนธาตุ ธาตุคือมโน (๑๗) ธรรมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณ์ (๑๘) มโนวิญญาณ
ธาตุ ธาตุคือมโนวิญญาณ

๔. หมวดอินทรีย์ ๒๒^{๘๑} คือสิ่งที่ใหญ่ในการทำกิจของตน ทำให้ธรรมอื่น ๆ
ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตนในกิจนั้น ๆ ในขณะที่เป็นอยู่นั้น ได้แก่ (๑) จักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักขุ-
ประสาท (๒) โสตินทรีย์ อินทรีย์คือโสตประสาท (๓) ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือฆานประสาท (๔) ชิวหินทรีย์
อินทรีย์คือชิวหาประสาท (๕) กายินทรีย์ อินทรีย์คือกายประสาท (๖) มนินทรีย์ อินทรีย์คือใจ
(๗) อิตถินทรีย์ อินทรีย์คืออิตถิภาวะ (๘) ปุริสินทรีย์ อินทรีย์คือปุริสภาวะ (๙) ชิวิตินทรีย์ อินทรีย์
คือชิวิต (๑๐) สุขินทรีย์ อินทรีย์คือสุขเวทนา (๑๑) ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือทุกขเวทนา

^{๗๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๔๓๑/๘๒.

^{๗๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๔๓๑/๘๒, สงคท. (ไทย) ๑/๔๕/๔๘.

^{๗๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๘/๘๕, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๕๑๐/๑๒๕, สงคท. (ไทย) ๑/๔๔/๔๘.

^{๘๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๐๒, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๕๑๗/๑๒๙, สงคท. (ไทย) ๑/๔๕/๔๘.

^{๘๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๔๕, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๕๒๕/๑๓๖, สงคท. (ไทย) ๑/๑๘/๔๕.

(๑๒) โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา (๑๓) โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา (๑๔) อุpekขินทรีย์ อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา (๑๕) สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา (๑๖) วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ (๑๗) สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ (๑๘) สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา (๑๙) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา (๒๐) อนัญญัตถัญญูสามิตินทรีย์ อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า เราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคญาณ (๒๑) อัณฺณินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ญาณ ๖ ในท่ามกลางโสตาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมคคญาณ (๒๒) อัณฺญาตาวินทรีย์ อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้วกล่าวคือปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตผลญาณ

๕. หมวดอริยสัจ ๔^{๘๒} คือความจริงอันประเสริฐ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงอริยสัจ นั้นกลายเป็นอริยะ ได้แก่ (๑) ทุกข์ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก โดยสรุปได้แก่ อุปาทานชั้น ๕ (๒) ทุกขสมุทัย เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา (๓) ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไปคือพระนิพพาน (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คืออริยมรรคมีองค์ ๘

๖. หมวดปฏิจักษุสมุปปาธ ๑๒^{๘๓} คือการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกันธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ได้แก่ (๑) อวิชชา ความไม่รู้ คือไม่รู้อริยสัจ ๔ (๒) สังขาร สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ สังขาร ๓ หรืออภิสังขาร ๓ (๓) วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ ๖ (๔) นามรูป นามและรูป ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ (๕) สฬายตนะ อายตนะ ๖ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ (๖) ผัสสะ ความกระทบ ได้แก่ สัมผัส ๖ (๗) เวทนา ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ (๘) ตัณหา ความทะยานอยาก ได้แก่ ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น (๙) อุปาทาน ความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔ (๑๐) ภพ ภาวะชีวิต ได้แก่ ภพ ๓ (๑๑)ชาติ ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย (๑๒) ชรามรณะ ความแก่และความตาย

จะเห็นได้ว่า อารมณ์หรือเครื่องมือที่ใช้เป็นสื่อสำหรับเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ต่างจากอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน กล่าวคืออารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติอาจจะนำเรื่องที่เป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตมาเป็นอารมณ์ขณะปฏิบัติก็ได้ ตัวอย่างการนำเรื่องอดีตมาเป็นอารมณ์ เช่น พุทธธานุสสติ (สตรระลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้า) ตัวอย่างการใช้สิ่งปัจจุบันเป็นอารมณ์ เช่น กำหนดพิจารณาลมหายใจเข้าออก และตัวอย่างการนำเรื่องที่ยังไม่มาถึงมาเป็นอารมณ์ เช่น มรณสสติ การระลึกถึงความตายอันจะเกิดมีแก่ตน เป็นต้น จุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้ใจตั้งมั่นสงบจากนิรวณ ๕ ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อให้สั้น ก็คือมีรูปนามที่เป็นปัจจุบันเท่านั้นเป็นอารมณ์ การพิจารณาจึงจะได้ผล สามารถเห็นแจ้งรู้ทันได้โดยง่าย เพราะการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานมีวัตถุประสงค์อยู่ที่ต้องการให้เกิดปัญญา เพื่อพิจารณาทุกสิ่งทุกอย่างให้เห็นตามสภาพที่เป็นจริง กล่าวคือสรรพสิ่งมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ชั่วขณะ แล้วดับไป หรือมีสภาพไม่แน่นอนแปรปรวนอยู่ตลอดเวลา (อนิจจัง) หนอยู่อย่างนั้นตลอดไปไม่ได้ (ทุกขัง) และไม่อยู่ในอำนาจบังคับของใครเพราะเป็นสิ่งไม่มีตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา) ดังนั้น อารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานจึงครอบคลุมทุกเรื่องที่มีมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง แม้แต่อารมณ์ของสมถะก็นำมากำหนดพิจารณาให้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้

^{๘๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๑๗, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๔๒๙/๑๓๙, สงคฺท. (ไทย) ๑/๔๖/๔๘.

^{๘๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๑๖๑, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๗๐/๑๖๖, สงคฺท. (ไทย) ๑/๔/๕๐.

เช่น การพิจารณาเห็นถึงความไม่เที่ยง ไม่คงทนอยู่ในสภาพเดิม และความหาตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ในอสุภะทั้ง ๑๐ และในกสิณ ๑๐ เป็นต้น

สำหรับวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีจุดหมายสูงสุดอยู่ที่การฝึกจิตให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ อย่างมีสติสัมปชัญญะ เพื่อป้องกันกำจัดกิเลสไม่ให้เกิดขึ้นในชั้นธันดาน และเพื่อกำจัดอนุสัยกิเลส^{๔๔} ที่มีอยู่ในจิตใจให้หมดไป ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเต็มที่แล้วจะเกิดผล คือ ยถาภูตญาณทัสสนะ กล่าวคือปัญญาที่รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า สรรพสิ่งล้วนตกอยู่ในลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ปัญญาที่รู้เห็นไตรลักษณ์เช่นนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างประจักษ์แจ้งกับตัวผู้ปฏิบัติเอง มิใช่ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการนึกคิดคาดคะเนเอา และมิใช่เกิดขึ้นจากการเชื่อหรือได้ยินได้ฟังมาจากผู้อื่น เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จิตก็จะปล่อยวางไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจอุपाทานในสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้อง สามารถกำจัดกิเลสได้อย่างถาวร บรรลุมรรค ผล นิพพาน จิตเข้าถึงสภาวะที่บริสุทธิ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า “เมื่อใดมาพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์นั้นเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์”^{๔๕}

สรุปแล้ว การพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการเจริญสติเพื่อเห็นแจ้งรูปนาม เห็นแจ้งไตรลักษณ์ เห็นแจ้งอริยสัจ เห็นแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั้นเอง

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว พระพุทธศาสนามองว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ๒ ประการคือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ โดยการพัฒนาตนในระดับโลกียะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อนและค่อยนำเข้าสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ คือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ส่วนการพัฒนาตนในระดับโลกุตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั้นเอง

^{๔๔} หมายถึง กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน เป็นกิเลสชนิดละเอียดที่สุด มี ๗ อย่าง คือ (๑) กามราคะ ความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆะ ความหงุดหงิด (๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๕) มานะ ความถือตัว (๖) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ (๗) อวิชชา ความไม่รู้จริง ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๒๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๖/๕๕, อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๘.

^{๔๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗-๒๗๙/๖๔.

๒.๔ วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๔.๑ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาสอนว่า มนุษย์เป็นสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่มีธรรมชาติคือความเป็นสัตว์ที่สามารถพัฒนาตนเองได้ นัยแห่งความเชื่อนี้ปรากฏในคำกล่าวสรรเสริญคุณพระพุทธเจ้าตอนที่ว่า “อนุตโตรุ ปุริสธมมสารถิ เป็นสารถิฝักผู้ควรฝักได้อย่างยอดเยี่ยม”^{๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าววามนุษย์มีธรรมชาติพิเศษคือเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ และต้องพัฒนา^{๘๗} การบอกว่าสามารถพัฒนาได้และต้องฝักฝนั้น ท่านมองจากผลสัมฤทธิ์แห่งการฝักฝพัฒนาตนเอง โดยมีเจ้าชายสิทธัตถะเป็นตัวอย่าง ตลอดถึงพระสาวกทั้งหลายตั้งแต่ยุคปฐมโพธิกาลเป็นต้นไป^{๘๘}

ในทัศนะของพระพุทธศาสนา คุณสมบัติหรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีส่วนเป็นผลมาจากการฝักฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝักฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ แต่ปัญหามีอยู่ว่าธรรมชาติอะไรของมนุษย์ที่สนับสนุนคำสอนที่ว่ามนุษย์สามารถฝักฝนพัฒนาตนเองให้เป็นสัตว์ประเสริฐที่สุดได้ ในการพิจารณาประเด็นนี้เราต้องคำนึงถึงการนี้ด้วย คือผู้ประเสริฐที่สุดตามนัยของพระพุทธศาสนาได้แก่ ผู้ที่ฝักฝตนเองได้แล้ว^{๘๙} และฝักได้ครบถ้วนทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านกาย ศีล จิต และปัญญา^{๙๐} เมื่อฝักฝพัฒนาตนเองได้ครบทั้งสี่ด้านแล้ว ท่านเรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า ภาวิตกาย, ภาวิตศีล, ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ซึ่งต่อไปผู้วิจัยจะได้พิจารณาถึงธรรมชาติของมนุษย์ที่สนับสนุนการฝักฝนพัฒนาตนเองในแต่ละด้าน

๑) การฝักฝนพัฒนาด้านกาย

ธรรมชาติของมนุษย์ที่ต้องอาศัยเพื่อการฝักฝนพัฒนาด้านกายนั้น นักปราชญ์ร่วมสมัยให้ความเห็นว่า ได้แก่ ความเคยชิน ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เกิดตามธรรมดาของธรรมชาติ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยในการดำเนินชีวิตของมนุษย์^{๙๑} แนวคิดนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าท่านคงกล่าวตามหลักของพระพุทธศาสนา เพราะมีคำที่ใช้อยู่หลายคำที่เกิดจากความเคยชิน คือคำว่า นิสสยะ, อุปนิสสยะ, สันตานะ และวาสนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดมากขึ้น ขอยกเอาความหมายของคำแต่ละคำมาเสนอไว้ ดังนี้

^{๘๖} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๘๗} คุรยละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : กองทุนวัฒนธรรม, ๒๕๔๔), หน้า ๔๓ - ๔๕.

^{๘๘} คุรยละเอียดเพิ่มเติมได้ที่ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐-๖๓/๑๕-๗๙.

^{๘๙} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๔.

^{๙๐} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๑-๑๐๒/๓๓๗-๓๔๔.

^{๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘-๒๒.

๑) นิสสัย หมายถึง ธรรมชาติที่อาศัย ถ้าเป็นคำคุณนาม แปลว่า เป็นที่อาศัย ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า ความประพฤตินี้เคยชิน^{๑๒} โดยเรียกเป็นคำไทยว่า นิสสัยและนิสัย เป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ เป็นได้ทั้งดีและไม่ดี

๒) อุปนิสัย หมายถึง ธรรมชาติเข้าไปอาศัย, ธรรมเป็นอุปนิสัย, ฉันทะเป็นที่เข้าไปอาศัย, ความประพฤตินี้เคยชินเป็นพื้นเดิมมาแต่อดีตชาติ, คุณความดีที่ฝังอยู่ในสันดาน ซึ่งเป็นฐานรองรับผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป หรือแนวของจิต ในอภิธรรมหมายถึงคุณความดีอย่างเดียว^{๑๓} แต่ในภาษาไทยใช้คำนี้ว่า อุปนิสัย

๓) สันดานะ หมายถึง การสืบทอด, การสืบสาย, ความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิก, เชื้อสาย, อุปนิสัยที่เกิดมาแต่กำเนิด จิตที่ได้รับการอบรมมานานหลายภพหลายชาติ^{๑๔} ในภาษาไทยใช้คำนี้ว่า สันดาน เป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ เป็นได้ทั้งดีและไม่ดี

๔) วาสนา หมายถึง การปรุงแต่ง, การอบรม, การปรุงแต่งของกุศล อกุศลและอพยา-กฤต, บุญหรือบาปที่ตนสั่งสมมาแต่อดีต, ความประพฤตินี้ประพฤติมาจนชิน^{๑๕} หรือความอบรมจนชิน^{๑๖}

ในคำทั้งหมดนี้ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า คำว่า อุปนิสัย เป็นคำที่มีความหมายในทางดี (เป็นกุศล) อย่างเดียว นอกนั้นเป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ แต่คำว่า วาสนา ในความรู้สึกของคนไทยโดยทั่วไปมักมองไปในแง่ลบอย่างเดียว ซึ่งในทัศนะของพระพุทธศาสนา คำนี้มีความเป็นกลาง ๆ เท่านั้น ขึ้นอยู่กับว่าใครอบรมตนให้เคยชินในเรื่องดีหรือไม่ดี และมีการกำหนดเรียกไปตามนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) มองว่า การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ^{๑๗} ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต โดยมีความสัมพันธ์ที่ดีกับวัตถุ สิ่งแวดล้อม เริ่มตั้งแต่ปัจจัย ๔ จนถึงความสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อม^{๑๘} การสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ นั้นจะต้องเป็นไปอย่างถูกต้องดังตามความมุ่งหมายของการดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างผาสุก เพื่อให้เกิดคุณค่าแท้ ไม่ใช่คุณค่าเทียม เช่น การกินอาหารก็กินเพื่อส่งเสริมร่างกายให้มีสุขภาพดี ไม่ใช่กินเพียงเพื่อความเอร็ดอร่อย หรือการใช้ปัจจัย ๔ ที่เป็นไปในทางโก้เก๋ อวดฐานะ วัสดุความมั่งมี^{๑๙} เหล่านี้เป็นต้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อการพัฒนากายเลย แต่การพัฒนากายนั้นมีนัยยะตรงกันข้ามกับที่ได้กล่าวมานั้น และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุที่เสริมความเป็นอยู่ โดยเฉพาะ

^{๑๒} ป. หลวงสมบุญ, พันตรี, พจนานุกรมมคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักเรียนวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๖๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๓.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๔.

^{๑๖} นาคะประทีป (นามแฝง), ปาลี-สยาม อภิธาน, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๓๖๐.

^{๑๗} ดุราละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๘

^{๑๘} ดุราละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

^{๑๙} ดุราละเอียดใน พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๗๕.

เทคโนโลยีที่จะต้องเรียนรู้วิธีการสร้างวิธีการใช้อย่างไรให้เกิดคุณค่าเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ไม่ก่อให้เกิดผลเสียตามมาจากการใช้งาน ตลอดถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยรู้จักเอาใจใส่คำนึงถึงธรรมชาติ ไม่ปล่อยให้ธรรมชาติเป็นพิษ เกิดผลร้ายต่อตนเอง แต่จะต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีงามต่อธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ รักษาธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่ดีงาม ถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะที่ถูกต้อง การปฏิบัติโดยทำให้ถูกต้องให้ดีขึ้นในเรื่องเหล่านี้ จัดเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน^{๑๐๐} และหากมีการพัฒนาที่สมบูรณ์แล้ว ก็จะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวดีกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว คือ รู้จักบริโภคปัจจัย ๔ รู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการเสพหรือใช้สอยวัสดุอุปกรณ์ ตลอดจนเทคโนโลยีทั้งหลาย ในทางที่เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต^{๑๐๑}

สรุปความได้ว่า ในการฝึกฝนพัฒนาทางด้านกาย นอกจากอาศัยความเคยชินแล้ว ยังต้องอาศัยการสร้างศรัทธาเข้ามาช่วยด้วย เมื่อมนุษย์มีศรัทธาที่จะให้บุคคลอื่นฝึกฝนตนเองและยอมฝึกฝนตนเอง กระบวนการฝึกฝนพัฒนาย่อมได้รับผลเร็วขึ้น

๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มองว่า การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม^{๑๐๒} ศีลภาวนาเป็นเรื่องของการพัฒนาคนให้มีระเบียบในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม โดยที่ไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน^{๑๐๓} ศีลนั้นมุ่งเน้นไม่ให้ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม ในขณะที่เดียวกันก็ให้ประพาสสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น และสังคม การมีระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี และการประกอบอาชีพสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร และรวมไปถึงการฝึกฝนในสมาธิภาวนา เหล่านี้เป็นเรื่องของศีลทั้งหมดไม่ใช่เพียงแค่การรักษาอกายกับวาจาให้เรียบร้อยเท่านั้น^{๑๐๔} ศีลยังเป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาจิตใจ การที่จะควบคุมบังคับตนเองในทางร่างกาย เป็นผลให้มีการบังคับควบคุมจิตใจไปด้วยในตัว จึงเห็นได้ว่าศีลเป็นพื้นฐานสำคัญอย่างหนึ่งต่อกระบวนการพัฒนาจิตใจ และเมื่อใดที่มีการพัฒนาศีลขึ้นมาอย่างสมบูรณ์แบบ ก็จะเรียกว่า ภาวดีศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพสุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข

๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต

การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต ท่านให้อาศัยธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิตฝ่ายดีงาม (โสภณ-สาธารณเจตสิก) คือ สติ มาฝึกจิต โดยเลียนแบบการเลี้ยงดูโคขอชาวนา ท่านอุปมาสติเหมือนเชือกที่ผูกลูกโคเอาไว้กับหลัก แรก ๆ ลูกโคจะดิ้นไปทางโน้นทางนี้ แต่ไม่สามารถหนีไปได้ สุดท้ายจะยืนฟัง

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๒๓.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, หน้า ๑๔.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, หน้า ๗๖.

หรือนอนนิ่งหลับที่ปักไว้ ในการฝึกจิตก็เช่นเดียวกัน ต้องนำตนเองออกไปสู่ป่าหรือที่สงบสงัดจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ยั่วเย้าใจ แล้วให้อาเชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจเข้า-ออก แรก ๆ จิตจะกวัดแกว่งไปมาทางโน้นบ้าง ทางนี้บ้าง เมื่อไม่ได้รับอารมณ์ที่เคยชินมา แต่ไม่สามารถหนีไปไหนได้ ในที่สุดจะจืดจางและแนบแน่นอยู่กับอารมณ์คือลมหายใจนั่นเอง อุปมาเหมือนการฝึกลูกโค ต้องผูกเชือกติดไว้ที่หลักฉันทิ การฝึกจิตก็เช่นเดียวกัน ต้องใช้สติผูกจิตไว้ให้มั่น ฉะนั้น^{๑๐๕} คำว่า อารมณ์ ที่ใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับฝึกจิตนั้น ท่านไม่ได้จำกัดเฉพาะลมหายใจอย่างเดียว แม้อย่างอื่นก็สามารถใช้เป็นอารมณ์ของจิตได้ สุดแต่ที่ว่าอารมณ์อะไร จะเหมาะกับจริตของใคร ในคัมภีร์ชั้นหลังอย่างปกรณ์- วิเสสวิสุทธิมรรค ได้รวบรวมอุปกรณ์สำหรับฝึกจิตไว้ถึง ๔๐ ประการด้วยกัน^{๑๐๖} กล่าวเฉพาะชื่อ ใหญ่ ๆ ได้แก่ กลืน ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, อัปมัญญา ๔, อาหาเรปฏิกูลสัณญา ๑, จตุธาตุ-วัตถาน ๑ และอรูปี ๔ สำหรับพระพุทธเจ้าที่ทรงแนะนำให้พระภิกษุหมั่นเจริญอานาปานัสสติ คืออาศัยลมหายใจเข้าออกเป็นอุปกรณ์ในการฝึกพัฒนาจิตใจ และใช้พักผ่อนหลังจากการทำงาน^{๑๐๗}

ในการฝึกพัฒนาจิตใจท่านวางเป้าหมายไว้ ๓ ประการ^{๑๐๘} คือ ๑) ให้จิตมีคุณภาพ เช่น มีความเมตตา กรุณา ๒) ให้จิตมีสมรรถภาพ เช่น มีความเข้มแข็ง อดทนทำงานได้ดี ๓) ให้จิตมีสุขภาพ เช่น ร่าเริง เบิกบาน มีปราโมทย์ และที่สำคัญคือเพื่อให้เป็นฐานปฏิบัติการทางปัญญา หรือเป็นบาทของวิปัสสนา^{๑๐๙} กล่าวง่าย ๆ ว่า ฝึกฝนจิตใจให้เกิดสมาธิเพื่อรับใช้การพัฒนาปัญญา เพราะฉะนั้น จึงพอสรุปความได้ว่า ในการฝึกพัฒนาจิตด้านจิตใจต้องอาศัยธรรมชาติ ๒ ส่วน คือ ๑) อาศัยธรรมชาติภายนอกตัวมนุษย์มาเป็นอารมณ์ หรืออุปกรณ์สำหรับการฝึกฝน เช่น สีต่าง ๆ อากาศ ช่องว่าง ของที่ไม่สวยไม่งาม เป็นต้น ๒) อาศัยธรรมชาติภายในจิตที่เกิดกับจิต ได้แก่ สติมาเป็นเชือกผูกติดไว้กับอุปกรณ์หรืออารมณ์ที่ต้องการ โดยมีกัลยาณมิตรคอยดูแล ให้คำแนะนำ ตรวจสอบความก้าวหน้าในการฝึกฝน และอาศัยธรรมชาติที่เกิดภายในร่างกายคือลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ หรืออุปกรณ์ให้สติมัดจิตเอาไว้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) มองว่า การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญงอกงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ^{๑๑๐} เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ

^{๑๐๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรพันธ์พิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๔๔๔.

^{๑๐๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.), ๒๕๕๘), หน้า ๒๗๗-๒๗๘.

^{๑๐๗} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๖-๑๓๘.

^{๑๐๘} ติวราญละเอียดยใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, หน้า ๔๓ - ๔๕.

^{๑๐๙} ติวราญละเอียดยใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๓ - ๔๕.

^{๑๑๐} ติวราญละเอียดยใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด**, หน้า ๑๑๘.

๑) คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมต่าง ๆ ที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม มีจิตใจที่สูงและประณีต ให้มีเมตตาความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีความกรุณา อภัยช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ มีความเสียสละ มีน้ำใจเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีสัมมาคารวะ ความเคารพเห็นความสำคัญของผู้อื่น มีความอ่อนโยน กตัญญูรู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น เป็นต้น เหล่านี้เป็นเรื่องของคุณภาพจิต

๒) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดี มีวิริยะ ความเพียรพยายามสู้งาน มีขันติ ความอดทนและทนทาน มีสมาธิ จิตใจแน่วแน่ มีสัจจะ ความจริงจัง เอาจริงเอาจัง มีอธิษฐาน ความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน

๓) สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่นร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มได้ มีปีติ ความเอิบอ้อมใจ มีปราโมทย์ ความแช่มชื่นใจ มีปีสัสทธิ ความผ่อนคลาย ไม่คับข้องขุ่นมัว ไม่หม่นหมอง หดหู่ เหี่ยวแห้ง หรือโศกเศร้าอะไรต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า สุขภาพจิต^{๑๑๑}

คุณสมบัติของจิตทั้ง ๓ ด้านนี้ เมื่อพัฒนาถึงพร้อมแล้ว ก็จะเรียกว่า ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว คือมีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น ความเมตตากรุณา ความเอื้ออารี มีมุทิตา ความเคารพ อ่อนน้อม ความกตัญญูกตเวที สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต คือ มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง มีความเพียรพยายาม มีอุตสาหะวิริยะ รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ มีจิตใจที่ร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เอิบอ้อม ผ่องใส และสงบสุข^{๑๑๒}

๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา

การฝึกฝนพัฒนาด้านนี้ อาศัยธรรมชาติที่ต่อเนื่องจากการฝึกฝนพัฒนาด้านกาย ศีล และจิตใจ กล่าวคืออาศัยศรัทธาและความเคยชิน แต่ในการฝึกฝนพัฒนาปัญญาต้องอาศัยหลักการอื่นเข้ามาช่วยด้วย มนุษย์เกิดมาพร้อมกับธรรมชาติที่เอื้อต่อการศึกษา คือมี ตา หู คอ จมูก ลิ้น กาย ใจ ธรรมชาติทั้ง ๖ ประการนี้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา มองว่า ถ้ามนุษย์รู้จักฝึกฝนพัฒนาให้ถูกต้องแล้วจะช่วยพัฒนาปัญญาได้มาก หลักการที่ท่านนำมาช่วยได้แก่^{๑๑๓}

๑. พัฒนาด้วยการนำเอาสิ่งที่ได้จากการฟัง การอ่าน การถาม การเล่าเรียนมาคิดด้วยเหตุผล (โยนิโสมนสิการ) เรียกว่า จินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่โยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง

๒. พัฒนาด้วยการฟัง การอ่าน การถาม การเล่าเรียน เรียกว่า สุตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ปรโตโฆสะ

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, หน้า ๗๗.

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

^{๑๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๖.

๓. ด้วยการนำหลักการที่ได้จากการคิดไตร่ตรองด้วยเหตุผลอย่างถูกต้องแล้ว มาลงมือปฏิบัติในชีวิตประจำวัน และสังเกตผลการปฏิบัติว่าเป็นไปตามที่ทฤษฎีที่ได้ศึกษามาหรือไม่ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาสืบต่อปัญญาสองอย่างแรกคือ จินตมยปัญญา และ สุตมยปัญญา แล้วหมั่นมนสิการในปราสาทสวรรค์

จากหลักการที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า กระบวนการในการฝึกฝนด้านปัญญานี้ การที่จะอาศัยธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว ในตัวมนุษย์มาเป็นอุปกรณ์ในการฝึกฝนต้องอาศัยองค์ประกอบสำคัญ ๒ ประการ คือ ๑) การชักจูงจากภายนอกตัวมนุษย์ ท่านเรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า ปรโตโฆษะ ๒) การคิดเป็น คิดถูกต้อง ท่านเรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า โยนิโสมนสิการ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มองว่า การพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจ ความคิด เหตุผล และการหยั่งรู้ความจริงจนเข้าถึงอิสรภาพ มีชีวิตที่ดงาม ปลอดภัย ปราศปัญหา^{๑๑๔} การพัฒนาปัญญามีหลายระดับ แบ่งได้เป็น ๕ ระดับ ดังต่อไปนี้

๑) ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ ความรู้ทางวิชาการและวิชาชีพ สิ่งที่เกี่ยวข้อง จะต้องจัด ต้องทำ รวมถึงความรู้เหตุรู้ผลในสิ่งต่าง ๆ อย่างน้อยเวลาพบเห็น ประสบกับสิ่งใดก็ตาม ให้มีความรู้ความเข้าใจในสิ่งนั้น จึงจะได้ปัญญา

๒) ปัญญาในการรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียง ด้วยอคติ ในการศึกษาศิลปวิทยา หรือเรื่องอื่นก็ตาม จะต้องรับรู้โดยปราศจากความชอบความชัง ซึ่งโดยปกติปุถุชนจะเป็นอย่างนั้น อะไรที่ถูกใจตนก็ชอบอยากได้มาครอบครอง แต่อะไรที่ไม่ถูกใจกับตน ก็ปฏิเสธขัดขืน เกลียดชัง ผลักไสไล่ส่ง ตกอยู่ในภาวะของความยินดียินร้ายเสมอ เมื่อขาดปัญญา มองเห็นความเป็นจริงอย่างนี้ ก็จะมองสิ่งทั้งหลายบิดเบือนไปจากความจริงที่ควรจะเป็น ฉะนั้น จะต้องมีการรับรู้ที่ตรงสภาพที่มันเป็น โดยไม่ให้เกิดภาวะความชอบชัง ยินดียินร้ายขึ้นมาบิดเบือน ภาพของสิ่งที่ถูกรับรู้นั้น ปัญญาจะมีการพัฒนาขึ้นไปได้

๓) ปัญญาในการคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ ซึ่งเป็นขั้นสำคัญเหมือนกัน การใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยการต่าง ๆ จะต้องเป็นไปอย่างบริสุทธิ์ใจ ไม่ถูกครอบงำบัญชาโดยกิเลส โดยปกติปุถุชนนั้นถ้าถูกความโลภความอยากได้ครอบงำ ถึงจะมีปัญญาก็ใช้ปัญญานั้นคิดวินิจฉัย และวางแผนที่จะเอาเข้ามาหาตัว ถ้ามีโทสะเกลียดชัง พอคิดวินิจฉัย ก็ใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยและวางแผนเพื่อทำลายเขา ปัญญาขั้นนี้สำคัญ เพราะกิเลสมันมาในรูปแบบต่าง ๆ จึงต้องใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยโดยบริสุทธิ์ใจ ไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำบัญชา

๔) ปัญญาที่จะนำความรู้ความสามารถมาใช้จัดแจง จัดทำ ดำเนินการต่าง ๆ ให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ โดยเฉพาะในการนำความรู้ที่นำมาแก้ปัญหาต่าง ๆ ปัญญาในระดับนี้ถือว่าสำคัญมาก เพราะบางทีมีความรู้แล้ว แต่ไม่มีความสามารถนำออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ ก็เท่ากับว่า ความรู้ไม่ได้ช่วยเหลือในสิ่งที่ตนควรจะได้ ฉะนั้น ปัญญาในระดับของการนำเอาออกมาใช้นี้ จึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากที่จะต้อง มี โดยเฉพาะการใช้ปัญญาในการแก้ปัญหา และใช้จัดทำดำเนินการให้สำเร็จผล

^{๑๑๔} ุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

และมีปัญญาอีกอย่างหนึ่งที่เชื่อมโยงในเรื่องนี้ คือ ความสามารถในการที่จะสืบค้นเหตุปัจจัย และแยกแยะ วิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นตัวเอื้ออำนวยในการที่จะช่วยแก้ปัญหา และทำกิจการให้สำเร็จ

๕) ปัญญาความรู้ที่เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง รู้ทางเสื่อมทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จ ที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิตและสังคมให้เจริญตงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ส่งผลย้อนกลับมาช่วยจิตใจให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ปัญญาขั้นนี้ส่งผลถึงภาวะที่เรียกว่า วิมุตติ ความหลุดพ้น เป็นอิสรภาพที่แท้จริง คือ จิตใจไม่ถูกความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำเลย วางใจต่อสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง รู้สังขารธรรมดาของทุกสิ่งทุกอย่างตรงตามสภาพที่เป็นจริง^{๑๑๕}

การพัฒนาปัญญาในแต่ละระดับต่าง ๆ นั้นเมื่อพัฒนาครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว ก็จะเรียกว่า ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง^{๑๑๖}

โดยสรุปแล้ว รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือ คุณสมบัตินี้หรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ทั้ง ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีวะที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข ๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญ งามงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัตินี้ ๓ ด้าน คือ ๑) คุณภาพจิต ๒) สมรรถภาพจิต ๓) สุขภาพจิต และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง

๒.๔.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางในการพัฒนา กล่าวคือ มนุษย์ต้องเป็นผู้กระทำ ด้วยการฝึกฝนอบรมให้เกิดคุณสมบัตินี้ภายในตน ซึ่งได้แก่คุณสมบัตินี้ทางกาย ทางศีล ทางจิต และทางปัญญาที่ส่งผลไปสู่ภายนอกตน เป็นความสัมพันธ์กับมนุษย์และวัตถุ ซึ่งแสดงออกผ่านพฤติกรรมทาง

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, หน้า ๑๔.

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนานตนให้สูงสุด, หน้า

กายและวาจา ดังนั้น มนุษย์จึงเป็นผู้กระทำ หรือผู้สร้างให้เกิดมีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ ให้เกิดการ พัฒนาในแง่ความเป็นมนุษย์ และมนุษย์ก็ยังเป็นผู้ที่ถ่ายทอดคุณสมบัติที่ตนทำให้มีขึ้นไปสู่ภายนอก ซึ่งเป็นการพัฒนาในแง่ของทรัพยากรมนุษย์ ด้วยเหตุนี้เมื่อพระพุทธศาสนาเน้นความสำคัญของมนุษย์ ด้วยการพัฒนา

ดังนั้น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ ผู้วิจัยกำหนดไว้ ๓ ประการด้วยกัน คือ อริยมรรค และไตรสิกขา^{๑๑๗} ซึ่งมีขั้นตอนและวิธีการนำไปใช้ดังต่อไปนี้

๑) อริยมรรค : เครื่องมือ/ทฤษฎีพัฒนาชีวิต

อริยมรรค (the Noble (Eightfold) Path) หรือ มรรคมีองค์ ๘ เป็นเนื้อหา หรือเครื่องมือ พัฒนารวมเรียกว่า ไตรสิกขา ในพระไตรปิฎกหมายถึง สัมมาทิฏฐิที่ตั้งไว้ถูก เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ที่ พระพุทธเจ้าตรัสรู้ แล้วทำให้เห็นประจักษ์ ทำให้รู้ชัด เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ ตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน พระพุทธเจ้าจึงทรงตัดสินพระทัยประกาศธรรมธรรมจักรนี้เป็นปฐมเทศนา แก่ปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี^{๑๑๘} มรรคมีองค์ ๘ เป็นทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นยาน (รถ เรือ เกรียน) นำไปสู่เส้นทางสายตรง ไม่มีภัย ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสสุขีที่เหล่า อริยชนได้พากันข้ามไปแล้ว^{๑๑๙} เป็นธรรมที่มนุษย์ควรรู้เป็นอย่างยิ่งแล้วควรเจริญให้มาก เป็นแนว ทางปฏิบัติเพื่อให้บุคคลเจริญรุ่งเรือง และทำให้มาก เพื่อทำลายอวิชชา ให้วิชชาเกิดขึ้น เพื่อความ เจริญองกาม เป็นใหญ่ไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย และทำนิพพานให้แจ้ง กล่าวคือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ในอริยสัจได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๑๒๐} รวมเรียกว่า ไตรสิกขา คือ การศึกษา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ใน พระไตรปิฎกจะบอกว่า “ผู้เจริญด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมล่องพ้นบ่วงแห่งมารทั้งหลาย และ เจริญรุ่งเรืองดุจดวงพระอาทิตย์^{๑๒๑}” ดังนั้นผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค ย่อม เป็นอยู่สงบ เป็นอยู่ชอบ เป็นอยู่ไม่ผิด เป็นอยู่หมดจด ไม่เศร้าหมองเมื่อเข้าไปสู่บริษัท สมาคมหรือ สภาใดก็ย่อมมีความองอาจไม่เก้อเขินเข้าไป^{๑๒๒}

๒) ไตรสิกขา : วิธีการปฏิบัติ

คำว่า “ไตรสิกขา” หมายถึง สิกขา ๓ ข้อปฏิบัติที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และ ฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตน หรือให้ทำได้ ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุง หรือ พัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์ เป็นวิธีการอบรมพัฒนาบุคคล ๓ อย่าง คือ อธิศีลศึกษา อธิจิต ติศึกษา อธิปัญญาศึกษา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา^{๑๒๓}

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน เพ็ญแข บัวภา, “การพัฒนาคนไทยตามนัยพระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธ ศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖-๓๐.

^{๑๑๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒-๔๘๓.

^{๑๑๙} ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๔๔-๓๖๓/๖๑๓-๖๑๔.

^{๑๒๐} ส.ม. (ไทย)๑๙/ ๑๕๔/๘๓.

^{๑๒๑} ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๙/๔๑๓.

^{๑๒๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๐๙.

^{๑๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๖.

ไตรสิกขา เป็นวิธีการปฏิบัติในเรื่องการใช้งานหรือ รับหลักปฏิบัติจากอริยมรรคไป กระจายออกสู่วิธีปฏิบัติ^{๑๒๔} เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมนุชย์ เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลา เป็นสัมมาปริยัติ (ข้อปฏิบัติชอบ) เป็นสัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติชอบ) และเป็นสัมมาอธิจิต (การอบรมจิตโดยชอบ) เพื่อพัฒนามนุษย์ที่มีคุณค่ามหาศาลเปรียบดังรัตนะมณีที่มีค่ามากล้น^{๑๒๕} เพราะยศทั้งหลายย่อมเจริญแก่บุคคลที่ฝึกฝนตน ขยันหมั่นเพียร มีสติ มีการงาน สะอาด ไคร่ครวญก่อนทำ สำรวมระวัง ดำรงชีวิตโดยชอบธรรม^{๑๒๖} และไตรสิกขาเป็นคำสอนฉบับย่อเพื่อให้มนุชย์นำอริยมรรค ไปฝึกฝนพัฒนาตนเองอย่างสมดุลเป็นองค์รวมมี ๓ ด้าน คือ ๑) หมวดปัญญา พัฒนาด้านปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒) หมวดศีล พัฒนาด้านพฤติกรรม ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ๓) หมวดสมาธิ พัฒนาด้านจิตใจ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ซึ่งในพระไตรปิฎกมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑) หมวดปัญญา (wisdom, insight)

“ปัญญาทำให้โลกสว่างไสว” ด้วยพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีพระปัญญากว้างขวาง ประดุจดั่งแผ่นดิน ทรงเป็นผู้ให้แสงสว่างคือปัญญาแก่ชาวโลก^{๑๒๗} พุทธิปัญญาทำให้ธรรมจักร (ล้อรถแห่งธรรม) เคลื่อนไปไม่มีวันหยุดหรือถอยกลับได้ พระพุทธเจ้าทรงประกาศ และใช้ธรรมจักรนี้เป็นสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึง ให้ธรรมเป็นใหญ่ และให้จักรหมุนไปด้วยการมีพุทธิปัญญาจากธรรม เพื่อนำไปประพฤติธรรมให้เกิดความชำนาญ ความสำเร็จ ความแก่กล้าในธรรมที่ใคร ๆ ในโลกไม่สามารถทำให้ธรรมจักรนี้หมุนกลับได้^{๑๒๘} แม้แต่ท่านพุทธทาสภิกขุก็ได้กล่าวว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา พระราชวรมณี (ประยูร มิฤกษ์) กล่าวว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผล^{๑๒๙} เพราะธรรมจักรที่พระองค์ทรงตัดสินพระทัยประกาศตามคำทูลขอของท้าวมหาพรหมนี้ พระองค์ทรงบรรลุด้วยความยากลำบาก เนื่องจากเป็นธรรมพาทวนกระแสน้ำเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพาน มีความละเอียด ลึกซึ้ง เป็นตรรกะ รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงจะรู้ได้ ส่วนผู้กำหนดด้วยราคา โทสะและโมหะหุ้มห่อไว้ จะรู้เห็นไม่ได้แล้วจะหาคนมีปัญญาได้อย่างไร พระองค์จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพระพุทธิจักขุ และพระปัญญา ทรงพบว่าสัตว์โลกมีทั้งผู้มีอริในดวงตาเบาบาง มีอริในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม เห็นปรโลกว่าน่ากลัว ไม่เห็นปรโลก สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก ควรสอน ไม่ควรสอน โดยเปรียบกับดอกบัว ๔ เหล่า^{๑๓๐} แต่ทว่าในหมู่มนุชย์นั้นมีผู้โง่เขลาเบาปัญญา ตกอยู่ในอวิชชาไม่เข้าใจธรรมวินัยจำนวนมากกว่ามนุชย์ผู้มีปัญญา มีวิชาและเข้าใจธรรมวินัย^{๑๓๑} และยังมีอุคฆฏิตัญญบุคคลผู้เข้าใจได้

^{๑๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๖๐๑.

^{๑๒๕} ชู.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๗.

^{๑๒๖} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔-๒๕, ๑๐๖/๓๒, ๖๓.

^{๑๒๗} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙, ชู.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๔๓/๗๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๓.

^{๑๒๘} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๒-๕๐๓.

^{๑๒๙} วีรชาติ นิมนองค์, **การตีความในพระพุทธศาสนาเถรวาท**, เอกสารอัสสัมชัญ, หน้า ๓๑.

^{๑๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔, ๖๙/๓๖-๓๙.

^{๑๓๑} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๒๒-๓๖๕/๔๒-๔๕.

ฉับพลัน^{๑๓๒} ดังนั้นพระองค์จึงทรงมุ่งมั่นประกาศธรรมให้แจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ ด้วยพระพุทธ
 ภาชิตที่ชัดเจนไพเราะยิ่ง เปรียบบุคคลหลายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง และตาม
 ประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้^{๑๓๓} จนตลอดพระชนม์ชีพ

การได้พุทธิปัญญาจะนำความสุขมาให้มนุษย์ด้วยเหตุต่อไปนี้ ผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงจะรู้
 พุทธธรรมได้ เพราะพุทธิปัญญา คือเครื่องมือไตร่ตรองเนื้อความให้ควรแก่การเพ่งพินิจ^{๑๓๔} ปัญญาคือ
 เครื่องสลัดออกจากทุกข์ คือเครื่องตรัสรู้ และความสวัสดิแห่งสัตว์ทั้งหลาย อีกทั้งฆานยอมไม่มีแก่ผู้
 ไม่มีปัญญา ปัญญาก็ยอมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฆาน ผู้มีทั้งฆาน และปัญญาจึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน^{๑๓๕} บัณฑิต
 และนักปราชญ์ทั้งหลายจึงกล่าวสรรเสริญพุทธิปัญญาว่า เป็นรัตนะของมนุษย์ที่ประเสริฐที่สุด ประดุจ
 ดวงจันทร์ราชาแห่งดาวทั้งปวง ปัญญายอมปกครองบุรุษได้เพราะศีล สิริ และความประพฤติของ
 สัตบุรุษจะเป็นไปตามบุคคลผู้มีพุทธิปัญญา^{๑๓๖} ผู้มีพุทธิปัญญาจะรักษาจิตที่เห็นได้ยากยิ่ง ละเอียดยิ่ง
 ขอบใฝ่หาแต่อาภรณ์ที่ปรารถนาได้ และมีโยนิโสมนสิการไม่เป็นกระต่ายตื่นตูม^{๑๓๗} พุทธิปัญญาจึง
 นับว่ามีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่งต่อการพัฒนามนุษย์ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแนะนำวิธีปฏิบัติ
 เพื่อให้เกิดพุทธิปัญญาว่า ให้เชื่อธรรมของพระองค์โดยเคารพ มีความรอบคอบประกอบมนสิการโดย
 แยกกาย ไม่ประมาท รู้จักพินิจพิจารณา ตั้งใจฟังธรรมด้วยดี^{๑๓๘} คบกับผู้เจริญด้วยปัญญา ศึกษาเล่า
 เรียนและฟังคำสุภาชิตโดยเคารพ สอบถามในสิ่งที่สงสัย และคุณสมบัติของผู้มีพุทธิปัญญาก็คือ ผู้ที่รู้
 ในสิ่งที่ควรรู้ ผู้ที่เห็นในสิ่งที่ควรเห็น ผู้คิดปัญหาที่ลึกซึ้งได้ด้วยใจ และไม่ทำกรรมอันหยาบช้าที่หา
 ประโยชน์เกื้อกูลไม่ได้ทั้งแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น^{๑๓๙} ปัญญาจึงเป็นความสามารถในการพัฒนาการคิด
 ด้วยโยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยองค์มรรคสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ดังนี้

๑) สัมมาทิฐิ (Right View, Right Understanding) มีปัญญาเห็นชอบ หมายถึง
 บุคคลผู้รู้สิ่งที่มีโทษว่ามีโทษ และรู้สิ่งที่ไม่มิโทษว่าไม่มีโทษ ความรู้ทั่ว มีปริชาหยังรู้เหตุผล ความรู้
 เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจแยกแยะได้ในเหตุผล ดีชั่ว ประโยชน์ ไม่มีประโยชน์ รู้ที่จะจัดแจง จัดสรร
 จัดการ ดำเนินการทำให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริง รู้
 โทษของกามตัณหา และอานิสงส์ของการออกจากกามตัณหา ผู้มีสัมมาทิฐิประกอบด้วยกายสุจริต
 วาจาสุจริต และมโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอรียเจ้าแล้วยึดถือการกระทำด้วยอำนาจแห่งสัมมาทิฐินั้น
 เบื้องหน้าเขาก็จะเข้าถึงสุคติทั้งโลกนี้ และโลกหน้า สัมมาทิฐิ เป็นประธาน เปรียบเหมือนเมื่อดวง
 อาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉนั้นใด สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อ
 การตรัสรู้ความเป็นจริงซึ่งอรียสัจ ๔ ประการ คือ ความรู้ในทุกข์ (สภาวะที่ทนได้ยาก) ความรู้ในทุกข
 สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อ

^{๑๓๒} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

^{๑๓๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๙๗/๓๕๖-๓๕๗.

^{๑๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๓๔/๕๔๓-๕๔๖, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๓/๑๓๗.

^{๑๓๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๘,๑๖๒/๑๐๔,๒๑๗, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^{๑๓๖} พุ.ชา.จตุตทาสี. (ไทย) ๒๗/๗๗-๘๑/๖๐๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๙/๗๑.

^{๑๓๗} พุ.ชา.จตุกก. (ไทย) ๒๗/๘๕-๘๘/๑๗๔.

^{๑๓๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๑-๓๕๓, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๗-๑๘๘/๕๔๔.

^{๑๓๙} อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๙๘.

ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)^{๑๔๐} คือ เครื่องมือพัฒนามนุษย์ หมายถึง ปัญญาอันเห็นชอบในอริยสัจ สามารถเข้าใจความจริงของชีวิต นับว่าเป็นมงคลสูงสุดของชีวิต เพื่อความเกิดขึ้นและความเจริญมาก แห่งอริยมรรค เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น กุศลธรรมนี้มีด้วยกันทั้งหมด ๑๖ อย่างได้แก่ ๑) ฐากเหง้าแห่งกุศล คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ และรากเหง้าแห่งอกุศล คือ อกุศลกรรมบถ ๒) ฐาร่องอาหาร ๔, ๓) ฐาริยสัจ ๔ ฐารุและมรรณะ ๕ ฐารชาติ (การเกิด) ๖ ฐารภพ ๗ ฐารูปาทาน ๘) ฐารัตถหา ๙) ฐารเวทนา ๑๐) ฐารผัสสะ (การสัมผัส) ๑๑) ฐารายตนะ ๑๒) ฐารนาม (mind) และรูป (body) ๑๓) ฐารวิญญาณ ๑๔) ฐารสังขาร (ความคิดปรุงแต่ง) ๑๕) ฐารวิชชา ๑๖) ฐาราสวะ (กิเลสหมักดองในสันดาน) ซึ่งข้อ ๔-๑๕ คือ ปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง^{๑๔๑} สัมมาทิฐิ คือ การเห็นถูกต้องว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่วมีผลมีวิบาก โลกนี้มีผล โลกหน้ามีผล มารดามีคุณ บิดามีคุณ โอปปาติกะสัตว์มี และสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งในโลกนี้ และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งมีผล^{๑๔๒} เนื่องจากเมื่อมีความเห็น ความเข้าใจ ถูกต้องแล้วย่อมนำไปสู่การคิด การพูด และการกระทำที่ถูกต้อง ตลอดจนองค์แห่งมรรคข้ออื่น ๆ ก็ย่อมจะถูกต้องตามไปด้วย เปรียบเหมือนการติดกระดุมเม็ดแรกถูกต้อง การติดกระดุมเม็ดต่อ ๆ ไปก็จะถูกต้องตาม หรือเปรียบเหมือนหัวรถจักรที่จะนำขบวนรถไฟอื่น ๆ ให้เคลื่อนตามไปในทางที่ถูกต้อง แต่สัมมาทิฐิจะเกิดได้ก็ต้องอาศัยกาลยามิตร คือ การคบคนดี การได้ยินได้ฟังสิ่งที่ดี และต้องมีโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาโดยรอบคอบ แยกกาย หาเหตุผล และสาวไปถึงต้นตอ^{๑๔๓} ได้แก่ การตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

ดังนั้น เมื่อสัมมาทิฐิ เป็นประธานความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลายในภาคทฤษฎี ทิริ (ความละเอียดเบา) และโอดตบะ (ความกลัวเบา) ย่อมเกิดขึ้นตามเพื่อเอื้อให้นำไปสู่ภาคปฏิบัติ คือ พัฒนากายสะอาดด้วยศีล และพัฒนาจิตสงบด้วยสมาธิได้อย่างสะดวกง่ายดาย^{๑๔๔} กล่าวคือ แนวทางในการพัฒนามนุษย์ที่สำคัญที่สุดอันดับแรกก็คือ การปลูกฝังสัมมาทิฐิให้เกิดขึ้นกับมนุษย์โดยใช้หลักเหตุผลไตร่ตรองทฤษฎีด้วยโยนิโสมนสิการก่อน แล้วค่อยนำไปสู่การปฏิบัติตามอย่างเหมาะสม จากเรื่องที่น่าสนใจได้ง่าย ไปสู่เรื่องที่ลึกซึ้งขึ้นไปตามลำดับองค์มรรค

๒) สัมมาสังกัปปะ (Right Thought) ความดำริชอบ หมายถึง การไตร่ตรองโดยพินิจ ใช้สมองคิดพิจารณาแต่ในทางกุศล หรือความดีงาม สัมมาสังกัปปะนับว่าเป็นขุมกำลังของบัณฑิต เป็นความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง มีด้วยกัน ๓ อย่าง ดังนี้ (๑) เนกขัมมสังกัปปะ คือ ความนึกคิดที่จะออกจากกามตัณหา ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ คิดที่จะออกจากกิเลส คิดที่จะไม่มีความเห็นแก่ตัว คิดเสียสละ และคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากกิเลส (๒) อพยยาบาทสังกัปปะ คือ ความนึกคิดที่จะไม่พยายาบาท ไม่เคียดแค้น ชิงชัง ชัดเคือง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยมุ่งเน้นธรรมที่ตรงกันข้าม คือ ความเมตตา ซึ่งหมายถึงความ

^{๑๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑,๑๓๕/๘๕,๑๒๖., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๕-๘๙/๕๖.

^{๑๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒ /๘๙-๑๐๔/๘๑-๑๐๐.

^{๑๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๔๐/๔๗๕.

^{๑๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓/๔.

^{๑๔๔} พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘๘.

ปรารถนาดี ความมีเมตตา ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากกิเลส (๓) อวิหิงสา สังกัปะ คือ ความนึกคิดที่จะไม่เบียดเบียน ไม่คิดทำร้าย หรือทำลายโดยมุ่งเน้นธรรมที่ตรงกันข้าม คือ ความกรุณา ซึ่งหมายถึง คิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากกิเลส

จะเห็นว่า สัมมาสังกัปะ หรือ กุศลวิตกทั้ง ๓ ประการนี้ จะไม่กระทำความผิดมนให้แก่ดวงตา แต่จะชำระธรรมจักษุ ให้เป็นผู้มีตาดีจะได้เห็นรูปได้ทุกอย่างตามความเป็นจริงต่อไป ดังพุทธพจน์ที่ว่า ผู้มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ มุ่งเห็นความถูกต้องเป็นสิ่งสำคัญ รู้ความเกิดขึ้นและเสื่อมไปของเบญจขันธ์ ครอบงำจิตไม่ให้หตุหุ่ข้องขิม รักษาจิตได้ จะสามารถละทุกข์ได้ทั้งหมด

๒.๒) หมวดศีล (Morality)

ศีล คือ วินัย หรือ ข้อควรประพฤติปฏิบัติให้กายสะอาดทางกายกรรม วจีกรรม และ มโนกรรม ศีล เป็นข้อปฏิบัติให้มนุษย์อยู่ร่วมกันได้ด้วยสันติวิธี มุ่งเน้นความไม่เบียดเบียน การเคารพตนเอง และผู้อื่นด้วยศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ นับเป็นมงคลสูงสุดของชีวิต ผู้มีศีล คือ ผู้สำรวมกาย วาจา ใจ ไม่ทำบาปกรรม ไม่พูดจาเหลวไหลและอันหาประโยชน์ไม่ได้^{๑๔๕} ศีลที่ไม่ชำระต่างพร้อยจะยังประโยชน์ให้สำเร็จและนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา การสมาคมกับสัตบุรุษคือ คนดีเป็นความสุขโดยแท้จริง สิ่งอื่นที่ประเสริฐกว่าความสนิทสนม (สันทวะ) กับสัตบุรุษไม่มี แม้แต่แม่เนื้อที่มีชื่อว่า สามียังสามารถเลียปากราชสีห์ เสือโคร่ง และเสือเหลืองได้เพราะความสนิทสนมคุ้นเคยนี้เอง^{๑๔๖} ศีล เป็นเกณฑ์วัดคุณสมบัติความเป็นมนุษย์ที่สามารถสัมผัสได้จากพฤติกรรมที่แสดง หรือสื่อออกมาให้ปรากฏทางอายตนะให้บุคคลอื่นสัมผัส รับรู้ได้ในทางสังคม หลักธรรมในพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่จะมีศีลอยู่ด้วยเสมอ เช่น ฐานะการเป็นที่รักที่พอใจของสามีภรรยา ๕ ประการทุกข้อจะเอื้อประโยชน์ต่อกันและกัน หากขาดข้อใดข้อหนึ่งไปก็จะทำให้การครองเรือนไม่ค่อยสมบูรณ์ โดยเฉพาะ “ศีล” หากคุณสมบัติข้ออื่นไม่มีเลย แต่หญิงนั้นมีศีลงดงามตระกูลของสามีก็ให้อยู่ในเรือนด้วยแม้สามีจะไม่อยู่แล้วก็ตาม แต่ตรงกันข้ามหากหญิงใดมีคุณสมบัติทั้ง ๔ ข้อครบบริบูรณ์แต่นางขาด “ศีล” เพียงข้อเดียว ตระกูลสามีก็จะเชิญออกจากเรือนทันที หรือ บุคคลใดฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ คบชู้กับภรรยาหรือสามีผู้อื่น พูดเท็จ หมกมุ่นในการดื่มสุรา และเมรัย ชื่อว่า เขาได้ขุดเอาทรัพย์สมบัติเก่าที่สะสมไว้เป็นต้นทุนของตัวเองออกไปใช้^{๑๔๗} เป็นต้น

ศีล ประกอบด้วยองค์มรรคสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ มุ่งพัฒนาพฤติกรรมทางกาย วาจาและใจให้สะอาด ให้เกียรติเคารพตนเอง และผู้อื่น สามารถใช้ทักษะชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยความเคารพต่อศักดิ์ศรี สิทธิ และความเท่าเทียมกันแห่งมนุษยชนนั่นคือ การไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ตามมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง ดังนี้

๑) สัมมาวาจา (Right Speech) การเจรจาชอบหมายถึง ความสามารถในการสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจด้วยการใช้เสียงพูดออกมาเป็นภาษา สละสลวย ชัดเจน ไพเราะ สื่อถึงสิ่งที่

^{๑๔๕} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๕/๗, พุ.ชา.จตุตถาสีส. (ไทย) ๒๗/๗๖/๖๐๗.

^{๑๔๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๒/๖๘, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๓/๑๓๗, พุ.ชา.จตุตถาสีส. (ไทย) ๒๗/๒๒-๒๔/๖๙.

^{๑๔๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๖-๒๔๗/๑๐๙.

สร้างสรรค์ดีงามด้วยปัญญา พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะความสะอาดบริสุทธิ์ของจิตใจมนุษย์นั้นจะพึงรู้ได้ด้วยการสนทนา^{๑๔๘} ในหมู่มนุษย์ บุคคลผู้ใดอดกลั้นคำพูดล่วงเกินได้ ชื่อว่าฝึกตนได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด บัณฑิตพึงรักษาวาจา เพราะวาจาเป็นเช่นเดียวกับใจ บัณฑิตจะทำการสิ่งใด พึงพูดสิ่งนั้น^{๑๔๙} ควรเปล่งวาจาไพเราะที่มีประโยชน์ เรียกว่า วาจาสุภาสิต เพราะเป็นมงคลอย่างสูงสุดของชีวิต^{๑๕๐} วาจาสุภาสิตประกอบด้วยองค์ ๔ ประการคือ (๑) กล่าววาจาที่ไม่เป็นเหตุทำให้ตนเดือดร้อนและไม่เบียดเบียนผู้อื่นย่อมมีผลแก่ผู้ปฏิบัติตามด้วยดี เหมือนดอกไม้งาม มีสีสวยและมีกลิ่นหอม (๒) กล่าววาจาที่เป็นธรรม คือ พระวาจาอันเกษมของพระพุทธเจ้าที่ยอดเยียมกว่าวาจาทั้งหลาย เพื่อการลูบพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ (๓) กล่าววาจาเป็นที่รัก เป็นที่ถูกใจผู้ฟัง พึงเว้นคำลามกทั้งหลาย (๔) กล่าววาจาสัตย์จริง เป็นวาจาที่ไม่ตาย ชื่อว่าเป็นผู้สะอาด^{๑๕๑} คำพูด ๑๐๐ คาถาแต่ไร้ประโยชน์ ย่อมประเสริฐสู้คำพูดธรรมดาเพียงบทเดียวแต่มีประโยชน์ที่คนฟังแล้วสงบระงับไม่ได้^{๑๕๒} ผู้ใดสารรวมปาก พูดโดยใช้ปัญญาเสมอ แสดงแต่เนื้อความภาสิต และธรรมเทศนาเท่านั้น จึงเรียกว่า วาจาไพเราะ^{๑๕๓} ผู้รู้เจรจาปราศรัยชื่อว่าตั้งอยู่ในธรรม จะไม่กลัวปรโลก^{๑๕๔}

สัมมาวาจา หมายถึง การเว้นจากวจีทุจริต ๔ คือไม่ประพฤตชั่วทางวาจาอันได้แก่ (๑) พูดเท็จ (มุสาวาท) หรือ พูดโกหก คือ ไม่พูดสิ่งที่ไม่เป็นความจริง ไม่พูดหลอกลวงให้คนหลงเชื่อ มงายเพื่อหาประโยชน์ใส่ตัวเอง (๒) พูดส่อเสียด (ปิสุณาวาจา) หมายถึง พูดยุยงให้มนุษย์เกิดการแตกร้าย บาดหมางต่อกัน (๓) พูดคำหยาบคาย (ผรุสวาจา) เว้นขาดจากคำหยาบคาย ด่าทอ ตูถูกเหยียดหยาม สापแช่ง ก้าวร้าวรุนแรง เผ็ดร้อน และไม่สุภาพด้วยความสะใจ เพื่อให้ผู้ฟังรู้สึกเจ็บปวดทางจิตใจ (๔) พูดเพ้อเจ้อ (สัมผัปปลาปะ) พูดจาเหลวไหล เหลาะแหละไร้สาระ ดังพุทธพจน์ “พึงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์”^{๑๕๕} เป็นต้น นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังตรัสถึง วาจาที่สมควรพูดและไม่สมควรพูดเอาไว้อย่างลุ่มลึก เพื่อให้เราท่านทั้งหลายได้คิดวิเคราะห์ไตร่ตรองตามถึงความสำคัญของการสื่อสารด้วยคำพูด ดังนี้ (๑) วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตจะไม่กล่าววาจานั้น (๒) วาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตจะไม่กล่าววาจานั้น (๓) วาจาที่จริง วาจาที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตย่อมรู้เวลาที่ควรกล่าววาจานั้น (๔) วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น (๕) วาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น (๖) วาจา

^{๑๔๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๒.

^{๑๔๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๑,๓๒๑/๑๑๙,๑๓๓.

^{๑๕๐} พ.พ. (ไทย) ๒๕/๕/๗, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๖๔/๕๖๒.

^{๑๕๑} พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๕๓-๔๕๗/๖๐๒-๖๐๓.

^{๑๕๒} พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐๒/๖๒.

^{๑๕๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๓/๑๔๗.

^{๑๕๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๕/๘๒.

^{๑๕๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๓/๑๐๒.

ที่จริง ที่แท้ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจาอันเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตถาคตย่อมรู้เวลาที่ควรกล่าววาจาอัน^{๑๕๖}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวาจา ด้วยการคิดใคร่ครวญ ด้วยโยนิโสมนสิการให้ดีกว่าก่อนตัดสินใจกล่าววาจาออกมาให้ผู้อื่นได้ยิน ตรงกับสำนวนไทยที่ว่า “จงคิดทุกคำที่พูด ไม่ใช่พูดทุกคำที่คิด” “พูดดีเป็นศรีแก่ปาก” “อันอ้อยตาลหวานลิ้นให้สิ้นซาก แต่ลมปากหวานหู มิรู้หาย” เพื่อให้ความสามารถในการสื่อสาร และความสามารถในการใช้ทักษะชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ประสบความสำเร็จอย่างมีคุณภาพสูงนั่นเอง

๒) สัมมากรรมันตะ (Right Action) กระทำชอบ คือ ความสามารถในการใช้ทักษะชีวิตในการดำเนินชีวิตร่วมกับผู้อื่นในสังคมด้วยความเคารพปราศจากการเบียดเบียน ให้ดำเนินไปด้วยดี ราบรื่นและมีความสุข ด้วยการควบคุมกิเลส ตัณหาให้อยู่ในความพอดี พอเหมาะ พอควร และพอเพียงแก่ตนเอง โดยตัวเอง และผู้อื่นไม่เดือดร้อนได้แก่ การประพฤติที่ถึงทางกายโดยการเว้นจากทุจริต ๓ อย่าง นั่นคือ ศีลข้อที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) การเบียดเบียนผู้อื่น การทำลายผู้อื่น การฆ่าสัตว์ตัดชีวิต (ปาณาติบาต) (๒) การลักขโมย วิวังราว แ่่งชิง ปล้น และฉ้อฉลคดโกงด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อหวังเอาสิ่งของผู้อื่นที่เขาไม่ได้ยกให้ ทั้งต่อหน้า และลับหลัง (อทินนาทาน) (๓) การประพฤติผิดในเรื่องทางเพศ (กาเมสุมิจฉาจาร) ที่ไม่สมควรของคนมีคู่ครองแล้ว การประพฤติพรหมจรรย์หรือการรู้จักควบคุมตนเองในทางเพศนี้ คฤหัสถ์ให้ถือพรหมจรรย์ในบุคคลที่มีคู่ครองว่าเป็นมงคลสำคัญสูงสุดของชีวิต^{๑๕๗} ที่เดียว

๓) สัมมาอาชีพะ (Right Livelihood) เลี้ยงชีพชอบ ประกอบสัมมาชีพ ทำมาหากินอย่างสุจริตชน ไม่ผิดกฎหมายบ้านเมือง ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ผิดประเพณี ไม่เบียดเบียนเอาเปรียบผู้อื่น ไม่ทำให้เกิดความเสียหายจนสังคมเดือดร้อนวุ่นวาย เคารพในสิทธิ และศักดิ์ศรีความเท่าเทียมกันของมนุษยชน ถึงแม้ว่าจะมีลาภผลหรือรายได้จากมิจฉาชีพนั้นสูงมาก ๆ เป็นตัวล่อจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิดก็ตาม เพื่อเป็นการควบคุมกิเลส ตัณหา หรือความสามารถในการใช้เทคโนโลยีในปัจจุบันให้อยู่ในความสมดุลนั่นเอง การประกอบสัมมาชีพนี้ในครั้งหนึ่งอาฬวกยักษ์ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ทำอย่างไร มนุษย์จึงจะได้ทรัพย์มาครอบครอง พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า มนุษย์ที่ปฏิบัติตรงต่อเวลา เอาธูระ และมีความขยันย่อมหาทรัพย์ได้ คนที่ไม่ขยันในเวลาที่เหมาะสม ทั้งที่ยังหนุ่มสาวมีกำลังแต่กลับเกียจคร้าน มีความคิดใฝ่ต่ำ ปราศจากความเพียร เกียจคร้านมากย่อมไม่ประสบอริยมรรค เพราะการทำงานที่ไม่มีโทษเป็นมงคลสูงสุดของชีวิต^{๑๕๘} หมายถึง การเว้นจากมิจฉาอาชีพหรือการเลี้ยงชีพที่ไม่ชอบ ได้แก่ การแสวงหาปัจจัยมาบริโภคในทางที่มีชอบ การคดโกง ต้มตุ๋น หลอกลวงผู้อื่นด้วยกลอุบายต่าง ๆ นานา เช่น บีบบังคับขู่เข็ญ กดขี่ ทารุณ เบียดเบียน เอาเปรียบลูกจ้าง และทำลายสิ่งแวดล้อม ทำลายสังคม เพื่อให้ลงทุนน้อย แต่ได้กำไรมาก จัดเป็นมิจฉาอาชีพ ๕ มีประเภท ดังนี้ (๑) การค้าขายศีลศรารูฐที่ร้ายแรงต่อชีวิตมนุษย์หรือสัตว์ (๒) การค้าขายมนุษย์ ทำให้มนุษย์หมด

^{๑๕๖} พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, สัมมาวาจา “พูดดี ดุติ สังคมดี”, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ๒๑ เซ็นจูรี่จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔-๑๕.

^{๑๕๗} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๖,๑๑/๗-๘.

^{๑๕๘} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๗-๑๘๘/๕๔๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๐/๑๑๙, พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๗/๗.

อิสรภาพได้แก่ การค้าขายเด็ก การค้าทาส (๓) การค้าขายเนื้อ หมายถึง การเลี้ยงสัตว์ไว้เพื่อฆ่าขายเนื้อ (๔) การค้าขายของมีนเมา ตลอดจนการค้าขายสารเสพติดทุกชนิด (๕) การค้าขายยาพิษ หรือสารเคมีที่มีพิษ เป็นอันตรายต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อม^{๑๕๙}

๒.๓) หมวดสมาธิ (Concentration)

เป็นการพัฒนาที่ว่าด้วยการฝึกจิตใจของมนุษย์ให้เป็นจิตที่พัฒนาแล้ว มีความสงบ เป็นไปในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม เรียบร้อย ผ่องใส สะอาดบริสุทธิ์ปราศจาก อวิชชา ตัณหา อุปาทานซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะมนุษย์มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ หากคนมีใจชั่วแล้ว ก็จะทำชั่ว หรือทำชั่วตามไปด้วย หากคนมีใจดีแล้ว ก็จะทำดี หรือทำดีตามไปด้วย^{๑๖๐} โลกจึงถูกจิตนำไป ถูกจิตผลักไล่ไป จนโลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจของจิต^{๑๖๑} พระพุทธเจ้าจึงสอนว่า “จิตที่ไม่มีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน จะบรรลุอรหัตต์”^{๑๖๒} และ “การฝึกจิต และพัฒนาจิต เป็นทางแห่งการตรัสรู้”^{๑๖๓} ด้วยเหตุผลนี้เองพระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญของจิตมากกว่ากาย ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้ “เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันต้องหวัง เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สுகติเป็นอันหวังได้”^{๑๖๔} “ผู้ยินดีในความสงบแห่งอินทรีย์ ย่อมตั้งจิตที่ตั้งมั่นได้ยากให้ตั้งมั่นได้ ผู้เจริญจิต และเจริญปัญญาพึงแก้ความยุ่งของหมู่สัตว์ได้”^{๑๖๕}

จิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรงได้ ผู้มีปัญญา ควรรักษาจิตที่เห็นได้ยากยิ่ง ละเอียดยิ่ง ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา เพราะจิตที่คุ้มครองแล้วย่อมนำสุขมาให้ ผู้สำรวมจิตจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร ผู้มีจิตไม่ชุ่มด้วยราคะ ไม่ชุ่มมัวด้วยโทสะ ละบุญและบาปได้ มีสติตั้งอยู่ ย่อมไม่มีภัย จิตที่ตั้งไว้ชอบ ย่อมอำนวยให้ได้ผลที่ประเสริฐยิ่งที่บิดามารดาหรือญาติก็ให้ได้ การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนาจัดว่าเป็นความดี เพราะจิตที่เชื่อฟังฝึกอบรมมานานชื่อว่าเป็นจิตที่ฝึกหัดดีแล้วย่อมไม่มีความชั่วใด ๆ และนำสุขมาให้เจ้าของ จิตของผู้ถูกโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว จิตไม่เศร้าโศก จิตปราศจากอูลี จิตเกษมเหล่านี้เป็นมงคลอันสูงสุดของชีวิต^{๑๖๖}

สมาธิ คือการพัฒนาจิต ด้วยการฝึกจิต ควบคุมจิตที่มีธรรมชาติดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษา ยาก ห้ามยาก ให้กลายเป็นจิตที่บริสุทธิ์อ่อนโยน ประกอบด้วยองค์มรรคสัมมาวาายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มีอธิบายดังต่อไปนี้

^{๑๕๙} อด.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๙๕.

^{๑๖๐} พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑-๒/๒๓-๒๔.

^{๑๖๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒/๗๓.

^{๑๖๒} อด.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๗/๒๓๔.

^{๑๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๕/๔๐๕.

^{๑๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒-๖๓.

^{๑๖๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๗,๑๙๒/๙๒,๒๗๑.

^{๑๖๖} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๔๓/๓๕-๓๙, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๕๐๓, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๗๑/๕๖๓.

๑) สัมมาวายามะ (Right Effort) ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายาม ไม่เกียจคร้าน ไม่ทอดทิ้งประกอบกรอันเป็นกุศลในการละเว้นความชั่ว เพื่อพัฒนาจิต ความเพียรมีความสำคัญต่อการพัฒนามนุษย์ ดังนี้ “มนุษย์จะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร” ซึ่งหมายถึง มนุษย์จำเป็นต้องฝึกและควบคุมจิตของตนให้เรียบร้อย ติงาม ผ่องใสด้วยความเพียรอย่างเคร่งครัดจนตลอดชีวิต ซึ่งความเพียรชอบนี้เป็นองค์ธรรมเป็นข้อ ๒ ขององค์ธรรม “อินทรีย์ ๕” ธรรมที่เป็นใหญ่ในการกำจัดสิ่งที่เป็นศัตรูของความสำเร็จทั้งหลายมี ๑) ศรัทธา กำจัดความไม่มีศรัทธา ๒) วิริยะ กำจัดความเกียจคร้าน ๓) สติ กำจัดความประมาท ๔) สมาธิ กำจัดความฟุ้งซ่าน ๕) ปัญญา กำจัด อวิชชา ความเพียรเป็นข้อ ๒ ของอิทธิบาท ๔ เป็นข้อ ๕ ในทศบารมี และเป็นข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗ ความเพียรนี้มีเป้าหมายเพื่อประกอบธรรม ๔ ประการคือ ๑) เพียรระงับปิดกั้น ยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น ๒) เพียรละกำจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป ๓) เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔) เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนไพบูรณ์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้มีความเพียรมั่นคง แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวยังประเสริฐกว่าผู้เกียจคร้าน ไม่มี ความเพียรที่มีชีวิตอยู่ตั้งร้อยปี” ^{๑๖๗}

๒) สัมมาสติ (Right Mindfulness) การระลึกชอบ คือ การมีสติระลึกทั่วอยู่กับ ปัจจุบันเสมอว่ากำลังทำอะไรอยู่ ไม่เป็นคนผลอเรือ เรียกว่า “ไม่ประมาทพลังผลอจนลืมสติ” ซึ่งเป็นพระปัจฉิมโอวาทของพระพุทธเจ้าในครั้งสุดท้ายก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานจากลาพวกเราไป อย่างไม่มีวันกลับ เป็นหนทางให้มนุษย์หลีกเลี่ยงจากการกระทำความชั่ว การไม่ปล่อยให้เกิดความพลังผลอ จิตเลื่อนลอยและดำรงอยู่ด้วยความรู้ตัวอยู่เป็นปกตินี้พระพุทธเจ้าตรัสอยู่บ่อย ๆ ว่า สติ คือความตื่นในโลก สติเป็นธรรมเครื่องตื่นอยู่ในโลก ความไม่ประมาท คือ ความมีสติ เป็นธรรมที่ยึด ประโยชน์ทั้งในปัจจุบัน และประโยชน์ในอนาคตไว้ได้เปรียบเสมือนรอยเท้าของสัตว์บกทั้งหมดย่อม รวมลงในรอยเท้าช้าง เพราะรอยเท้าช้างเป็นเลิศกว่ารอยเท้าสัตว์บกทั้งปวง” ^{๑๖๘} คนมีสติ เท่ากับมีสิ่ง นำใจคอยตลอดเวลา ^{๑๖๙} ผู้มีสติ จะพูดด้วยปัญญา ^{๑๗๐} ผู้มีจิตมั่นคง ไม่ประมาท มีสติตื่นอยู่ทุกขณะ ย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่มีภัย มีกายตั้งมั่น มีจิตตั้งมั่น แม้กำลังยืน เดิน นั่ง นอนก็ตาม ก็ดำรงสตินี้ไว้ มั่น จะพึงได้คุณวิเศษทั้งในเบื้องต้น ในท่ามกลาง ในเบื้องปลาย และพึงถึงสถานที่ที่มีจรรยาชมองไม่เห็น ^{๑๗๑} ผู้ใดรู้ว่า คนอื่นโกรธ แล้วมีสติ ระงับได้ ไม่โกรธตอบ ผู้นั้น ชื่อว่าบำเพ็ญประโยชน์แก่คนถึง ๒ คน คือ แก่ตนเอง และแก่คนอื่นนั้น ผู้ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงผ่านไปแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่ มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ผิพรรณจึงผ่องใส ^{๑๗๒} บุคคลผู้มีสติ จะถึงความสวัสดิเหมือน เนื้อทรายในชอกเขาที่ปราศจากริ่น ยุงรบกวณ ^{๑๗๓} คนมีสติย่อมดีขึ้นทุกวัน ^{๑๗๔} เพราะสติเป็นเครื่องรักษา ใจไม่ให้ประมาท ไม่หวาดผวา ไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้าน ไม่ถึงความสะดุ้ง และไม่หลงเชื่ออะไร

^{๑๖๗} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๑๑๒/๖๕.

^{๑๖๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐,๑๒๘/๘๕,๑๕๑, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

^{๑๖๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **อมฤตพจนานา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๘.

^{๑๗๐} ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๘๑/๖๐๑.

^{๑๗๑} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๒๔๕, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙/๓๗, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๒๗๘.

^{๑๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **อมฤตพจนานา**, หน้า ๑๔๕, ๑๗๒.

^{๑๗๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๒/๙๙.

^{๑๗๔} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๗๙, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **อมฤตพจนานา**, หน้า ๑๔๘.

ง่าย ๆ แม้เป็นถ้อยคำของสมณะ สติ เป็นองค์ธรรมเพื่อการตรัสรู้ที่ผ่านการทดลองจากพระพุทธเจ้า และ พระอรหันตสาวกทั้งหลายสำเร็จมาแล้ว เป็นพุทธจริยวัตรจนตลอดอายุขัย แม้ในเวลาทรงพระประชวรก็ทรงใช้เป็นธรรมโอสถดังปรากฏใน โภชณคัม ๗ (สติ อัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา^{๑๗๕} และสัญญา ๑๐ ในคิริมานนทสูตรด้วยวิธี อานาปานสติ หลักธรรมปฏิบัติที่ควบคุมรักษาใจไม่ให้ประมาท เป็นหนทางปฏิบัติที่ประณีต สะดวกง่ายดาย สามารถทำได้ ทุกที่ ทุกเวลา ไม่ยุ่งยาก และรู้ผลเร็ว นั่นคือ ฝึกการหายใจให้ช้า ๆ ลึก ๆ และสม่ำเสมอตลอดเวลา เพื่อให้มีสติ ตื่นตัว อยู่ตลอด ความสงบสุขจะมีความสัมพันธ์กับระบบการหายใจกล่าวคือ หากมีสิ่งใดมากระทบรบกวน มนุษย์ก็จะรับรู้ และเกิดอารมณ์คล้อยตามสิ่งนั้น จึงหวั่นไหวใจก็จะเปลี่ยนไปเป็นหายใจเร็วขึ้นจน สูญเสียการควบคุมไป แต่คนที่ฝึกจิตอยู่เป็นประจำจะรู้เท่าทัน และสามารถควบคุมการหายใจให้เข้าสู่ ภาวะปกติได้เร็ว จึงรู้สึกเป็นสุข และเต็มใจไปด้วยความสงบ^{๑๗๖} มากกว่าผู้ที่ไม่ฝึก การฝึกหายใจนี้เป็นวิธี ทำสมาธิที่ง่าย และดีที่สุดในการปลดปล่อยความตึงเครียด ให้กายและจิตผ่อนคลาย สงบ มีพลัง เพียงแต่ต้องเรียนรู้วิธีฝึกหายใจที่ถูกต้อง ให้เป็นธรรมชาติ สม่ำเสมอ เหมือนทารกแรกเกิดหายใจ^{๑๗๗}

อานาปานสติ แปลว่า การระลึกอยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออก มีความสำคัญ คือ เป็นวิหารธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นอยู่และทรงสรรเสริญบ่อยที่สุดให้สาวกทั้งหลายปฏิบัติ เพราะอานาปานสติเป็น ๑) ธรรมอันเป็นเอก ๒) เครื่องอยู่เป็นสุข ๓) เครื่องตื่นอยู่ ๔) เครื่องรักษา ๕) ทางแห่งการตรัสรู้ ๖) เครื่องอยู่ของพระอริยะ ของพรหม ของตถาคต และ ๗) ทำให้โลกสว่างไสว โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในสภาวะที่สะอาดผ่องแผ้ว เพื่อเตรียมทำนพพานให้ บรรลุผล กล่าวคือ ให้สติปฏิฐาน ๔ โภชณคัม ๗ วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ เพื่อละสังโยชน์ เพื่อ ถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้อิทัธานะ และเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

จากการศึกษาจะเห็นว่าสมาสติ เป็นเครื่องมือพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สงบ ให้ดีขึ้น ทุกวัน กล่าวคือ เมื่อมนุษย์มีสติ ก็จะอยู่ในปัจจุบันขณะ และใส่ใจต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น ณ ขณะนั้นทั้ง ภายในตัวมนุษย์เอง และต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นรอบ ๆ ตัว ด้วยกายที่ตึงมั่น ด้วยจิตที่ตึงมั่น ไม่ประมาท สงบเสถียรสำรวม มีจริยวัตรสง่างามเรียบร้อย เคารพในตนเอง และผู้อื่น มีผิวพรรณผ่องใส นอนเป็น สุข อยู่เป็นสุข มีสุขภาพจิตดี แขมเขินเบิกบาน ร่าเริงด้วยธรรม ทั้งยังเป็นธรรมโอสถ บำบัดโรคภัยไข้ เจ็บ ตัดความวิตกกังวล ให้อาพาธ (โรคภัยไข้เจ็บ) สงบระงับลงโดยฉับพลันจนหายขาดได้ ด้วยวิธี ง่าย ๆ คือ อานาปานสติ

๓) สัมมาสมาธิ (Right Concentration) การตั้งจิตมั่นชอบ สมาธิ หมายถึง การ เจริญสติ^{๑๗๘} ความมีใจตึงมั่น การทำให้ใจสงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วแน่นอยู่ใน อารมณ์หนึ่งเดียว วิธีการฝึกจิตนี้พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำว่า จิตที่ตั้งไว้ชอบคือ จิตที่ตึงมั่นประพฤติ ตามกุศลกรรมบถ ๑๐ประการ ได้แก่ กายกรรม ๓ วชิกรรม ๔ สองอย่างนี้คือ ศีล หรือ

^{๑๗๕} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๔๓.

^{๑๗๖} อางอง ชุมสาย ณ อยุธยา, แนวทางสู่ความสุข, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ พิสิทธ์เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

^{๑๗๗} Allen Elkin, Relax in the city week by week, แปลโดย สัจจะพล ศรีสอาน, ๕๒ กิจกรรม สบายใจ โลกความเครียด, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทแอคทีฟพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๒๒.

^{๑๗๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

สัมมากัมมันตะ และสัมมาวาจา นั่นเอง และมโนกรรม ๓ ได้แก่ ๑) ไม่คิดโลภมากอยากได้แต่ของคนอื่น ๒) ไม่คิดร้ายเบียดเบียนทั้งตนเองและคนอื่น และ ๓) มีสัมมาทิฐิที่ถูกต้อง เหล่านี้ย่อมอำนวยให้ได้ผลที่ประเสริฐยิ่ง ที่มารดาบิดาก็ให้ไม่ได้ หรือแม่ญาติเหล่าอื่นก็ให้ไม่ได้^{๑๗๙} นั่นคือ คำสอนในพระพุทธศาสนานั้นเป็นธรรมที่ผู้ศึกษา และนำไปปฏิบัติตามจะเห็นผลชัดได้ด้วยตนเอง ไม่จำกัดกาลเวลา และรู้ได้เฉพาะตนเท่านั้น

นอกจากนี้สัมมาสมาธิยังเป็นองค์มรรคเพื่อการเจริญญาณ ๔ ด้วยวิธีเจริญอานาปานสติ วิธีที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอกแห่งธรรมทั้งปวงในการบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นสูงสุดต่อไป นั่นคือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

ดังนั้น หากมนุษย์คนใดฝึกตน ควบคุมตน พัฒนาตนครบถ้วนทั้งปัญญา กาย และจิตให้ดียิ่งแล้วตามลำดับแห่งอริยมรรคทั้ง ๘ ประการหรือ ไตรสิกขา ๓ หมวดนี้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลนั้นย่อมได้อานิสงส์จากการเจริญ กล่าวคือ จิตของผู้ถูกโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว จิตไม่เศร้าโศก จิตปราศจากอริ จิตเกษมเหล่านี้ นับว่าเป็นมงคลสูงสุดของชีวิตมนุษย์^{๑๘๐}

แนวทางการพัฒนามนุษย์ด้วย “อริยมรรค และ ไตรสิกขา” นี้ เป็นการพัฒนามนุษย์ให้มีความคุณค่าสมศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ โดยความเคารพ ปราศจากการเบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น ภายใต้กติกาแห่งสิทธิมนุษยชนสากลอย่างสมดุลใน ๓ ส่วนคือ ๑) พัฒนาปัญญา ใน “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์” ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ใช้เป็นเครื่องมือนำทางให้ไปตรงเป้าหมาย ๒) พัฒนาพฤติกรรมทางกาย ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ข้อปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันด้วยสันติวิธี และ ๓) พัฒนาจิต ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ให้มีสติสัมปชัญญะเป็นเครื่องมือคอยรักษาใจไม่ให้ประมาท และเป็นธรรมที่ยึดประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในอนาคตไว้ได้ดีที่สุด

จะเห็นว่า มรรคกับสิกขาเป็นเรื่องที่สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน แต่เป็นคนละแง่กัน กล่าวคือ ชีวิตที่ดีคือ ชีวิตที่ดำเนินไปในแนวทางของ มรรค แต่มนุษย์จะมีชีวิตที่ดีได้ก็ต้องการฝึกฝนพัฒนา ที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” ดังนั้น ไตรสิกขาก็คือ วิธีการหรือกระบวนการพัฒนามนุษย์หรือฝึกมนุษย์ให้มีชีวิตที่ดี และดำเนินตาม มรรค ทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นพุทธะ และมรรคมืองค์ ๘ ก็สรุปลงได้เป็นสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ทำให้มนุษย์พัฒนาอย่างมีบูรณาการ ให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ

จากการศึกษาหลักธรรมในการพัฒนามนุษย์สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนามองว่า เพราะมนุษย์คือ ผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ตนที่ฝึกดีแล้ว คือ ที่พึงของมนุษย์ที่หาได้ยาก และมนุษย์มีตนเป็นคติ (ที่พึง) ดังนั้น การพัฒนาชีวิตมนุษย์ต้องพัฒนาแบบองค์รวม ไม่เลือกหรือแยกเฉพาะส่วนพัฒนา เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ และโยงสังคัมมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลาอย่างมีดุลยภาพ การพัฒนาชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนตามหลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ๓ ขั้นตอนด้วยกันคือ ๑) ปริยัติ คือ ภาคเนื้อหา

^{๑๗๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๓๙.

^{๑๘๐} พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๒/๘.

ความรู้หรือหลักปฏิบัติของอริยมรรค เป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา ๒) ปฏิบัติ คือ ภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการหรือ กระบวนการพัฒนาโดยรับหลักปฏิบัติในอริยมรรครวมลงใน “ไตรสิกขา” ๓ หมวดคือ ศีลสมาธิ ปัญญา เพื่อนำไปสู่การใช้งานและปฏิบัติจริง ๓) ปฏิเวธ คือ ภาคการวัดผลการพัฒนา หลังจากนำ ไตรสิกขาไปใช้งาน ด้วย “ภาวนา ๔”

๒.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การพัฒนามนุษย์จากการศึกษาที่ผ่านมา เมื่อก่อนมนุษย์ได้รับการพัฒนาแล้ว ย่อมปรากฏคุณลักษณะที่เป็นโลกิยะคือการเป็นคนดีในสังคม และระดับโลกุตระคือการเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยว่าการพัฒนาตนของบุคคลตามแนวพุทธศาสนานั้นต้องตั้งอยู่บนหลักภาวนา ๓ คือ กายภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา ซึ่งบุคคลสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ เพื่อจะก่อให้เกิดประโยชน์ ๓ ประการ คือ

๑. ทำให้บุคคลเป็นคนดีของสังคม เป็นผู้มีระเบียบวินัย เคารพกฎหมาย แต่อยู่ในกรอบวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามของสังคม พระพุทธเจ้าสอนให้บุคคลงดเว้นกายทุจริต วาจทุจริต และประพฤติกายทุจริต วาจาทุจริต อันเป็นไปตามหลักของศีลเรียกว่า กายภาวนา กายภาวนานี้เป็นวิธีการพัฒนาบุคคลด้านพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและวาจา เรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม ให้บุคคลแสดงออกเฉพาะพฤติกรรมในด้านดีเท่านั้น

๒. ทำให้บุคคลมีจิตใจและอารมณ์มั่นคง เป็นผู้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่คนอื่นเป็นคน ที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม พระพุทธเจ้าสอนให้บุคคลงดเว้นความโลภ ความพยาบาท แล้วให้ประพฤติกายสุจริต ไม่มีจิตโลภ ไม่มีจิตพยาบาทหรือมีจิตใจเสียสละและยินดีให้อภัย ตามมโนสุจริต เป็นการพัฒนาจิตใจตามหลักของสมาธิที่เรียกว่า จิตภาวนา

๓. ทำให้บุคคลได้รู้และเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นสัมมาทิฐิ และมโนสุจริต ปฏิบัติตามมโนสุจริตเป็นการพัฒนาบุคคล ตามหลักของปัญญา เรียกว่า ปัญญาภาวนา การปฏิบัติข้อนี้เป็นการพัฒนาบุคคลให้เข้าใจชีวิตอย่างแจ่มแจ้ง จนถึงสัมมาญาณและบรรลุสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง) ซึ่งถือเป็นปัญญาภาวนา เช่นกัน

เป้าหมายของพุทธธรรม หรืออุดมคติของพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพานซึ่งก่อนจะถึงพระนิพพานได้นั้น ก็จะต้องพัฒนาตนขึ้นไปเป็นลำดับ คือ การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุข เริ่มจากกัลยาณบุุชชไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่ว ๆ ไป ที่เรียกว่า บุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า บุญเป็นชื่อของความสุข^{๑๘๑} ชีวิตจะมีความสุข ประเทศชาติจะเจริญรุ่งเรืองมั่นคง และสังคมจะร่มเย็นเกษมศานต์ ด้วยปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้นพุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลัก

^{๑๘๑} ข.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๐๐/๒๐๘.

จริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเองและสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น^{๑๘๒}

มนุษย์ที่พัฒนาตนแล้ว หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐได้บรรลุศีลธรรม คือ อริยมรรค ตามความเป็นจริงได้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาบัน เป็นต้นไปโดยไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นบรรพชิตหรือฆราวาส มีทั้งเพศชายและเพศหญิง สภาพความเป็นมนุษย์นั้น พระพุทธศาสนาถือว่ามีความเหมาะสมที่สุดต่อการขัดเกลาพัฒนาจิต เพื่อให้บรรลุถึงความดีงามสูงสุด กล่าวคือ หมตภิเลสอันเป็นรากเหง้าของความชั่วทั้งปวงได้ โดยการพัฒนานั้นก็มีลำดับขั้นตอนเป็นขั้น ๆ ตามสภาวะจิตของแต่ละบุคคลตั้งแต่ปุถุชนจนถึงอริยบุคคล โดยอาศัยการปฏิบัติในหลักธรรม คือ ภาวนา ๔ เพื่อบรรลุความเป็นอริยบุคคลในระดับต่าง ๆ เพราะความแตกต่างกันในหลายระดับดังกล่าว พระพุทธเจ้าได้ทรงจัดบุคคลไว้ ๙ ประเภท ดังที่ปรากฏในบุคคลสูตร^{๑๘๓} ดังนี้

- ๑) บุคคลปุถุชนธรรมดาทั่ว ๆ ไป
- ๒) บุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติมรรค
- ๓) บุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผล
- ๔) บุคคลผู้บรรลุสกทาคามิมรรค
- ๕) บุคคลผู้บรรลุสกทาคามิผล
- ๖) บุคคลผู้บรรลุอนาคามิมรรค
- ๗) บุคคลผู้บรรลุอนาคามิผล
- ๘) บุคคลผู้บรรลุอรหันตมรรค
- ๙) บุคคลผู้บรรลุอรหันตผล

มนุษย์ที่พัฒนาตนแล้ว หรืออริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ถือว่า การพัฒนาจิตด้วยหลักภาวนา ๔ คือ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นสิ่งสำคัญมาก จิตที่ได้รับการพัฒนา หรือฝึกฝนอบรมแล้วย่อมส่งผลให้สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ของชีวิตเป็นไปในทางที่ดีขึ้น สติปัญญาจากการพัฒนาจิตแล้วย่อมนำไปสู่การดับทุกข์ได้ ปุถุชนที่ยังมีกิเลสอยู่เมื่อปฏิบัติตามหลักภาวนา ก็ย่อมจะพบทางสว่างของชีวิตในหลาย ๆ ระดับขั้นตามแต่ผลของการปฏิบัติ อาจกล่าวได้ว่าการปฏิบัติธรรมย่อมส่งผลให้การดำเนินชีวิตเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

ปุถุชน คือ คนที่ยังมีกิเลสหนา^{๑๘๔} หมายถึง บุคคลทั่วไปที่มีกิเลสมากมายอยู่ในใจ พระพุทธศาสนาถือว่า คนธรรมดาทั่วไปที่เรียกว่า ปุถุชนนี้เป็น เวไนยสัตว์ หมายความว่า แม้คนธรรมดามีกิเลสมากมายอยู่ในตัวก็สามารถลด และละกิเลสได้ และเพิ่มพูนความดีงามไว้ในตนมากขึ้น ๆ ได้ด้วย บุคคลที่เป็นปุถุชน ถ้าเปิดโอกาสให้ตนเองได้พัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนา สภาพจิตก็สามารถเปลี่ยนไปเป็นกัลยาณปุถุชน ย่อมยังผลให้บุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติยกระดับฐานะจากคน

^{๑๘๒} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมบัตติ นาคเสน (แสนพรหม), “รูปแบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร กรุงเทพมหานคร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนธรรมมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๕๖ – ๖๔.

^{๑๘๓} อ.อ.อุทก. (ไทย) ๒๓/๒๑๒/๓๔๑.

^{๑๘๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๕๓๗.

ธรรมดา เป็นบุคคลในอุดมคติ ในชั้นปุถุชน คือ เป็นมนุษย์ผู้มีใจสูง อีกทั้งยังประโยชน์ต่อสัตว์โลกอื่น ๆ อีกด้วย หรืออาจกล่าวได้ว่า เป็นคนดีทั้งต่อตนเองและสังคม ซึ่งเรียก บุคคลผู้มีคุณสัปปุริสธรรม ในชั้นนี้ว่า สัปปุรุษ

สัปปุรุษ คนดีมีศีลธรรม^{๑๘๕} หมายถึง คนดีมีอุปนิสัยบำเพ็ญตนเพื่อประโยชน์แก่คนจำนวนมาก คือ เพื่อประโยชน์แก่มารดา บิดา บุตร ภรรยา ลูกจ้าง กรรมกร มิตรสหาย ญาติ อำมาตย์ พระราชา สมณพราหมณ์ แก่เทวดาด้วย สัปปุรุษเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก เป็นผู้ไม่มีบาป ไม่มีมลทิน คือ ความตระหนี่^{๑๘๖}

อริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐได้บรรลุศีลธรรม ได้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาบัน เป็นต้นไป ซึ่งเป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพาน พระพุทธศาสนาถือว่าสภาวะความเป็นมนุษย์มีความเหมาะสมต่อการขัดเกลาพัฒนาจิตใจ เพื่อให้บรรลุถึงความสุขหรือประโยชน์สูงสุดของชีวิต กล่าวคือ ความหมกมเลศอันเป็นรากเหง้าของความชั่วทั้งปวงได้ ซึ่งคุณสมบัติด้านการเพิ่มพูนกุศลในจิตใจของอริยบุคคล โดยการศึกษาและปฏิบัติตามหลักพุทธธรรม ที่เรียกว่า ภาวนา อันเป็นหลักครองชีวิตของผู้พัฒนาตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงงมงาย มุ่งผลสำเร็จ คือ ความสุข มีดังนี้

- ๑) โสดาบัน เป็นผู้ทำศีลให้บริบูรณ์ เป็นผู้ทำสมาธิ และปัญญาได้พอประมาณ
- ๒) สกทาคามี เป็นผู้ทำศีลให้บริบูรณ์ เป็นผู้ทำสมาธิ และปัญญาได้พอประมาณ และสามารถทำกิเลสให้เบาบางลงได้มากกว่า โสดาบัน
- ๓) อนาคามี เป็นผู้ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ เป็นผู้ทำปัญญาได้พอประมาณ
- ๔) อรหันต์ เป็นผู้ทำศีล สมาธิ และปัญญาให้บริบูรณ์^{๑๘๗}

คุณสมบัติด้านการเพิ่มพูนความดีของอริยบุคคลเป็นการแสดงออกถึงสภาวะจิตใจว่า อริยบุคคลแต่ละระดับนั้น มีความเกี่ยวข้องกัน ถ้าความดีมีมากแสดงให้เห็นว่าความชั่วถูกกำจัดทำลายไปได้มาก ในทางตรงข้ามถ้าความชั่วมีมาก แสดงให้เห็นว่าการบำเพ็ญความดีมีน้อย แต่สำหรับอรหันต์นั้น ความชั่วถูกกำจัดได้อย่างหมดสิ้น นั้นย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านมีความดีอยู่ในจิตใจอย่างเต็มเปี่ยม กล่าวคือ ท่านได้ทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์

อริยบุคคล คือ ผู้ที่ได้บรรลุธรรมตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป ไม่ได้จำกัดว่าจะต้องเป็นบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ อริยบุคคลมีทั้งเพศชายและหญิง ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า ความเป็นอริยบุคคลไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด แต่อยู่ที่ธรรมซึ่งประพฤติปฏิบัติ และฝึกฝนอบรมให้มีขึ้นในจิตใจของบุคคล ผู้ใดรู้แจ้งเข้าใจสังขารที่มีอยู่โดยธรรมดาแห่งธรรมชิตผู้นั้นเป็นอริยะ^{๑๘๘} คุณธรรมหรือระดับจิตของอริยบุคคลที่พัฒนาแล้วย่อมขึ้นอยู่กับผลที่ได้รับจากการปฏิบัติเห็นว่า สามารถขัดเกลากิเลสออกไปจากจิตใจหรือภูมิของจิตที่แตกต่างกันไปตามลำดับ อาจสรุปได้ว่ามีอยู่ ๒ ระดับใหญ่ ๆ คือ

^{๑๘๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๒.

^{๑๘๖} อง.อภุจก. (ไทย) ๒๓/๑๒๘/๒๑๙.

^{๑๘๗} อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๕๒๖/๒๖๒.

^{๑๘๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๐๘/๔๓๑.

ปุถุชน หมายถึง คนธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป ซึ่งยังไม่ได้เป็นอริยบุคคล หรือพระอริยะ ปุถุชนเป็นบุคคลเบื้องต่ำสุด มนุษย์ทุกคนระดับนี้สามารถพัฒนาจิตใจของตนจนกลายเป็นคนเก่ง มีความสุข คนดีของสังคม เป็นผู้ที่มีระเบียบวินัย เคารพกฎหมาย และอยู่ในกรอบวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของสังคม ได้รับการพัฒนาปัญญา เกิดความรู้ ความเข้าใจตามความเป็นจริง รู้จักคิด คิดเป็น ได้รับการพัฒนาพฤติกรรม พัฒนาคุณธรรม ทำให้สามารถดำรงชีวิตกับเพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมธรรมชาติได้อย่างดี ได้รับการพัฒนาคุณภาพจิต ทำให้จิตใจเป็นสุข ปลอดภัย มีอิสรภาพ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสทั้งปวง

อริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นอริยะ บุคคลผู้ประเสริฐ ตามแนวพระพุทธศาสนานั้นผลสูงสุดของการปฏิบัติธรรมในระดับโลก คือ การได้บรรลุเป็นอริยบุคคล ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ขนิยายสี่ชั้นธรรม ได้แบ่งอริยบุคคลเป็น ๔ ระดับ คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหัตต์^{๑๘๙} การแบ่งระดับของอริยบุคคลเหล่านี้ มิใช่แบ่งตามลักษณะทางกายภาพ หากแต่เป็นการแบ่งตามระดับจิตที่ละกิเลสได้ ในบรรดาอริยบุคคลเหล่านี้ พระอรหัตต์เป็นพระอริยบุคคลที่มีคุณสมบัติเด่นและสำคัญที่สุด เพราะพระอรหัตต์เป็นผู้ที่มีจิตหลุดพ้นจากกิเลสทุกชนิด เป็นบุคคลที่สมบูรณ์ที่สุด การที่พระอริยบุคคลประเภทอื่นจะผ่านมาถึงขั้นเป็นพระอรหัตต์จะต้องพัฒนาจิตจนกระทั่งเหลือกิเลสเบาบางที่สุดจนหมดสิ้นไป การที่จะเข้าใจสถานะของพระอริยบุคคลประเภทต่าง ๆ ได้ดีนั้นจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องศึกษาประวัติของพระอริยบุคคลตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พระโสดาบัน เป็นพระอริยะบุคคลกลุ่มแรกถือว่า เป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพาน

โสดาบันบุคคล เป็นอริยบุคคลประเภทแรกที่ได้สัมผัสกระแสพระนิพพาน พระโสดาบันสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน ๒) วิจิกิจฉา ความสงสัยในพระพุทธเจ้า ๓) สีลัพพตปรามาส ความยึดมั่นในศีลพรต^{๑๙๐} อริยบุคคลในระดับต้นนี้มีความจำเป็นสำหรับปุถุชนหรือคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนสามารถบำเพ็ญคุณธรรมให้เกิดแก่ตนได้ ดังในสังยุตตรนิยามหาพรรค พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงอนุเคราะห์เหล่าชนผู้เป็นมิตร เป็นอำมาตย์ ญาติ หรือสายโลหิต ผู้ที่สำคัญโอวาทว่า เป็นสิ่งที่ตนควรฟัง พึงยังเขาเหล่านั้นให้สมทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในองค์แห่งธรรมเครื่องบรรลุโสดา ๔ ประการ คือ ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในศีลที่พระอริยะเจ้าใคร่แล้วไม่ขาด...^{๑๙๑}

โสดาบันบุคคล เป็นผู้หมดความสงสัยในพระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) คือ ไม่มีวิจิกิจฉา (ความสงสัย) ในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยเห็นว่า พระพุทธเจ้านั้นทรงเป็นบุคคลตัวอย่างที่แท้จริง เพราะมีความเชื่อในพระพุทธเจ้าด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ไม่คลอนแคลนนี้เอง ที่ทำให้หมดความยึดมั่นในตัวตน (สักกายทิฏฐิ) และไม่เห็นความสำคัญของการยึดติดในศีลและพรต (สีลัพพตปรามาส) เพราะการเคารพนับถือในพระพุทธเจ้าย่อมมีความหมายที่สำคัญกว่าการถือเอา

^{๑๘๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๐-๒๕๔/๑๙๒-๑๙๓.

^{๑๙๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๗๐/๓๕๗.

^{๑๙๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๙๓/๓๒.

ตนเองสำคัญ และเกาะเกี่ยวอยู่ในระบบของศีลและพรต การที่โสดาบันบุคคลเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย ก็จะทำให้ความเชื่อในสิ่งที่ไม่ใช่สาระของการดับทุกข์หมดไป มีแต่มุ่งหน้าเพื่อก้าวไปสู่ความอิสรภาพทางจิตใจ คือ การบรรลุนิพพาน แม้ว่าโสดาบันบุคคลจะยังเกิดอยู่อย่างมากมายอีก ๗ ชาติ แต่โสดาบันบุคคลก็จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิอย่างแน่นอน ดังนั้นการเกิดของโสดาบันบุคคลจึงเป็นการเกิดที่มีความหมายมากกว่าการเกิดของปุถุชนทั่วไป ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า ยิ่งกว่าความเป็นพระราชเอกบนพื้นปฐพี ยิ่งกว่าการไปสู่สวรรค์ ยิ่งกว่าความเป็นอธิบดีในโลกทั้งปวง สิ่งประเสริฐล้ำ คือ โสดาปัตติผล^{๑๙๒}

นอกจากโสดาบันบุคคลละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง ดังกล่าวแล้วยังเป็นผู้ปิดประตูอบายได้ คือ ปิดสถานที่ที่ไม่มีกรรมเจริณ หรือสถานที่มีแต่ความทุกข์ ความเดือดร้อนใจ เรียกว่า อบายภูมิมี ๔ ประเภท คือ นิรยะ (นรก) ๑ ตีรจฉานโยนิ (กำเนิดตีรจฉาน) ๑ ปัตติวิสัย (ภูมิแห่งเปรต) ๑ และ อสุรกาย (พวกอสุรกาย) ๑^{๑๙๓}

มนุษย์ปุถุชนผู้ประมาท คือ ผู้ที่พลาดพลั้งทำความชั่ว จะต้องตกลงไปในอบายภูมิเหล่านี้ ภูมิใดภูมิหนึ่งหลังจากที่ตายไปแล้ว เพื่อเสวยผลแห่งกรรมที่ตนได้กระทำไว้ สำหรับโสดาบันบุคคลนั้น ได้กำจัดกิเลสอันจะนำไปสู่ออบายภูมิได้หมดแล้ว

สกทาคามีบุคคล ละกิเลสได้เหมือนพระโสดาบัน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส แต่ทำราคะ โทสะ โมหะ เหลือเบาบางยิ่งขึ้น เมื่อโสดาบันบุคคลได้พากเพียรในการฝึกฝนอบรมจิตของตน โดยปรับปรุงอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้สม่ำเสมอจนอินทรีย์แก่กล้าแล้ว ภาวะของโสดาบันบุคคลก็จะเปลี่ยนไปสู่ความก้าวหน้าในทางธรรมก็จะอยู่ในระดับสูงขึ้นไปเป็นสกทาคามีบุคคล แม้ว่าสกทาคามีบุคคลจะละกิเลสได้เท่ากับโสดาบันบุคคล แต่สกทาคามีบุคคลก็มีกามราคะ คือ ความพึงพอใจในกามคุณ ๕ และความพยายามเบาบางกว่า โสดาบันบุคคล ดังพระบาลีว่า บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อความเบาบางของกามราคะ และพยายาม ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล ผู้มีกามราคะ และพยายามเบาบางแล้ว บุคคลนั้นท่านเรียกว่า พระสกทาคามี^{๑๙๔} สกทาคามีบุคคลละสังโยชน์ได้ ๓ ประการเท่ากับ โสดาบันบุคคล แต่ทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงได้ดังนี้

๑) เป็นผู้ที่มีกามราคะเบาบาง แต่ยังมีใจยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะที่เบาบาง แต่ความพอใจที่ปรากฏอยู่ในจิตเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แม้ความอยากได้ในลาภยศ สรรเสริญ และสุข จะยังคงมีอยู่

๒) เป็นผู้มีความโกรธเบาบาง แม้ว่าท่านยังมีความโกรธอยู่บ้าง แต่ก็มียุขน้อยมาก เป็นเพียงแต่สิ่งที่ไม่พอใจอย่างเบาบางเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น เพราะเหตุที่จิตของท่านได้พัฒนาสูงขึ้นแล้ว

^{๑๙๒} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๒.

^{๑๙๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓/๒๘๐.

^{๑๙๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๗๐/๓๕๗.

๓) เป็นผู้ไม่พูดคำหยาบ พูดส่อเสียดด้วยโทสจริตที่รุนแรง คงมีโทสะเหลืออยู่บ้างแต่เบาบาง เพราะท่านได้ทำโทสะให้เบาบางลงได้แล้ว

กล่าวได้ว่าลักษณะจิตของสกทาคามีบุคคล ยังคงมีความยินดีในโลกธรรม คือ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ อยู่แต่ไม่มากนัก หากมีเหตุจำเป็นที่จะต้องสูญเสียโลกธรรมไปอย่างใดอย่างหนึ่ง สกทาคามีบุคคลก็จะไม่รู้สึกละอายใจจนเกินไป คือ ไม่มีลักษณะของการยึดติดหลงใหล เมื่อเปรียบเทียบกับปุถุชนแล้ว สำหรับปุถุชนนั้นเนื่องจากยังติดข้องอยู่ในโลกธรรมจนยากที่จะสลัดออกได้ เมื่อต้องสูญเสียโลกธรรมไปด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งย่อมมีความเศร้าโศกใจจนเป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วไปเกิดในอบายภูมิ ส่วนสกทาคามีบุคคลไม่มีความคิดที่จะทำกรรมอันเป็นเหตุให้ ต้องไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป แม้ว่าสกทาคามีบุคคลจะยังเกิดอีกแต่ก็เกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น จึงจะสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไปได้^{๑๙๕} และชาตินั้นก็จะได้บรรลุเป็นอรหันต์

อนาคามีบุคคล ละกิเลสได้เหมือนสกทาคามีบุคคล คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และละกิเลสได้เพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่าง คือ กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม) ปฏิกษะ (ความขุ่นเคือง) รวมเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ อนาคามีบุคคลที่สามารถพัฒนาจิตขึ้นมาในระดับนี้ ถือได้ว่าเกิดจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ กามราคะ (ความกำหนัด) โทสะ (ความโกรธ) ที่เคยเบาบางในขั้นสกทาคามีบุคคล พอมาถึงขั้นอนาคามีบุคคลกิเลส คือ ราคะและโทสะ ก็จะหมดไปทันที การที่จิตใจของอนาคามีบุคคลจะบริสุทธิ์ และพัฒนาให้สูงยิ่งขึ้นไปอีกนั้น ก็คือในสังโยชน์ ๑๐ ประการ ที่เป็นเครื่องผูกใจสัตว์โลกให้เวียนว่ายตายเกิด ได้รับความทุกข์อยู่ในสังสารวัฏนั้น อนาคามีบุคคล กำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ ประการ โดยกำจัดได้มากกว่าโสดาบันบุคคล และสกทาคามีบุคคลอยู่ ๒ ข้อด้วยกัน คือ กามราคะ และปฏิกษะ ดังนี้

๑) เป็นผู้ไม่มีกามราคะ คือ ความอยาก ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ไม่มีเหลือในจิตใจของอนาคามีบุคคล กล่าวคือ ความยินดีในกามคุณทุกชนิดได้ถูกกำจัดไปหมดแล้ว ถึงแม้ว่าอนาคามีบุคคลยังอยู่ครองเรือนโดยไม่ได้ออกบวชก็ตาม ความเกี่ยวข้องในเรื่องกามคุณก็ไม่มีเลย เปรียบเหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัวเพราะ ท่านได้ทำลายกามราคะสิ้นแล้ว มีแต่ความมุ่งมั่นบำเพ็ญเพียรทำความดีให้สูงยิ่ง ๆ ขึ้น เพื่อการบรรลุนิพพานในที่สุด

๒) เป็นผู้ไม่มีโทสะโกรธ ไม่มีโทสะหลงเหลืออยู่ รวมทั้งความพยาบาทด้วย ความเศร้าโศกเสียใจในเรื่องที่เสื่อมจากลาภ เสื่อมจากยศ ความทุกข์ และนินทา ก็จะหมดสิ้นไป เพราะท่านสามารถทำลายความโกรธได้หมดสิ้นแล้ว และท่านเป็นผู้ที่มีจิตใจสุขุมเยือกเย็นมากกว่าสกทาคามีบุคคล

เมื่อสกทาคามีบุคคล ได้พัฒนาจิตของตนจนบรรลุเป็นอนาคามีบุคคลแล้ว การกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีกก็ถือว่าสิ้นสุดลง มีแต่จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหา อตปปาสุทัตสสา สุทัตสสี อภินิฏฐา ตามความอ่อนแอแก่ของอินทรีย์ทั้ง ๕ ดังนี้ คือ

- ๑) อนาคามีบุคคลที่มีศรัทธาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา
- ๒) อนาคามีบุคคลที่มีวิริยะแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอตปปาสุทัตสสา

^{๑๙๕} ที่.สี. (ไทย) ๙/๒๕๑/๑๙๒.

- ๓) อนาคตามีบุคคลที่มีสติแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทัสสา
- ๔) อนาคตามีบุคคลที่มีสมาธิแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทัสสี
- ๕) อนาคตามีบุคคลที่มีปัญญาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นนอกนิฏฐา^{๑๙๖}

อนาคตามีบุคคลที่ไปเกิดในพรหมโลกชั้นต่าง ๆ ก็เนื่องจากว่ามีความแตกต่างกันที่คุณธรรมอย่างไรก็ตามอนาคตามีบุคคล ถือว่าเป็นอริยบุคคลที่ใกล้ต่อการบรรลุเป็นพระอรหันต์ที่สุด หากในชาติที่เป็นมนุษย์มีอินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าพร้อมกันและมีวาสนาบารมีสมบูรณ์ก็จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้ แต่เมื่ออนาคตามีไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่งใน ๕ ชั้นแล้ว บางท่านได้บรรลุเป็นอรหันต์ และนิพพานในภพที่เกิดขึ้น แต่บางท่านเลื่อนชั้นไปอยู่ในชั้นสุทธาวาสที่สูงขึ้นไปอีกแล้วจึงได้เป็นอรหันต์

พระอรหันต์ การพัฒนาจิตในขั้นสูงสุดทางพระพุทธศาสนา มีผลสำเร็จทำให้ผู้ปฏิบัติได้เป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นบุคคลในอุดมคติหรือได้รับประโยชน์สูงสุดของชีวิต พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพุทธบริษัท เพื่อกลุ่มเกลาจิตใจของมนุษย์ให้พัฒนาขึ้นจากความเป็นปุถุชนที่ยังมีกิเลสให้ตรัสรู้ตามพระองค์เป็นลำดับจนหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ คุณสมบัติของพระอรหันต์ที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกคือ เป็นบุคคลที่มีจิตที่ฝึกฝนมาแล้วเป็นอย่างดีที่สุด^{๑๙๗}

บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์เป็นผู้จิตหมดจดจากกิเลสทั้งปวง โดยเฉพาะกิเลสอย่างละเอียดซึ่งอริยบุคคลชั้นอื่นไม่สามารถทำให้หมดจากสันดานได้ ตามหลักพระพุทธศาสนาบุคคลผู้ละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) ได้ทั้งหมด จึงจะชื่อว่า เป็นพระอรหันต์รวมทั้งได้ละกิเลสที่ โสดาบุคคล สกทาคามีบุคคล และอนาคตามีบุคคล ละได้ทั้งหมดโดยไม่มีส่วนเหลือ ความเป็นพระอรหันต์จึงเป็นบุคคลที่สมบูรณ์ที่สุด

จิตของพระอรหันต์ไม่มีสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการ รวมทั้งกิเลสเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ยังเหลืออยู่ในจิตใจของอนาคตามีบุคคล ย่อมดับลงอย่างเด็ดขาดโดยหมดสิ้น สังโยชน์เบื้องสูงอันเป็นกิเลสอย่างละเอียด ๕ ประการ คือ

- ๑) รูปราคะ ความกำหนัดยินดีในรูป
- ๒) อรูปราคะ ความกำหนัดยินดีในสภาวะที่ไม่มีรูปร่าง
- ๓) มานะ ความถือตัว
- ๔) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
- ๕) อวิชชา ความไม่รู้^{๑๙๘}

สภาวะจิตของพระอรหันต์ที่หลุดพ้นจากกิเลส มี ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) ไม่มีความยินดีในการไปเกิดเป็นรูปฌาน ความอยาก (โลก) พระอรหันต์ได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยผ่านขั้นสมถกัมมัฏฐานมาแล้ว ดังนั้นจิตที่ถูกละความโลภเข้าไปปรุงแต่งจึงไม่มีอีก

^{๑๙๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๙๔-๒๙๔/๒๓๐.

^{๑๙๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๑๗.

^{๑๙๘} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๐/๒๐๖.

ต่อไป (ละรูปราคะ และอรูปราคะ) ผู้ได้รูปมานั้นมักหลงติดพันยินดีในภาวะที่มีความสุขอย่างมากซึ่งเกิดจากฉาน และจัดว่าเป็นกิเลสชนิดที่ละเอียดมาก เพราะยังทำให้บุคคลนั้นต้องเวียนว่ายตายเกิด ประสบทุกข์อยู่อีก แต่กิเลสเช่นนี้ไม่มีอยู่ในจิตของพระอรหันต์ เพราะท่านมองเห็นทุกข์ในสังสารวัฏอย่างชัดเจน

๒) เป็นผู้ไม่มีความยินดีในอรูปรมาณ ได้แก่ อรูปรมาณที่เกิดจากการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานต่อจากรูปมาณซึ่งทำให้จิตสงบเยือกเย็น และละเอียดยิ่งกว่าความสงบในรูปมาณ แต่กิเลสชนิดนี้ได้หมดสิ้นไปจากจิตของพระอรหันต์ และทำให้เป็นผู้ไม่หลงติดอยู่ในอรูปรมาณ เพราะเนื่องจากท่านได้หมดความยินดี ความพอใจในภพทั้งปวง

๓) จิตของพระอรหันต์ไม่มีความถือตัว (มานะ) ไม่ว่าจะเป็ความถือตัวว่าตนประเสริฐกว่าคนอื่น หรือถือว่าตนเองเลวกว่าคนอื่นก็ตาม เพราะความรู้สึกรู้สึกทั้งสองอย่างนั้นเป็นความเห็นผิดเกี่ยวกับตัวตน (อัตตา) พระอรหันต์นั้นมีความรู้แจ้งเห็นจริงในเบญจขันธ์อย่างแท้จริง ได้เห็นอนัตตาอย่างแจ่มชัดที่สุด ได้ถอนความยึดมั่นในตัวตนได้อย่างสิ้นเชิง ส่วนพระอริยบุคคลประเภทอื่นก็เข้าใจในรูปนามเหมือนกันแต่ยังไม่ชัดแย้งเหมือนพระอรหันต์

๔) สภาพจิตของพระอรหันต์ไม่มีความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ) สำหรับปุถุชนความฟุ้งซ่านเป็นอุปสรรคที่สำคัญมากในการทำสมาธิทุกอย่าง ยกเว้นเมื่อได้เจริญวิปัสสนาบ้างความฟุ้งซ่านจะลดน้อยลง เมื่อจิตได้รับการพัฒนาจนเป็นอริยบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณ สามารถข่มหรือระงับความฟุ้งซ่านไว้ได้ขณะเท่านั้น เพราะเป็นกิเลสที่ละเอียดอ่อนมาก พอได้มีการพัฒนาจิตมาจนถึงเป็นพระอรหันต์จึงสามารถตัดความฟุ้งซ่านได้อย่างเด็ดขาด

๕) สภาพจิตของพระอรหันต์ไม่มีความหลงผิด หรือไม่มีอวิชชาเข้าครอบงำ อวิชชาในที่นี้หมายถึง ความไม่รู้แจ้งในความจริงของชีวิต และสิ่งทั้งหลาย ไม่รู้ถึงการปฏิบัติที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม และความไม่รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ไม่รู้จักความทุกข์ (ทุกข์) ไม่รู้จักสาเหตุแห่งความทุกข์ (สมุทัย) ไม่รู้แจ้งความดับทุกข์ (นิโรธ) และไม่รู้จักทางดำเนินไปสู่ ความดับทุกข์ (มรรค) พระอรหันต์ได้รู้แจ้งอริยสัจโดยสมบูรณ์ จึงสามารถทำลายอวิชชาได้โดยเด็ดขาด^{๑๙๙}

การพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาจึงเป็นเรื่องที่สำคัญมาก แต่ทำไมอริยะบุคคลทั้ง ๓ ประเภทจึงไม่สามารถทำลายอวิชชาได้ ตอบว่า การที่อริยะบุคคลประเภทอื่นมีปัญหาแต่ไม่ถึงขนาดสามารถทำลายอวิชชาได้หมด เนื่องด้วยปัญญาของอริยะบุคคลทั้ง ๓ ประเภทนั้นปรากฏดุจฟ้าแลบ ส่วนปัญญาที่เกิดแก่พระอรหันต์นั้น เป็นดุจฟ้าผ่า^{๒๐๐} ดังนั้น จิตพระอรหันต์จึงเป็นจิตที่ว่างเปล่าจากอัตตา และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับอัตตา

พระอรหันต์แม้จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ แต่จิตของท่านก็บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้งหลาย ไม่มี ความโลภ ความโกรธ ความหลง ไม่มีตัณหา อุปาทาน มีแต่ความสุขร่มเย็นในจิตใจอย่างสูงสุด พระอรหันต์เป็นอิสระบุคคลขั้นสูงสุด ได้พัฒนาจิตใจถึงที่สุดแล้วเป็นอเสขบุคคลชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์

^{๑๙๙} พระมหาบุญชิต สุตโปรง, “ศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖), หน้า ๙๗.

^{๒๐๐} พระภิกษุทันตอาสาภเถระ อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ, *วิปัสสนาธุระ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ C 100 DESIGN CO., LTD., ๒๕๓๖), หน้า ๑๖๘.

ได้อยู่แล้ว กรณียะได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก^{๒๐๑} มีแต่จะบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นต่อไปเท่านั้น เป็นบุคคลตัวอย่างที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอย่างสูง ควรแก่การเคารพบูชาอย่างยิ่ง และเป็นนาบุญของโลกอย่างยอดเยี่ยม

สรุปแล้ว การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดั่งงาม มีความสุขจากกัลยาณปฏิกิริยาไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่ว ๆ ไป การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้น พุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเองและสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

๒.๕ สรุป

ในบทที่ ๒ นี้ ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในประเด็นเกี่ยวกับนิยามและความหมาย แนวคิดเรื่องมนุษย์ จุดมุ่งหมาย วิธีการและหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ และคุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า

การพัฒนามนุษย์ก็คือการทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งด้านร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุที่ธรรมชาติของมนุษย์แล้วเป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องมีการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถพัฒนาได้ทั้งภายนอกและภายในคือการพัฒนาทางด้านศีล สมาธิ ปัญญา และการพัฒนาจิตและเพื่อเพิ่มศักยภาพให้มนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้สึกรู้ใจ ผิด ดี ชั่ว ประโยชน์และโทษ อันเป็นเหตุนำมาซึ่งสันติสุขในสังคมนั่นเอง

การเกิดมาเป็นมนุษย์มิใช่เรื่องง่าย ย่อมมีเหตุปัจจัยมาก คุณค่าของการได้อัตภาพความเป็นมนุษย์นั้น เป็นลาภอย่างประเสริฐ การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรม และความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ๒ ประการคือ จุดมุ่งหมายระดับโลกิยะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตตระ โดยการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกิยะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อนและค่อยนำเข้าสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ คือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ส่วนการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการ อันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั้นเอง

^{๒๐๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๒/๙๑.

วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือ คุณสมบัติหรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ทั้ง ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข ๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ ๑) คุณภาพจิต ๒) สมรรถภาพจิต ๓) สุขภาพจิต และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ คือ รู้จักคิดรู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง

พระพุทธศาสนามองว่า เพราะมนุษย์คือ ผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ตนที่ฝึกดีแล้ว คือ ที่พึ่งของมนุษย์ที่หาได้ยาก และมนุษย์มีตนเป็นคติ (ที่พึ่ง) ดังนั้น การพัฒนาชีวิตมนุษย์ต้องพัฒนาแบบองค์รวม ไม่เลือกหรือแยกเฉพาะส่วนพัฒนา เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลาอย่างมีคุณภาพ การพัฒนาชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนตามหลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ๓ ขั้นตอนด้วยกันคือ ๑) ปริยัติ คือ ภาคเนื้อหาความรู้หรือหลักปฏิบัติของอริยมรรค เป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา ๒) ปฏิบัติ คือ ภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการหรือ กระบวนการพัฒนาโดยรับหลักปฏิบัติในอริยมรรครวมลงใน “ไตรสิกขา” ๓ หมวดคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อนำไปสู่การใช้งานและปฏิบัติจริง ๓) ปฏิเวธ คือ ภาคการวัดผลการพัฒนา หลังจากนำ ไตรสิกขาไปใช้งาน ด้วย “ภาวนา ๔”

การพัฒนาเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบันนี้ ถ้าคนเรานำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีการเรียนรู้ฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ และสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างดี ซึ่งทำให้มีชีวิตที่ดี มีสติ เพราะสติ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งปัญญามีความสุขที่แท้จริง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมดาที่เป็นเหตุปัจจัยในกฎของธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง สามารถทำหน้าที่ของตนเองได้อย่างถูกต้อง ตั้งใจทำให้ดี พัฒนาตนเอง ให้ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ทำให้เกิดคุณประโยชน์ต่าง ๆ จนส่งผลให้มีความประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน เมื่อเรามีความตั้งใจในงานที่ได้รับ มีความพยายามในสิ่งที่ต้องรับผิดชอบ รู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาเมื่อเกิดปัญหา สามารถไตร่ตรอง ตรวจสอบเหตุผลที่เป็นจริงได้ มีการพัฒนาหน้าที่การงานของตนเองไปในทางที่ดีที่เจริญ จากนั้นก็ร่วมมือพัฒนาสังคมต่อ มีการพัฒนาให้เจริญองงาม เมื่อสังคมมีการพัฒนา ที่มีการเน้นทางด้านการปรับพฤติกรรม พัฒนาพฤติกรรมให้เหมาะสม และยังเสริมไปสู่จุดมุ่งหมายสร้างในสิ่งที่ต้องการ วางแผนและแนวทางในการปฏิบัติ นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามายึดในการดำรงชีวิต ยึดหลักปฏิบัติที่มีประโยชน์ต่อตนเอง ต่อผู้อื่น

และต่อสังคม เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการดำเนินชีวิตไปสู่การดำเนินชีวิตที่เข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด

การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขจากกัลยาณปुरुชนไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่ว ๆ ไป การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้น พุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเองและสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

บทที่ ๓

หลักการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

การพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นภาระหน้าที่ที่จำเป็นของมนุษย์ทุกคนที่จะต้องเอาใจใส่ดูแล หวงแหน ทะนุถนอม ห่วงใย และพัฒนาปรับปรุงตนเอง เพราะชีวิตคือกระบวนการพัฒนาเพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองให้ดีขึ้น และเพื่อที่จะเสริมสร้างความสุขและความสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นในชีวิต ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเห็นว่า อารมณ์ของความสุขและความพึงพอใจ สามารถพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ให้เจริญสมบูรณ์ในตัวมันเอง ผลที่เกิดจากการพัฒนานั้นก็คือ ชีวิต อาหาร เครื่องประดับ ที่อยู่อาศัย และวัฒนธรรมในสังคม รวมถึงจรรยาบรรณและประเพณีต่าง ๆ สิ่งที่เกี่ยวข้องและเกิดขึ้น เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมาเพราะอารมณ์ของความสุข ความพอใจ ความงาม ความรักเป็นต้น ดังนั้น ในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในประเด็นดังต่อไปนี้

- ๓.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๓.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๓.๔ วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๓.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
- ๓.๖ สรุป

๓.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ทุกศาสนามองว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ควรแก่การพัฒนา แม้ในทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเอง ก็มองว่าการพัฒนามนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่พึงกระทำ เพราะเป็นการคัดแยกคนให้ต่างจากสัตว์ แม้แต่คนที่ได้รับการพัฒนาแล้วก็ทำตนให้เหมาะแก่หน้าที่นั้น ๆ ได้ ฉะนั้น จึงได้มีการกำหนดวิธีแห่งการพัฒนาคนที่เรียกว่า หลักฮินดูธรรม คือหลักอาศรม ๔ ได้แก่ ๑) พรหมจรรย์ ๒) คฤหัสถ์ ๓) วณปรัสถ์ และ ๔) สันยาสี^๑ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวรายละเอียดในประเด็นต่อไป ส่วนในประเด็นนี้จะกล่าวถึงความหมายของการพัฒนามนุษย์ ซึ่งตามคัมภีร์แล้วไม่มีการกล่าวไว้โดยตรง อาศัยประเด็นแง่คิดตามที่นักวิชาการกล่าวไว้ดังนี้

สมพร สุขเกษม ได้กล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ เป็นการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของมนุษย์โดยอาศัยหลักคุณธรรมและจริยธรรมที่กำหนดขึ้นตามเหตุของสภาวะมนุษย์ ช่วยให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างไม่ขัดแย้งกับความเป็นไปในระบบของตน และอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างสันติสุข ชีวิตที่

^๑ Peter France, *Hermit. The insights' of Solitude*, (New York : St Martin is Press, 1997), P. 114, เสฐียร พันธรัชนี (ศาสตราจารย์พิเศษ), *ศาสนาเปรียบเทียบ*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๒), หน้า ๖๖ - ๗๑.

ประกอบด้วยจริยธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ชีวิตที่มีความประพฤติที่สุจริต มีระเบียบวินัยไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน มีความกลมกลืนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกล่าวได้ว่าจริยธรรมที่ชาวฮินดูถือว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้องเหมาะสมนั้นก็คือ การถือเอาลำดับความถูกต้องเหมาะสมของความเป็นไปแห่งจักรวาลซึ่งถือได้ว่า เป็นหลักจริยธรรมและกฎเกณฑ์ของการพัฒนาคุณภาพของชีวิตให้มีคุณภาพที่สูงขึ้นไป เพื่อเป็นการพัฒนาและยกระดับของจริยธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของเราให้เข้มแข็ง และสามารถที่จะทำลายกิเลสตัณหาคืออวิชชาหรือ อวิชชา คือความไม่รู้นั่นเอง^๒

วิทยา ศักยานันท์ ได้แสดงถึงความหมายของการพัฒนามนุษย์ คือการจัดระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนให้ประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันตามหลักของอาศรม ๔ วรณะ ๔ เพราะการที่ได้ทำตามหน้าที่คือวาระของแต่ละวาระถือว่าเป็นการพัฒนาตนเอง^๓

อารี วิชาชัย ได้ให้ความหมายของการพัฒนามนุษย์ว่า เป็นการทำหน้าที่ของตนเองอย่างสมบูรณ์แบบ เพื่อก่อให้เกิดสันติสุขแก่ตนเองและสังคมเป็นเบื้องต้น และสามารถที่จะก้าวสู่การพัฒนาจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์สะอาด เพื่อที่จะนำดวงวิญญาณที่บริสุทธิ์สะอาดนั้นเข้าสู่สิ่งที่เป็นประโยชน์สูงสุด เป็นเป้าหมายสูงสุด เป็นความสุขสูงสุดนั้นก็คือ การบรรลุโมกษะ หรือภาวะแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งเป็นความสุขอันประเสริฐและเป็นความสุขที่มั่นคงชั่ววันรัตนกาล ซึ่งใคร ๆ ก็ปรารถนาที่จะเข้าถึง^๔

พระมหาไสว สนตมโน (ฤทธิวิชัย) ได้กล่าวไว้ว่าการพัฒนามนุษย์นั้น ก็คือการฝึกตนให้เป็นคนความแก่การพัฒนา ๓ ด้านด้วยกันคือ (๑) การฝึกตนด้านกายภาพภายนอกให้ดูสง่า อาจหาญไม่ถือตัว เป็นต้น (๒) การฝึกตนด้านวาจา ด้วยการใช้อย่างดีในการสนทนาปราศรัย นอกจากจะเป็นถ้อยคำที่ไพเราะ จริงใจแล้ว ต้องรู้จักกาลเทศะในการพูดด้วย และ (๓) การฝึกตนด้านจิตใจ ด้วยการพัฒนาคุณธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของตน หรือการสร้างหลักการอันมีใจเป็นตัวสั่งการที่ชอบธรรมนั่นเอง^๕

จากข้อความทั้งหมดนั้น กล่าวได้ว่า การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือการ เสริมสร้างศักยภาพของบุคคลให้เป็นที่พึ่งทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นด้วยการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และจิตใจ โดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูธรรม หรือที่เรียกว่า หลักอาศรม ๔ ซึ่งจะทำให้เกิดความสันติสุขอย่างยั่งยืนทั้งแต่ตนเองและสังคมทั้งแบบชั่วคราวและแบบยั่งยืน

^๒ สมพร สุขเกษม, **หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๒.

^๓ วิทยา ศักยานันท์, **ศาสนาฮินดู**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๐.

^๔ อารี วิชาชัย, **ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๕.

^๕ พระมหาไสว สนตมโน (ฤทธิวิชัย), “การศึกษาเปรียบเทียบการคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๘๓.

๓.๒ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ในคัมภีร์อุปนิษัทได้กล่าวไว้ว่า แต่เดิมมีแต่มนโตนั่น มโนราฟิงว่า^๖ เราจะสร้างสิ่งทั้งปวงขึ้นแล้ว มโนก็สร้าง ที่ว่าง น้ำ แสงสว่าง กับสัตว์ทั้งปวงขึ้นที่ว่าง คือดินแดนที่อยู่เหนือสวรรค์ มีสวรรค์รองรับไว้ แสงสว่างประกอบขึ้นเป็นอากาศ และสัตว์ต่าง ๆ ประกอบขึ้นเป็นโลก มโนราฟิงว่า นี่แลคือสกลโลก บัดนี้ จำเราจะสร้างผู้ดูแลภพเหล่านี้ มโนจึงดึงเอาสิ่งหนึ่งขึ้นจากน้ำ และสร้างปุรุชะขึ้น มโนมองดูปุรุชะนั้น ปากของปุรุชะที่ถูกแลก็เปิดออก จากปากอรรถก็หลั่งออกมา จากอรรถเกิดไฟ แล้วเกิดเทวดาผู้ดูแลภพต่าง ๆ มีอัคนี วายุ อาทิตย พุท วรณ ฯลฯ รูกุมของปุรุชะขยายออก จากจุมกปรมาณก็ผ่านออกมา จากปรมาณเกิดอากาศ ตาของปุรุชะได้ลืมขึ้น จากดวงตาเกิดแสงแปลบแปลบ จากแสงเกิดความสว่าง คือดวงอาทิตย หูของปุรุชะขยายออก จากหูเกิดโสตวิญญาน จากโสตวิญญานเกิดเสียง ผิวหนังของปุรุชะได้แผ่ออกไปข้าง จากหนังเกิดขน จากขนเกิดวัชพืช และพฤกษาต่าง ๆ ออกของปุรุชะได้เปิดออกด้วย จากอกเกิดมโน จากมโนเกิดพุทธิ สะดือของปุรุชะก็ออกมากลืนสิ่งต่าง ๆ เข้าไป จากนั้นก็เกิดมรณะ เครื่องเพศของปุรุชะได้ระเบิดออก จากเครื่องเพศพีชของชีวิตก็ไหลออกมา

การไปเกิดจะมี ๒ อย่าง คือ ทางเทวียนและทางปัตถุยาน^๗ ทางแห่งเทวียน หรือทางแห่งเทพ เป็นทางที่สว่างทางแห่งสุคติภพ และเป็นทางแห่งความสุขสุดยอด ที่เรียกว่านิรามิสสุขหรือบรมสุข บุคคลใดได้บำเพ็ญตบะโยคะและสมณธรรม เพื่อความรู้แจ้งในพรหมันจนสามารถบรรลุโมกษะได้ เมื่อตายไปแล้ว ชีวาตมันหรือวิญญาณของบุคคลนั้น ก็จะมุ่งไปสู่เส้นทางนี้โดยผ่านอากาศ พระอาทิตย พระจันทร์ แล้วเข้าสู่โลกแห่งความเป็นอมตะ รวมเป็นหนึ่งเดียวกับพรหมันวิญญานนั้น ก็ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ทางปัตถุยานหรือทางแห่งบิดรเป็นทางที่มีด ตรงข้ามกับทางแห่งเทวียน วิญญานหรือชีวาตมันดวงใดบำเพ็ญกุศลกรรมในชั้นธรรมดาสามัญ หรือกระทำอกุศลกรรมเมื่อตายไป วิญญานดวงนั้นก็ดำเนินไปตามทางที่มีดนี้ไปสู่โลกปัตถุระยะเวลานึง เมื่อครบกำหนดจึงกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก โดยกลับมาทางเดิม ลงมาสถิตอยู่ในพีชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ เมื่อมนุษย์บริโภคพีชพันธุ์เหล่านั้น ก็จะเข้าไปถือกำเนิดในร่างกายมนุษย์ ผู้ทำกรรมดีก็ไปเกิดในที่ดี เช่นเกิดเป็นพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ส่วนผู้ทำกรรมชั่วไว้มากมาย เมื่อตายไปแล้วก็จะลงไปสู่ยมโลก เสวยความทุกข์ทรมานตามกำลังแห่งกรรมชั่วที่กระทำไว้ เมื่อพ้นจากยมโลก ถ้าโชคดีได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะเกิดในวรรณะต่ำ เช่น วรรณะศูทร หรือจันฑาล ถ้าโชคร้ายได้ไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเช่น สุนัข แมว และ ฯลฯ เป็นต้น จะทุกข์สาหัสเพิ่มขึ้น เพราะยากที่จะทำความดีเพื่อให้วิญญาณหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร

พวกพราหมณ์ฮินดูจึงมีความเชื่อว่า การได้มาเกิดเป็นมนุษย์เป็นสิ่งประเสริฐยิ่ง เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสติปัญญา มีเหตุผล มีความคิดริเริ่ม จึงสามารถที่จะทำกรรมดี บำเพ็ญตบะโยคะ ปฏิบัติสมณธรรม บำเพ็ญพรตถือเพศพรหมจรรย์ ซึ่งเป็นหนทางที่จะนำดวงวิญญาณของตนให้หลุด

^๖ สัมคร บุราวาส, **ปรัชญาพราหมณ์ ในสมัยพุทธกาลบ่อเกิดปรัชญาตะวันออก**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๙๔ - ๙๕.

^๗ สุนทร ฌ รังษี, **ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๔๗ - ๔๘.

พ้นจากทุกข์ทั้งปวงแล้วเข้าไปอยู่ในภาวะเดียวกับพรหมันหรือปรมาตมันได้ คำสอนเรื่องกรรมหรือการกระทำ คือเชื่อว่าการกระทำทั้งหลาย จะส่งผลให้ต้องกลับมาเกิดเพื่อรับผลของกรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กรรมที่ก่อนนั้นมี ๓ ชนิด คือ กรรมดี กรรมชั่ว และกรรมที่ทำตามปกติสม่ำเสมอ และยังมีกรรมที่มนุษย์กระทำอีก ๓ ระดับ คือ กรรมระดับที่ ๑ เป็นกรรมขั้นสูงสุด คือ การกระทำสิ่งใดโดยไม่หวังผลตอบแทน ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ให้เห็นแต่ประโยชน์ของส่วนรวม จัดเป็นกรรมอันประเสริฐ กรรมระดับที่ ๒ คือกรรมปฏิบัติ หรือการทำหน้าที่ตามความเหมาะสม มีหน้าที่อย่างไรก็ทำหน้าที่นั้นให้ดีและถูกต้อง และกรรมระดับที่ ๓ คือกรรมที่คนทำเพราะความจำเป็น โดยยกย่องกรรมระดับที่ ๑ เป็นกรรมที่ควรกระทำอย่างยิ่ง เพราะจะเป็นทางให้เข้าถึงโมกษะได้ ซึ่งก็คือเรื่องกรรมโยคะ หรือการกระทำ ที่พระกฤษณะสอนให้อรชุนทำกรรมระดับนี้

๑. มีความเชื่อยิ่งขึ้นว่า ดวงวิญญาณเป็นอมตะ ดวงวิญญาณนั้นผ่านมาจากการเกิด (ชาติ) อันนับไม่ได้ ชาติหนึ่งอาจจะเป็นอีกอย่างหนึ่ง อาจเกิดเป็นคนมีฐานะดี เป็นคนจน มีปัญญาดี เป็นคนโง่บ้าง เป็นสัตว์บ้าง เป็นพื้นบ้าง เวียนกันอยู่อย่างนี้ไม่มีเวลาหยุดนิ่ง จนกว่าจะเข้าถึงซึ่งความหลุดพ้น (โมกษะ) จากการเกิดเข้าไปอยู่กับปฐมวิญญาณ คือ มหาพรหม

๒. ความแตกต่างกันของชีวิตอย่างนั้น เป็นไปด้วยอำนาจของกรรม คือ การกระทำไว้แต่ชาติก่อน ๆ และเพราะกรรมนั่นเอง ที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิดเป็นวัฏฏะอยู่

๓. เพราะเชื่อว่ามีกรรมเป็นเครื่องบันดาลให้เกิด และความไม่เสมอภาคที่มีเพราะการกระทำนั้น ๆ จึงมีลัทธิใหม่สอนว่า เพื่อไม่ให้มีความไม่เสมอภาค และเพื่อไม่ให้มีการเวียนเกิดเวียนตายอย่างนั้น ก็ควรจะมีกรรม คือ การไม่กระทำ ทำตัวให้เข้าถึงอกรรม คือ พรหม แต่อันการที่มนุษย์จะหลีกเลี่ยงกรรมไปสู่อกรรม มีอยู่ทางเดียว คือ สละบ้านเข้าอยู่ป่า แสวงหาธรรมเป็นเบื้องต้น

๔. ด้วยเหตุแห่งการนับถือว่า วิญญาณต้องเวียนว่ายตายเกิด เพราะกรรมดังกล่าว จึงเกิดมีลัทธิการสิ้นสุดแห่งโลกเก่า และการเริ่มต้นแห่งโลกใหม่ เป็นไปตามกาลสมัย การเกิดแห่งโลกหรือการสิ้นสุดแห่งโลก เป็นหน้าที่ของเทวะผู้สร้าง และเทวะผู้ทำลาย^๗

สรุปได้ว่า มนุษย์ในความหมายของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ผู้ที่พระมनुเป็นผู้สร้างขึ้นมาบนโลกนี้ ด้วยอำนาจของพระผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งมิได้ดวงวิญญาณอมตะอาศัยร่างอยู่ เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนาถึงจุดหมายสูงสุดแล้ว ก็จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ที่เรียกว่าเข้าสู่โมกษะ

๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการพัฒนามนุษย์โดยเริ่มจากตัวเองเป็นเบื้องต้น เมื่อศึกษาในคัมภีร์แล้วจะเห็นได้ว่าเป็นการกล่าวภาพรวมของการพัฒนามนุษย์ ดังความในคัมภีร์ฉานโทคยะ อุปนิษัท จากคำสนทนาระหว่างพระประชาบดีผู้เป็นอาจารย์ และพระอินทร์ผู้เป็นศิษย์ ได้อธิบายถึงการพัฒนาของ “ตัวตน” ว่ามี ๔ ระดับ คือ

- ๑) ระดับร่างกาย
- ๒) ระดับที่ใช้ประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕
- ๓) ระดับนอกเหนือจากธรรมชาติ

^๗ เสฐียร พันธรัชนี ราชบัณฑิต, ศาสตราจารย์พิเศษ, ศาสนาเปรียบเทียบ, หน้า ๗๘ - ๗๙.

๔) ระดับองค์สัมบูรณ์

พระประชาบดีได้สรุปหลักทั่วไปของตัวตนไว้ว่า “ตัวตน” มีลักษณะที่เป็นอิสระจากความชั่วร้ายมีความเป็นอมตะไม่ตาย ไม่อยู่ภายใต้การจำกัดอายุไม่มีความหิว ไม่มีความกระหาย มีลักษณะสำคัญคือ ความจริง ดังนั้น “อาตมัน” ตามทัศนะต่าง ๆ แล้วก็จะได้หลายความหมาย เช่น ในระยะแรกหมายถึงลมหายใจ ภายหลังความหมายได้เปลี่ยนไปจากเดิม เป็นความรู้สึกรู้จัก, จิต, วิญญาณ และเจตภูต และมีความหมายกว้างออกไปคือ หมายถึงสิ่งที่อาศัยอยู่ในสรรพสิ่ง อาตมันเป็นผู้รู้ มีประสบการณ์ และกระทำการที่ถูกรู้ให้ปรากฏเป็นอมฤต และดำรงอยู่ในสถานะเดียวตลอดกาล ธรรมชาติของอาตมัน ในฉานโทคยะ อุปนิษัท ได้กล่าวถึงตัวตน หรืออาตมันไว้ว่า อาตมันเป็นอิสระจากบาป จากความชรา จากความตายและความเศร้า จากความหิวและกระหาย ไม่ต้องการสิ่งใด นอกจากสิ่งที่ควรต้องการ ไม่มีความคิดหรือจินตนาการอะไรนอกจากสิ่งที่ถูกที่ควรเป็นสิ่งที่เราต้องพยายามทำความเข้าใจ เป็นปัญหาสำคัญ ซึ่งปรากฏขึ้นในความเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะทั่วไปในขั้นต้น ผัน หลับ ตาย เกิดใหม่ และการปลดปล่อย

ใน**พหุทวารัณยกะ อุปนิษัท** พระประชาบดีได้อธิบายธรรมชาติของอาตมันว่า “ตัวตน” หรืออาตมันของมนุษย์มีอยู่ในตัวของมันเองไม่มีอยู่ในตัวของผู้อื่นเป็นบุคคลที่สามารถมองเห็นแต่ไม่ใช่วัตถุที่จะมองเห็นได้ พระประชาบดีได้อธิบายระดับต่าง ๆ ของอาตมันให้แก่ตัวแทนเทวดาและตัวแทนของอสูรฟิงวิโรธนะ ตัวแทนของอสูรพอใจในคำอธิบายของพระประชาบดี แต่พระอินทร์ไม่พอใจ คำอธิบายเหล่านั้นจึงซักถามพระประชาบดีอีก ดังนั้น พระประชาบดีจึงอธิบายถึงอาตมันจากระดับต่ำจนถึงระดับสูงสุด ดังนี้^๙

๑) ระดับร่างกาย ระดับแรก คือ ระดับของอาตมันที่เป็นร่างกายซึ่งเจริญเติบโต ตาย แล้วเนาเปื่อยสูญหายไป คืออาตมัน และพระประชาบดีได้ขยายความต่อไปว่า ร่างกายไม่ใช่อาตมัน เมื่อขยายความให้ชัดเจนขึ้น พระประชาบดีจึงให้พระอินทร์แต่งตัวให้ดีขึ้น แล้วให้ไปดูในกระจกเงา พระอินทร์ก็ปฏิบัติตาม ก็เห็นว่าตัวเองน่าดูมากขึ้น เพราะแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าที่ดีและสะอาด ความสงสัยก็เกิดแก่พระอินทร์ต่อไปอีกว่า “เพราะอาตมัน ซึ่งมองเห็นจากเงาในกระจกจะเห็นความสวยงามหากร่างกายแต่งตัวดีจะเห็นสะอาด หากร่างกายสะอาด ในทางตรงกันข้ามหากร่างกายสกปรกและพิการก็จะเห็นว่าพิการ และจะมองไม่เห็น หากร่างกายหายไป”

๒) ระดับที่ใช้ประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือระดับของประสบการณ์ที่เกิดจากประสาททั้ง ๕ พระประชาบดีสอนพระอินทร์ว่า “ผู้ที่มีความสุขกับความผืนนั้นคือ อาตมัน” ตัวตนในระดับนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญไม่มีความสำคัญแต่ประการใด เพราะมีความเปลี่ยนแปลงทุกระยะ ถึงแม้จะเป็นความอิสระจากร่างกาย แต่ความผืนดูเหมือนจะไม่ปรากฏขึ้นเองเหมือนลักษณะของตัวตน หรืออาตมันปรากฏขึ้น อดตาที่อาศัยความจำกัดของเวลา และการเกิดไม่สามารถจะกล่าวได้ว่ามีความเป็นอมตะ

๓) ระดับนอกเหนือธรรมชาติ พระประชาบดีสอนพระอินทร์ว่า “เมื่อบุคคลหลับนอน พักผ่อน และพักผ่อนอย่างเต็มที่ จะไม่เห็นภาพอันเกิดจากความผืนเลย ภาวะเช่นนั้นคือ “ตัวตนหรือ

^๙ Ibid, PP. 18-19, อ้างใน ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, **ปรัชญาอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๓๑-๓๒.

อาดม้น” พระอินทร์ยังไม่พอใจกับคำอธิบายนี้ เพราะในภาวะหลับฝันหลับสนิทไม่มีความฝันเลย เรา จะไม่มีความรู้สึกเลยว่าได้มีประสบการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด แต่เราไม่สามารถกล่าวได้ว่าไม่มี “ตัวตน” ปรากฏอยู่

๔) ระดับองค์สัมบูรณ์ ตัวตนสัมบูรณ์คือ อาตม้น พระประชาบดีให้คำอธิบายว่า “อาดม้น” ที่แท้จริงคือสภาพที่เป็นอิสระจากประสบการณ์ทางร่างกายทั้งหลายจากความมีรูปร่าง ทั้งหลายจากความฝันทั้งหลาย นอกเหนือจากสภาพดังกล่าวเท่านั้น ไม่มีรูปร่าง ไม่สามารถพบเห็นได้ ด้วยตาเปล่าไม่สามารถพบได้ในความฝัน ความฝันคืออะไร มีอะไรเป็นลักษณะสำคัญ? คำตอบคือ ความไม่มีอะไรเลย^{๑๐}

หากจะพิจารณาจากข้อความที่พระประชาบดีได้อธิบายเกี่ยวกับตัวตน หรือ อาตม้นทั้ง ๔ ระดับแล้วจะเห็นว่าตัวตน หรืออาดม้นเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ ไม่มีวันแปรเปลี่ยน ดังนั้น อาตม้นจะเป็นสิ่ง เดียวกันกับตัวตนที่ปรากฏในความฝันก็ไม่ใช่ เพราะตัวตนที่ปรากฏในความฝันนั้นยังมีความรู้สึกสุข ทุกข์ หวาดกลัว เจ็บปวด ฯลฯ อาตม้นจะเหมือนกับตัวตนที่เสวยความสุขในเวลาหลับสนิทก็ไม่ใช่อีก เพราะสภาพตัวตนเช่นนั้นเป็นแต่เพียงนามธรรมที่รับรู้อะไรไม่ได้เลย อาตม้นจึงไม่ใช่สิ่งเหล่านั้น แต่ อาตม้นเป็นสิ่งที่ปรากฏให้สิ่งเหล่านั้น เป็นไปได้ นั่นคือ ร่างกายก็มีได้ ประสบการณ์ในความฝันก็ มีได้ การนอนหลับสนิทอย่างมีความสุขก็มีได้ สิ่งที่เป็น ไปได้และมีได้ก็เพราะมีอาดม้น ซึ่งเป็นสิ่งที่คงที่ ในท่ามกลางแห่งความเปลี่ยนแปลงทั้งหมด แม้ทุกสิ่งทุกอย่างจะแปรเปลี่ยน แต่ตัวอาดม้นยังคงอยู่ใน สภาพเดิม หรืออยู่ในสภาวะอย่างเดียวตลอดกาล พระประชาบดีได้อธิบายเรื่องอาดม้นไว้ว่า ตัวตนที่ แท้จริงนั้นเป็นตัวผู้รู้สูงสุด เป็นพื้นฐานแห่งความรู้ทั้งปวง เป็นสิ่งที่อยู่เหนือสามัญวิสัย ๓ อย่างคือ ผู้รู้ ความรู้ และสิ่งที่ถูกรู้เป็นสัมพัทธ์บัญญัติบริสุทธิ ที่สำคัญตนเองเป็นผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ เป็นตัวตนที่ไม่ใช่ ตัวตน

ในพหูพจน์ถ้อยคำ อุปนิษัทกล่าวว่า ตัวตน ซึ่งเป็นผู้รู้สูงสุดนั้นไม่อาจเปลี่ยนหรือกลับ กลายเป็นสิ่งที่ถูกรู้ได้เลย เพราะตัวมันเองนั้นเป็นผู้รู้ ปัญหาเรื่องตัวตน หรืออาดม้นนี้เป็นปัญหาที่ วิจาร์ณและขบคิดกันอย่างกว้างขวางในคัมภีร์อุปนิษัท กฐะอุปนิษัทเชื่อว่า อาตม้นคือ ความแท้จริง อันติมะ และได้เปรียบเทียบได้ว่าวัตถุสิ่งที่ถูกรับรู้เป็นถนน ร่างกายเป็นรถ ประสาทสัมผัสทั้งหลาย เป็นม้า จิตเป็นบังเหียน ปัญญาเป็นสารถิ วิญญานเป็นผู้เสวยอารมณ์ อัตตาเป็นผู้ผลิตเพลิน และ อาตม้นเป็นนาย ผู้ยิ่งใหญ่ที่นั่งอยู่ในรถ ประสาททั้งหลายอาจเปรียบได้กับม้าที่ดีหรือเลว กฐะ อุปนิษัทยังกล่าวต่อไปว่า ประสาทสูงกว่าวัตถุ ประสาทรับสัมผัสเป็นสิ่งที่สูงกว่าสิ่งที่มันรับรู้ จิตสูงกว่า ประสาท ปัญญาสูงกว่าจิต เหตุผล (มัต) อันประณีตละเอียดสูงกว่าปัญญา ปฐมธาดุ (อะวะมัทตะ) สูง กว่าเหตุผลอันประณีตทั้งหมด และปุรุช (อาดม้น) สูงกว่าปฐมธาดุ และไม่มีอะไรสูงกว่าปุรุช ซึ่งเป็นที่ สิ้นสุดและเป็นความจริงแท้ อันติมะ (Ultimate Reality) ^{๑๑} บรรดาวัตถุที่ประสาทรับรู้ ตัวประสาท จิต ปัญญา และเหตุผลล้วนมีอยู่เพื่ออาดม้นและรับใช้อาดม้นทั้งสิ้นอาดม้นสิงสถิตอยู่ในสิ่งดังกล่าว เหล่านี้ และทำให้สิ่งเหล่านี้ ดำรงอยู่อย่างมีความหมาย แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่สิ่งเดียวกับอาดม้น เพราะ ว่า อาตม้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเป็นไปของสิ่งเหล่านี้ทั้งหมด พระยมได้สอนเรื่องอาดม้นแก่ นจิเกด ว่า

^{๑๐} ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, **ปรัชญาอินเดีย**, หน้า ๔๓ - ๔๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔ - ๔๕.

อาตมมันมีความเป็นอมตะ พิสูจน์ได้ด้วยตนเองเปล่งประกายได้ในตัวเองและสามารถ
ตระหนักได้โดยตรงโดยมองสภาพเหนือธรรมชาติของความเป็นทวิภพ ระหว่างรูปแบบและวัตถุ
ทรรศนะของอุปนิษัตทั้งหลายมีความว่า อาตมมันหรือตัวตนที่แท้จริงนั้นเป็นสิ่งสากล ยิ่งใหญ่
และสูงสุด เอกภพทั้งสิ้นดำรงอยู่และเคลื่อนไหวในอาตมมัน และทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอยู่
เคลื่อนไหว และดำรงอยู่ได้ด้วยตัวตน หรืออาตมมัน เพราะอาตมมันคือ อันติมะสัจจะ^{๑๒}

วิธีปฏิบัติที่จะทำให้บรรลุโมกษะ ตามทรรศนะของอุปนิษัตก็คือ การกระทำต่าง ๆ (หน้าที่
ของมนุษย์) (Karma) การฝึกจิต (โยคะ) ความภักดี (Bhakti) และความรู้แจ้ง (Jñanam)^{๑๓} แต่สิ่งที่
สำคัญที่สุดก็คือความรู้แจ้ง (ชญาน) การกระทำต่าง ๆ (Actions) หรือหน้าที่ของบุคคล จะต้องทำโดย
ความรู้ว่า พระเจ้า (God) แพร่กระจายอยู่ทั่วโลก บุคคลผู้ทำหน้าที่ต่าง ๆ ของตนจะต้องไม่ยึดติดหรือ
สับสนในหน้าที่เหล่านั้น แต่จะต้องกระทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายตลอดชีวิต อย่างไรก็ตาม การ
กระทำกรรมต่าง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ ผลของกรรมเหล่านั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ การทำ
หน้าที่ต่าง ๆ จะนำบุคคลไปสู่สวรรค์ (Heaven) ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่ตั้งอยู่ชั่วนิรันดร์ พรหมันที่เป็นนิรันดร์
(Eternal Brahman) บุคคลไม่สามารถบรรลุได้โดยการทำหน้าที่ต่าง ๆ ดังนั้น บุคคลผู้รู้แจ้งว่าผลของ
การกระทำหน้าที่ต่าง ๆ นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไม่เป็นอมตะ จึงปลีกตัวออกมาและแสวงหาความรู้
เกี่ยวกับอาตมมันซึ่งเป็นสิ่งนิรันดร์หรือพรหมวิทยา หน้าที่ต่าง ๆ ที่บัญญัติไว้จึงเป็นเหมือนเรือที่
โคลงเคลงที่ข้ามมหาสมุทรคือสังสารวัฏ ความเป็นอิสระจากตัณหาช่วยให้ความสุขที่แท้จริงและสิ่งที่
เป็นสาเหตุของพันธนาการและการหลุดพ้นก็คือ จิตนั่นเอง (Mind) จิตที่ไม่บริสุทธิ์เป็นสาเหตุของ
พันธนาการ จิตที่บริสุทธิ์เป็นสาเหตุของการหลุดพ้น จิตถูกทำให้มีมลทินก็เพราะตัณหา เพราะตัณหา
ก็คือสิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ จิตที่เป็นอิสระจากตัณหาก็คือสิ่งที่บริสุทธิ์ จิตที่ติดอยู่กับการเสวยอารมณ์ต่าง ๆ
ย่อมเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดพันธนาการ จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์เหล่านั้นก็ย่อมก่อให้เกิดโมกษะ
ดังนั้น ความบริสุทธิ์ของจิต (Purity of Mind) จึงเป็นเครื่องทำลายความดีและความชั่ว ซึ่งเป็นผลของ
กรรมดีและกรรมชั่ว ดังข้อความที่กล่าวไว้ในไมตรีอุปนิษัต

... จิตของมนุษย์นั่นเองคือสังสาร (การเวียนว่ายตายเกิด) บุคคลพึง
ชำระจิตนั้นให้ใสสะอาดด้วยความพยายาม บุคคลคิดสิ่งใด เขาย่อมเป็น
สิ่งนั้น นี่คือความลึกลับอันนิรันดร์ เพราะความแจ่มใสแห่งจิต (ความคิด)
บุคคลย่อมทำลายซึ่งกรรม (การกระทำ) ทั้งความดีและความชั่ว บุคคล
เมื่ออยู่ในอาตมมันแล้ว เขาย่อมยินดีซึ่งความสุขอันไม่เสื่อมสลาย ถ้าจิต
ของสัตว์โลกติดอยู่ที่วัตถุเร้าอารมณ์ภายนอก เหมือนกับที่ติดอยู่กับ
พรหมัน ใครเล่าจะหลุดพ้นจากพันธนาการ มนัส (ใจที่คิด) กล่าวกันว่า มี
๒ อย่าง คือที่บริสุทธิ์กับไม่บริสุทธิ์ ที่ไม่บริสุทธิ์เพราะว่าอยู่ใกล้ชิดกับสิ่ง
ที่ต้องการและที่บริสุทธิ์ เพราะว่าปราศจากสิ่งที่ต้องการ เมื่อถึงสภาวะไม่
มีมนัสเพราะทำมนัสที่ไม่มีความกว้างแ่แต่่น้อยให้สงบนิ่ง นั่นแหละ

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓ - ๔๕.

^{๑๓} Jadunath Sinha, A History of Indian Philosophy, Vols. I, II, (Central Book Agency : Calcutta, 1952), P. 24.

คือภาวะอันสูงสุด มนัสพึงถูกควบคุมไว้ในหัวใจจนกว่าจะถึงความสิ้นไป นั่นคือความรู้ นั่นคือ ความหลุดพ้น สิ่งอื่นทั้งหมดเป็นเพียงการขยายตัวออกไปของเครื่องร้อยรัดที่ผูกมัดพวกเราไว้ในชีวิตนี้... มนัสนั่นเองคือ ต้นเหตุแห่งเครื่องพันธนาการและต้นเหตุสำหรับความหลุดพ้นของมนุษย์ เพราะว่ามันเป็นเครื่องพันธนาการ ถ้ามัน (มนัส) ถูกมัดไว้กับวัตถุ ความ เป็นอิสระ (ของมัน) จากวัตถุ นั้นถูกเรียกว่า โมกษะ (ความหลุดพ้น)^{๑๔}

อีกประการหนึ่ง การยึดว่าเป็นตัวเป็นตน (Egoism) ก็เป็นสาเหตุของพันธนาการ ส่วน การที่ไม่ยึดว่าเป็นตัวเป็นตน (Egolessness) เป็นสาเหตุของโมกษะ ดังนั้น ความเป็นอมตะหรือชีวิตที่เป็นอมตะ (โมกษะ) จึงไม่ใช่สิ่งที่จะบรรลุได้โดยการทำหน้าที่ต่างๆ การให้ทรัพย์สมบัติหรือการให้ กำเนิดลูกหลาน แต่เป็นสภาวะที่จะบรรลุได้โดยการออกบวช (Renunciation-Tyaga) เท่านั้น ดัง ข้อความที่แสดงไว้ในพฤทธารณยกะอุปนิษัทว่า

พวกเราผู้ได้บรรลุอาตมัน คือ โลกนี้ พวกเราจะทำอะไรด้วยบุตร พวก เขาเมื่ออยู่เหนือความต้องการของบุตร ทรัพย์สมบัติ โลกย่อมดำเนินชีวิต อย่างภิกษุ (ผู้เที่ยวภิกษาจาร) เพราะว่าการปรารถนาบุตร ก็คือ ทรัพย์ สมบัติและการปรารถนาทรัพย์สมบัติก็คือการปรารถนาที่จะอยู่ในโลก ทั้งหลาย แท้จริง ทั้งสองนี้ก็คือการปรารถนานั้นเอง อาตมันไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนี้ มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยใช้ประสาทสัมผัส เพราะมันไม่ถูก เข้าใจโดยใช้สัมผัส มันไม่สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดกับสิ่งใด เพราะไม่มีอะไรจะติดมัน มันไม่ถูกล่าม มันไม่มีทุกข์ ไม่ เจ็บปวด^{๑๕}

วิธีปฏิบัติที่จะเข้าถึงโมกษะอีกประการหนึ่ง ก็คือ การจงรักภักดีต่อพระเจ้า อาตมันไม่สามารถจะถูกบรรลุได้โดยการสอนหรือการศึกษาพระเวท แต่สามารถถูกบรรลุได้โดยบุคคลผู้ที่ อาตมันเลือก และโดยบุคคลผู้ที่อาตมันแสดงธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมันแก่เขา รวมทั้งบุคคล ผู้ปราศจากความยึดมั่น และรู้แจ้งถึงชัยชนะของอาตมันหรือพระเจ้า (Lord) โดยความกรุณาของ พระเจ้า บุคคลนั้นย่อมบรรลุโมกษะได้^{๑๖} และวิธีการปฏิบัติที่จะบรรลุโมกษะอีกประการ ก็คือ ความรู้แจ้ง และถือว่าเป็นวิธีการที่สำคัญที่สุด บุคคลผู้รู้พรหมัน ก็ย่อมบรรลุจุดหมายสูงสุด บุคคลผู้รู้ พรหมันย่อมเป็นพรหมัน^{๑๗} เพราะสมการที่ว่า พรหมันคืออาตมัน ดังนั้น อาตมันจึงควรถูกเห็น ได้ยิน คำนิ่งถึง เฟ่งถึง เพราะอาตมันเป็นสิ่งที่เป็นที่รักสูงสุดของทุกสิ่ง และเพราะการรู้จักอาตมันนั้น จักรวาลทั้งหมดก็จะถูกรู้ไปด้วย บุคคลจึงควรที่จะเฟ่งถึงอาตมัน ควรสวดอ่อนวอนต่ออาตมันโดยการ

^{๑๔} Maitn. 6.20. พระมหาแก่นเพชร วชิรสารโร (แฝงสีพล), “การศึกษาเปรียบเทียบบรรพชนะเรื่อง โมกษะในคัมภีร์อุปนิษัทกับนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิต วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๑), หน้า ๓๖.

^{๑๕} B.U. 4.4.22. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

รู้อาตมมันนั้น สรรพสัตว์ย่อมเป็นอมตะ ดังนั้น อาตมมันจึงไม่ใช่สิ่งที่จะรู้ได้โดยอาศัยความรู้สึก ทั้งไม่สามารถรู้ได้โดยเหตุผล ไม่ใช่จะรู้ได้โดยการคิด แต่เป็นสิ่งที่จะรู้ได้โดยความรู้แจ้งภายใน ซึ่งอยู่เหนือเหตุผล ความรู้แจ้งภายในหรือปรัชญานั้น บุคคลจะบรรลุได้ก็โดยการเว้นจากการทำบาปต่าง ๆ ควบคุมอินทรีย์ ทำจิตให้เป็นสมาธิและงดเว้นจากความปรารถนาทุกประการอินทรีย์ทั้งหลายจะตกอยู่ใต้อำนาจ (อยู่ใต้บัญชา) ของจิต (Manas) จิตตกอยู่ใต้บัญชาของความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส (พหุติ) และพหุติตกอยู่ใต้บัญชาของอาตมมัน เมื่อจิตมุ่งต่ออาตมมันและเป็นอย่างเดียวกันกับอาตมมันแล้ว มัน (จิต) ก็จะมีตัวมันเอง อาตมมันย่อมปรากฏตัวต่อบุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ เพราะอาตมมันเป็นสิ่งที่จะถูกรู้แจ้งได้ ความรู้อันบริสุทธิ์ (Visuddha Jnana) และความบริบูรณ์ (Samyaginana) เมื่อจิตถูกฟอกสะอาดปราศจากความทุกข์ ความยึดติดต่ออารมณ์และความปรารถนาต่าง ๆ กล่าวคือเมื่อจิตเป็นอิสระจากตัณหาทุกอย่างบุคคลผู้งดเว้นจากความปรารถนาฟุ้งจิตของตน ไปสู่พรหมันและพอใจกับความรู้อันสูงสุด บุคคลนั้นย่อมเข้าไปในพรหมัน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จุดมุ่งหมายในการพัฒนามนุษย์ตามทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มี ๒ ประการ คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ คือการพัฒนาตนเองในระดับร่างกาย ประสบการณ์อันเกิดแต่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ซึ่งเป็นการพัฒนาเพื่อรู้ในสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ เป็นสิ่งทั่วไปแก่สรรพสิ่ง และจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ คือการพัฒนาตนให้รู้แจ้งทางอันนำไปสู่พรหมันอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในศาสนาที่เรียกว่า โมกษะ อันเป็นเป้าหมายที่เหนือจากธรรมชาติ เป็นจุดหมายสูงสุดในวงจักรของสังสารวัฏ

๓.๔ วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

๓.๔.๑ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

เมื่อกล่าวถึงวิธีการการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่กำเนิดจนกระทั่งดับชีพสังขาร ฮินดูชนได้กำหนดระบบของการจัดตารางชีวิตไว้ให้ปฏิบัติอย่างชัดเจนทุกขั้นตอน ที่เรียกกันว่าหลักของฮินดูธรรม คืออาศรม ๔

อาศรม หมายถึง ช่วงระยะเวลาของชีวิต คำสอนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แบ่งหรือประมาณกาลอายุของเราไว้โดยเฉลี่ยแล้วตกอยู่ที่คนละประมาณ ๑๐๐ ปี และในร้อยปีนี้ได้แบ่งออกเป็น ๔ ระยะ หรือ ๔ ขั้นตอน ในแต่ละขั้นตอนนั้นเรียกว่า “อาศรม” ซึ่งในแต่ละอาศรมนั้น คำสอนในศาสนายังได้แบ่งช่วงระยะเวลาเอาไว้ในแต่ละอาศรมนั้นกินเวลาประมาณ ๒๕ ปี^{๑๘} อาศรมธรรม ได้แก่ หน้าที่ซึ่งบุคคลควรปฏิบัติในขั้นตอนแห่งชีวิตของตน นักปราชญ์ฮินดูมาพิจารณาเห็นว่า “ในชั่วชีวิตของเราแต่ละคนควรจะได้มีระบบการที่แน่นอน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาปรับปรุงตนเองให้สอดคล้องกับการเจริญเติบโตของร่างกาย, มั่นสมอง, สติปัญญา และกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัยชีวิตของมนุษย์ และเพื่อให้การดำรงชีวิตอยู่ในโลกเป็นไปด้วยความราบรื่น ประสบสิ่งที่ตนพึงปรารถนา

^{๑๘} สุมาลี มหณรงค์ชัย, ฮินดู-พุทธ จุดยืนที่แตกต่างกัน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๖.

ตามสมควรแก่โอกาส^{๑๙} ดังนั้น ในคัมภีร์ของฮินดูจึงได้แบ่งชีวิตของมนุษย์ออกเป็น ๔ ชั้น และขั้นตอนของชีวิตทั้ง ๔ นี้ เรียกว่า “อาศรมธรรม” กล่าวคือ

- ๑) พรหมจริยะ วัยหรือขั้นตอนแห่งการศึกษาเล่าเรียน อายุตั้งแต่แรกเกิด ถึง ๒๕ ปี
- ๒) คฤหัสถะ วัยแห่งการครองเรือน อายุตั้งแต่ ๒๕ - ๕๐ ปี
- ๓) วณปรัสถะ วัยแห่งการอยู่ป่าหรืออยู่ในที่สงัด เป็นช่วงที่ ๓ ของชีวิต ถึงวัยอาวุโส อายุราว ๕๑ - ๗๕ ปี
- ๔) สันยาสะ วัยแห่งการสละโลกออกบวช เมื่อเข้าวัยชรา อายุ ๗๕ ปี ขึ้นไป

๑) พรหมจริยะ (พรหมจรรย์) รูปแบบวิถีแห่งการเรียนรู้

การพัฒนามนุษย์ในช่วงวัยพรหมจรรย์นี้ โดยนับว่าช่วงระยะนี้เป็นวัยแห่งการศึกษาเล่าเรียนและฝึกฝนอบรมตนเองให้เป็นคนมีความรู้ดี ความสามารถดี และความประพฤติดี พรหมจริยะหรือวัยต้นของชีวิตถือว่าเป็นวัยเตรียมชีวิตเพื่อความเจริญก้าวหน้าในอนาคต นักศึกษาฮินดูในสมัยโบราณ เวลาไปเรียนศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ต้องพักอยู่ที่บ้านอาจารย์และเรียนอยู่ที่นั่นจนจบหลักสูตร โดยมีผู้ปกครองเป็นผู้นำไปฝากฝัง มีน้อยมากที่ไปขอเรียนและฝากฝังตัวเองเป็นศิษย์ด้วยตนเอง ส่วนมากผู้ที่ไปเป็นอาจารย์บวชเป็นฤาษี ตั้งอาศรมอยู่ในที่สงบและห่างออกจากตัวเมือง การรับเด็กเข้าเป็นศิษย์ขึ้นอยู่กับฐานะของอาจารย์ บางอาจารย์ก็รับได้จำนวนมาก แต่บางอาจารย์ก็รับได้น้อย หลักสูตรการศึกษาถือเอาคัมภีร์พระเวทเป็นแกน วิชานอกจากนี้ก็เป็นวิชาการลงมา เช่น วิชาการปกครอง วิชาอักษร และวิชาชีพ เป็นต้น

ในการนำบุตรเข้ารับการศึกษากับครูนั้น ต้องมีพิธีกรรม พิธีการที่เรียกว่าอุปนยณสังสการ เป็นพิธีสวมด้ายยัชโญปวีต ก็คือ พิธีที่พ่อแม่นำลูกของตนไปมอบให้ครูที่มีความรู้และคุณธรรม เพื่อว่าครูจักสั่งสอนบุตรของตนให้รู้จักพรหมันได้ อุปนยณสังสการเดิมเป็นพิธีที่จัดขึ้นให้กับทั้งเด็กหญิงและเด็กชาย ต่อมาภายหลังเป็นพิธีสำหรับเด็กผู้ชายเท่านั้น มนุสมฤติ กล่าวว่า “เด็กวรรณะพราหมณ์ต้องเข้าพิธีอุปนยณสังสการะ เมื่ออายุได้ ๘ ปี นับแต่วันตั้งครุฑ เด็กวรรณะกษัตริย์เมื่ออายุได้ ๑๑ ปี ส่วนเด็กวรรณะแพศย์เมื่ออายุได้ ๑๒ ปี”^{๒๐} พิธีเริ่มด้วยการให้เด็กยืนหันหน้าไปยังดวงอาทิตย์และเดินประทักษิณรอบแท่นบูชาไฟ ๓ รอบ จากนั้นครูจะสวมด้าย “ยัชโญปวีต”^{๒๑} ให้ ต่อจากนั้น เด็ก

^{๑๙} Sanatana Dhamma, An Advanced Text Book of Hindu Religion and Ethics, Part II, Chap.IV, P. 221, อ้างใน พระมหาสม สุมนโน, ดร., **ศึกษาเปรียบเทียบบรรณาคำชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : นิสนารการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๙.

^{๒๐} George Buhler (Trans), **The Laws of Manu**, II, 1886 : 36. อ้างใน วิทยา ศักยภินันท์, รศ. ดร., “ครูกุล สถาบันการศึกษาของอินเดียโบราณ”, ใน **วารสารมนุษยศาสตร์**, (ภาควิชาปรัชญาและศาสนา : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๒ กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๔) : ๕.

^{๒๑} ยัชโญปวีต ประกอบด้วยด้าย ๙ เส้น แทนคุณสมบัติของจักรวาล คือ สัตตวะ รชัส และตมัส แทนพื้นที่ ๓ อย่างที่พึงจ่ายต่อฤๅษี บรรพบุรุษและเทพเจ้า ส่วนอีก ๓ เส้นเรียกว่า “พรหมคันถิ” แทนตรีมูรติ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ. Ramanohur, K. and Ramanohur, M., **Hinduism For All**, (Delhi : Tandon Publications, 1982), P. 98. อ้างใน วิทยา ศักยภินันท์, รศ.ดร., “ครูกุล สถาบันการศึกษาของอินเดียโบราณ”: ๖.

จะขอรับบริจาคจากผู้เข้าร่วมพิธี เพื่อเป็นสัญลักษณ์ว่าตัวเด็กจะอาสาออกขออาหารจากชาวบ้านมาเลี้ยงดูครูและตนเอง เสร็จแล้วครูจะสอน “คายนตรีมนตร์”^{๒๒} สำหรับสาธยายประจำวันให้ เป็นอันว่าเด็กมีสิทธิจะศึกษาพระเวทและประกอบพิธีกรรมทางศาสนาได้ ซึ่งก่อนหน้าที่จะไม่มีสิทธิเช่นนั้น ชาวฮินดูเชื่อว่า “คายนตรีมนตร์” จะทำให้จิตใจของผู้สวดใกล้ชิดพรหมันและรู้จักพรหมันได้ในที่สุด

ในประเด็นเกี่ยวกับพิธีอุปนายสังสการนี้ จันงค์ ทองประเสริฐ^{๒๓} กล่าวไว้ว่า ควรทำพิธีอุปนายณะพราหมณ์เมื่ออายุ ๘ ขวบ นับตั้งแต่ถือปฏิสนธิก็ได้ ควรทำพิธีอุปนายณะแก่กษัตริย์เมื่ออายุ ๑๑ ขวบ ควรทำพิธีอุปนายณะแก่แพศย์เมื่ออายุได้ ๑๒ ขวบ เวลาที่เหมาะสมสำหรับทำอุปนายณะแก่พราหมณ์ยังไม่สิ้นสุดจนกว่าจะมีอายุครบ ๑๖ ปี สำหรับกษัตริย์มีเวลาไปจนกว่าจะมีอายุครบ ๒๑ ปี สำหรับแพศย์มีเวลาไปจนกว่าจะมีอายุครบ ๒๔ ปี ถ้าพ้นกำหนดนั้น เขาจะต้องถูกเนรเทศออกจากสาวิตรี (คือจากพิธีอุปนายณะ และดังนั้น ก็ชื่อว่าถูกขับออกจากชาติชั้น และสังคมอารยัน คำว่าสาวิตรี เป็นชื่อโคลกในพระเวทที่ใช้ในพิธี อุปนายณะ) หลังจากกำหนดนั้น ไม่ควรประกอบพิธีอุปนายณะให้ ไม่ควรสอน ไม่ควรให้มีตำแหน่งหน้าที่ในการประกอบพิธีต่าง ๆ ประชาชนไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยเลย ใน อาศวลายนคฤหยสูตร ได้กล่าวอ้างข้อความไว้ ดังนี้

เด็กชายที่เป็นพราหมณ์ กษัตริย์ หรือแพศย์ จะถูกนำไปหาอาจารย์อย่างเป็นทางการเป็นพิธีรีตองทีเดียว ทั้งนี้ก็เพื่อที่อาจารย์จะได้รับไว้เป็นศิษย์อยู่ในกรอบระเบียบวินัยศึกษาหาความรู้ที่ศักดิ์สิทธิ์ต่อไป พิธีอุปนายณะนี้ ได้ก่อให้เกิดเป็นชาติที่สองหรือกำเนิดทางด้านจิตใจขึ้น เพราะการได้กำเนิดมาจากบิดามารดานั้นเป็นเพียงกำเนิดทางด้านร่างกายเท่านั้น เพราะฉะนั้น บุคคลที่เกิดในสามวรรณะแรกจึงเรียกว่า “ทวิชะ” หรือผู้เกิดสองครั้ง ด้วยพิธีอุปนายณะที่นับว่าเป็นการเริ่มต้นอาศรมขั้นแรก นั่นคือความเป็นนักศึกษาพระเวท หรือพรหมจรรย์ อายุสำหรับอุปนายณะสำหรับวรรณะต่าง ๆ นั้น ย่อมแนะนำให้เห็นว่าเวลาแห่งการศึกษาของวรรณะต่าง ๆ เหล่านั้นแตกต่างกันอยู่ เวลาศึกษาของเด็กวรรณะพราหมณ์ไม่ต้องสงสัยเลยว่า จะต้องเป็นเวลาที่ใช้สมองหนักที่สุดและบางทีจะเป็นวรรณะเดียวเท่านั้นที่หวังกันว่าจะเป็นผู้รอบรู้คัมภีร์พระเวททั้งหมด การศึกษาของกษัตริย์ก็อยู่ในมือของครูที่เป็นพราหมณ์ แต่ส่วนใหญ่เน้นหนักไปในเรื่องการฝึกฝนยุทธศิลป์และการปกครอง^{๒๔}

และยังกล่าวถึงวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เช่น เด็ก(ชาย) ที่สวมใส่เครื่องประดับ ที่มีผมบนศีรษะเกล้าแล้วเป็นอย่างดี ซึ่งแต่งตัวด้วยเครื่องแต่งกายชุดใหม่ซึ่งไม่เคยซักเลย หรือถ้าเป็นพราหมณ์ก็แต่งกายด้วยหนังกวาง ถ้าเป็นกษัตริย์ก็แต่งกายด้วยหนังกวางที่มีจุด ๆ ถ้าเป็นแพศย์ก็แต่งกายด้วยหนังแพะ ถ้าหากเขาจะสวมใส่เครื่องประดับ ก็ควรใส่เครื่องประดับที่มีสีคือ พราหมณ์ใช้เครื่องประดับสีเหลืองปนแดง กษัตริย์ใช้เครื่องประดับสีแดงอ่อน แพศย์ใช้เครื่องประดับสีเหลือง สำหรับเข็มขัด

^{๒๒} ขอให้เราได้รับสิ่งที่มีความรุ่งโรจน์ของเทพสาวิตรี ขอให้เทพสาวิตรีบันดาลให้เกิดดวงปัญญาในตัวเราผู้อ่อนนวย. Ralph Griffith (Trans.), *Rg. Veda*, 1896 : 62, 10. Available : <http://www.sacredtexts.com/hin/rigveda/index.htm>

^{๒๓} จันงค์ ทองประเสริฐ (แปล), *บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑ - ๔*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๐), หน้า ๒๓๓.

^{๒๔} อาศวลายนคฤหยสูตร, ๑.๑๙, ๑-๑๓; ๒.๕-๗; ๒๒.๑.๕ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

พราหมณ์ควรใช้เข็มขัดทำด้วยหญ้ามูญชะ (หญ้าปล้อง) กษัตริย์ควรใช้สายธนูทำเข็มขัด แพศย์ควรใช้เข็มขัดขนสัตว์ สำหรับไม้เท้า พราหมณ์ควรใช้ไม้เท้า “ปาลาศ” กษัตริย์ควรใช้ไม้มะเดื่อ แพศย์ควรใช้ไม้มะตูม (พิลวะ) หรือไม้เท้าทุกชนิด นักเรียนควรใช้ตามวาระของตน ๆ

ครูซึ่งได้ให้เครื่องบูชาตอนที่ศิษย์แตะที่แขนครู (บ่งถึงการเข้าร่วมในการบริจาคน) แล้วก็ควรนั่งอยู่ทางด้านเหนือของไฟศักดิ์สิทธิ์ ผินหน้าไปทางทิศตะวันออก ศิษย์ควรอยู่ทางทิศตะวันออกของไฟศักดิ์สิทธิ์ ผินหน้าไปทางทิศตะวันตก แล้วครูก็ควรเอาน้ำใส่ฝ่ามือทั้งสองของตนและของลูกศิษย์ให้เต็ม พร้อมกับบอกรวมว่า “ตตุ สวิตฺร วุณฺณิมเห.....” แล้ว ก็ควรเทน้ำที่เต็มฝ่ามือทั้งสองของตนลงให้เต็มฝ่ามือทั้งสองของศิษย์ เมื่อได้เทน้ำที่เต็มฝ่ามือทั้งสองของตนลงให้เต็มฝ่ามือทั้งสองของศิษย์แล้ว ครูก็ควรจับมือทั้งสองของศิษย์ทำให้หัวแม่มือชิดกัน พร้อมกับกล่าวว่า “ด้วยอาศัยแรงกระตุ้นของเทพสาวित्रะ (ผู้กระตุ้น คือ สุริยเทพ) พร้อมด้วยพาหาของอิศวินทั้งสอง (แพทย์สวรรค์) พร้อมด้วยหัตถ์ของปุชาน (เทพแห่งความมั่งคั่งสมบูรณ์) เราขอจับมือท่านไปนะ (ระบุชื่อศิษย์)!” ครั้งที่สอง ครูควรจับมือศิษย์พร้อมกับกล่าวว่า “พระอักษิ (ไฟ เทพแห่งยัญพิธี) เป็นครูของท่านนะ (ระบุชื่อศิษย์)” ครูควรบอกให้ศิษย์ดูดวงอาทิตย์แล้วก็ควรกล่าวว่า “ข้าแต่เทพสาวित्रะ ผู้นี้เป็นศิษย์ที่จะเรียนความรู้ศักดิ์สิทธิ์ (พรหมจารี) ของพระองค์ ขอพระองค์ได้โปรดพิทักษ์รักษาเขา ขออย่าให้เขาตายเลย”^{๒๕}

เมื่อได้รับมือศิษย์ด้วยเครื่องแต่งกายของศิษย์และด้วยมือของตนเองแล้ว ครูก็ควรร่ายสาวित्रิฉันท์ครั้งแรกทีละบาท แล้วก็ทีละสองบาทแล้วในที่สุดจึงว่าทั้งหมด ครูควรให้ศิษย์ท่องมนต์สาวित्रิตามไปด้วยให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ครูควรเอามือทาบลงไปตรงหัวใจศิษย์โดยให้นิ้วมือชี้ขึ้นเบื้องบนและกล่าวว่า “เราขอใส่หัวใจของเจ้าลงในคำปฏิญญาของเรา ขอให้ใจของเจ้าตามใจเราไป ขอเจ้าจงได้ชื่นชมยินดีในวาทะของเรา ด้วยคำปฏิญญาที่มีจุดมุ่งหมายเพียงสิ่งเดียว ขอเทพพฤหัสบดี (เทพฤาษี) ได้โปรดทำให้เจ้าเชื่อมกับเราด้วยเถิด”^{๒๖}

เมื่อได้เอาเข็มขัดคาดรอบตัวศิษย์และได้ให้ไม้เท้าแล้ว ครูก็ควรสอนศิษย์ให้ประพฤติปฏิบัติตามระเบียบวินัยแห่งพรหมจรรย์อย่างเคร่งครัดด้วยคำว่า “เจ้าเป็นพรหมจารีแล้ว จงจับน้ำเสี (พิธีทำให้บริสุทธิ์) จงปฏิบัติพิธีกรรม อayanอนกลางวัน จึงศึกษาพระเวทตามคำแนะนำสั่งสอนของครู” การเป็นนักเรียนศึกษาพระเวทนั้นต้องใช้เวลารวมถึง ๑๒ ปี หรือจนกว่าศิษย์จะศึกษาเข้าใจพระเวทดีแล้ว ศิษย์ควรขออาหารในตอนเย็นและในตอนเช้า ควรเติมเชื้อเพลิงลงที่ไฟศักดิ์สิทธิ์ในตอนเย็นและในตอนเช้า เด็กที่ผ่านพิธีอุปนยน์สังการแล้วจะได้ชื่อว่า “ทริชา” ผู้เกิดขึ้นที่ ๒ ครั้งแรกเกิดจากกรรมมารดา ส่วนครั้งที่ ๒ เกิดจากครู เป็นการเกิดทางจิตวิญญาณ ขณะประกอบพิธีครูจะให้เด็กนั่งติดกับตนเองเสมือนหนึ่งอยู่ในครรภ์ของมารดา พร้อมกับบอกเด็กว่า “ครูเอาหัวใจของเธอมาเป็น

^{๒๕} จันงค์ ทองประเสริฐ (แปล), บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑ - ๔, หน้า ๒๓๓.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔.

ของครู เอาจิตใจของเธอมาเป็นของครู”^{๒๗} เด็กที่ผ่านพิธี อุปนยณสังสการแล้ว จะมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อันเตวาสี” หรือผู้ศึกษาเล่าเรียนในสำนักของครู

ฉะนั้น นิสิตนักศึกษาที่เข้าศึกษาในสำนักของครูจะต้องถืออาจารย์เป็นเสมือนพ่อแม่ผู้บังเกิดเกล้า ให้ความเคารพเชื่อถืออย่างสูง พ่อแม่เป็นผู้ให้กำเนิดมาเป็นคน ส่วนอาจารย์เป็นผู้ให้กำเนิดวิชาความรู้ ศิษย์ทุกคนต้องทำงานรับใช้อาจารย์ชั่วคราว แม้จะเรียนจบหลักสูตรแล้วก็ทำตามเพื่อให้หนักศึกษาเรียนจบหลักสูตรโดยสมบูรณ์ อาจารย์จึงได้วางระเบียบข้อบังคับและหน้าที่ให้ถือปฏิบัติ ซึ่งจะได้กล่าวไว้โดยสังเขปดังนี้

จงงดเว้นจากการดื่มของมีเมา, งดเว้นกินเนื้อสัตว์, งดเว้นการใช้ของหอม, งดเว้นการประดับตกแต่ง, งดเว้นอาหารรสอร่อย, งดเว้นการคลุกคลีกับผู้หญิง, งดเว้นสิ่งยั่วยวนชวนให้หลงไหล, และงดเว้นการเบียดเบียนสัตว์ทุกจำพวก

จงงดเว้นเครื่องใช้หรูหรา, ไม่สวมรองเท้า, ไม่กั้ร่ม, ไม่ให้มีตำหา, ไม่มีความโกรธ, ไม่มีความละโมภ, งดเว้นการเดินรำ, งดเว้นการร้องรำทำเพลง, งดเว้นการเล่นดนตรีทุกชนิด

งดเว้นการเล่นการพนัน, ไม่นินทาคนอื่น, ไม่ใส่ร้ายป้ายสีคนอื่น, ไม่พูดเท็จ, ไม่จับต้องกายหญิง, ไม่กล่าวโจมตีคนอื่น เป็นต้น^{๒๘}

ข้อยกเว้นที่ยกมานี้เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น ยังมีอีกมากแต่อย่างไรก็ดี จุดประสงค์ที่ให้ศิษย์ทำเช่นนั้น เพื่อให้เขาได้สำเร็จการศึกษาตามเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ เพราะข้อระเบียบดังกล่าวนี้มีส่วนช่วยพัฒนาบุคลิกลักษณะของเขาให้ดีขึ้น และช่วยให้ทำหน้าที่เพื่อประโยชน์และความสุขทั้งแก่ตนและคนอื่นให้สำเร็จโดยง่าย อย่างน้อยที่สุดก็ทำให้เขาเป็นพลเมืองดีคนหนึ่ง

เมื่อศิษย์สำเร็จการศึกษาตามหลักสูตรแล้วก่อนจะกลับบ้าน อาจารย์ได้ให้โอวาทซึ่งส่วนมากก็นั่นหนักในด้านความประพฤติ ดังข้อความในอุปนิษัตตอนหนึ่งว่า

จงพูดแต่ความจริง, จงทำแต่ความดี, อย่าทอดทิ้งพระเวทที่ตนได้เรียนมาแล้ว, จงแบ่งทรัพย์สินสมบัติที่ได้มาแก่ครูบาอาจารย์, อย่าละเลยในการดำรงวงศ์สกุล, จงรักษาความสัตย์, อย่าละเลยความดี, อย่าละเลยเพิกเฉยในการแสวงหาโภคทรัพย์, อย่าละเลยพระเวทและคำสอนในพระเวท...อย่าละเลยการศึกษา, อย่าละเลยเทวดา,...จงนับถือบิดามารดา อาจารย์ และแขกเหมือนเทวดา, กรรมใดซึ่งไม่เป็นที่ตำหนิตีเดีย (ของนักปราชญ์) จงให้การสนับสนุน ความดีใดหรือธรรมเนียมที่ดีอันใด ที่มีอยู่ในกลุ่มของพวกตน จงรักษาไว้ให้ดีจงให้เกียรติผู้สูงอายุ เมื่อมีความสงสัยสิ่งใดจงถามผู้รู้, จงเคารพนับถือพิธีกรรมต่าง ๆ, ให้ศึกษาดูชีวิตของบุคคลสำคัญและให้ถือเอาเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตต่อไป....^{๒๙}

^{๒๗} Hermann Otdenberg (Trans), *The Grihyasutras*, Part I., II 1886 : 4, 1. Available : <http://www.sacred-texts.com/hin/sbe29/index.htm>. อ้างใน วิทยา ศักยาภินันท์, รศ.ดร., “ครูกุลสถาบันการศึกษาของอินเดียโบราณ” : ๘.

^{๒๘} M.S. II, PP.177-181, อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., *ศึกษาเปรียบเทียบบรรณาคำชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา*, หน้า ๑๔๑.

^{๒๙} Tait. Up. I, XI, PP. 1-2, อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., *ศึกษาเปรียบเทียบบรรณาคำชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา*, หน้า ๑๔๒.

นี่คือโอวาทของอาจารย์ที่มอบให้แก่ศิษย์ก่อนจะจากกัน นับว่ามีสารประโยชน์มากในการดำเนินชีวิตขั้นต่อไป ไม่เฉพาะแต่ในยุคหนึ่งเท่านั้น แม้แต่ในยุคนี้ก็อาจดัดแปลงนำมาใช้ได้อยู่เหมือนกัน เช่น ความสัตย์ กตัญญู การให้เกียรติผู้สูงอายุ การเคารพบิดามารดา เป็นต้น

สรุปได้ว่า รูปแบบในการพัฒนามนุษย์ขั้นแรกในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นรูปแบบวิถีแห่งการเรียนรู้ ก็คือการศึกษาหาความรู้ที่เหมาะสมตามวัย และสถานะ เป็นการฝึกฝนอบรมตนเอง ทั้งด้านวิชาความรู้ และคุณธรรมในการครองชีพตามแต่สถานะของตนเอง ซึ่งเรียกว่า ระบบพรหมจรรย์ หรือพรหมจรรย์ธรรม

๒) คฤหัสถะ รูปแบบวิถีแห่งการครองเรือน

ขั้นนี้เป็นขั้นที่สองของชีวิต เป็นขั้นหรือวัยแห่งการมีครอบครัว เมื่อวัยศึกษาได้สิ้นสุดลงแล้ว นักศึกษาก็กลายมาเป็นผู้รับผิดชอบครอบครัวโดยธรรมชาติ ซึ่งหลีกเลี่ยงได้ยากมาก ในชีวิตของคนเรา ท่านฤาษีมนูได้กล่าวไว้ว่า “ผู้ชายไม่ใช่ผู้ที่อยู่โดดเดี่ยวเสมอไป เขายังมีภรรยาและลูก ๆ ที่ต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูต่อไปอีกด้วย”^{๓๐} เขานอกจากจะเป็นหัวหน้ารับผิดชอบในครอบครัวของเขาแล้ว ยังต้องมีหน้าที่รับผิดชอบต่อสังคมอีกด้วย ดังนั้น ในวัยแห่งการครองเรือนนี้ จึงนับว่ามีความสำคัญยิ่ง เพราะขั้นตอนแห่งชีวิตทั้ง ๓ ขั้น อันได้แก่ พรหมจรรย์ วนปรีสถะ และสันยาสะ และวาระทั้ง ๔ ต้องอาศัยคฤหัสถะ จึงทรงตัวอยู่ได้^{๓๑} ฤาษีมนูได้อุปมาความสำคัญของวัยแห่งการครองเรือนไว้ดังนี้ “สัตว์ทั้งหลายเป็นอยู่ได้เพราะมีอากาศช่วยเหลือฉันใด ผู้อยู่ในวัยอื่น ๆ ของชีวิต จะดำรงอยู่ได้เพราะอาศัยผู้อยู่ในวัยครองเรือนฉันนั้น”^{๓๒}

จากข้อความข้างต้น มีความมุ่งหมายถึงว่าวัยครองเรือนมีภาระรับผิดชอบมาก และมีความสำคัญต่อความเจริญและความเสื่อมของสังคมเป็นอย่างมากทีเดียว ดังนั้น เพื่อให้ชีวิตในวัยนี้ดำเนินไปด้วยความราบรื่นและประสบผลสำเร็จตามสมควร นักปราชญ์ฮินดูในสมัยโบราณจึงได้กำหนดหน้าที่ไว้เพื่อให้ถือเป็นหลักปฏิบัติต่อไป ในคัมภีร์อุปนิษัทได้กำหนดหน้าที่ดังกล่าวไว้ ๓ ประการ คือ^{๓๓}

- ๑) ให้กำเนิดบุตรธิดา
- ๒) เลี้ยงชีวิตชอบตามทำนองคลองธรรม
- ๓) แสวงหาความรู้ทางด้านปรัชญา

ในคัมภีร์มนูธรรมศาสตร์ ท่านฤาษีมนูได้กำหนดหน้าที่ของผู้อยู่ครองเรือนไว้อีกเหมือนกัน แต่ส่วนมากได้เน้นหนักในเรื่องพิธีกรรมทางศาสนา คือให้ศึกษาคัมภีร์ ให้บูชาไฟ ให้บริจาทาน และทำพิธีบูชาโยถุ ๕ อย่าง อันได้แก่ พรหมโยถุ เทวโยถุ เปตโยถุ ภูตโยถุ และมนุษย์โยถุ^{๓๔} คุณธรรมและ

^{๓๐} M.S.IX, P. 45, อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบบรรณาคำชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๔๓.

^{๓๑} M.S.II, PP. 89-90, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^{๓๒} M.S.III, P. 77, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^{๓๓} Br.Up. I.V., P. 17, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, , หน้า ๑๔๔.

^{๓๔} M.S.III, PP. 73-75, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

หน้าที่อื่น ๆ ที่ผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกระทำในฐานะที่เป็นแม่พิมพ์ของมนุษย์ คือ “ความเอื้อเฟื้อ ความอดทนขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์ ความจริง ความอ่อนโยน การเสียสละ ความบริสุทธิ์สะอาด ยินดีในทรัพย์ของตนเองและบริจาคทาน”^{๓๕} ได้ความว่า ในวัยครองเรือน ผู้ครองเรือนแต่ละคน จะต้องทำหน้าที่ของตน คือ รับผิดชอบชีวิตครอบครัวและสังคมส่วนใหญ่ คุณธรรมอื่น ๆ เช่น มารยาทอ่อนโยน การผูกมิตรกับเพื่อนบ้าน การช่วยตนเอง การประหยัด และความเอื้อเฟื้อ โอบอ้อมอารี เป็นต้น ก็อยู่ในวัยนี้เอง ดร.ราธกฤษนั้น เขียนไว้ว่า “ผู้อยู่ครองเรือนจะได้รับความเคารพนับถือ มากเป็นพิเศษ เมื่อเขาช่วยเหลือผู้อยู่ในวัยทั้ง ๓ และรักษาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณีอันดี”^{๓๖}

สรุปได้ว่า คฤหัสถะ กล่าวถึงรูปแบบวิถีแห่งการครองเรือนของฮินดูชน ที่ต้องอาศัยทั้ง หลักการและวิธีการในการปฏิบัติตามหน้าที่ของผู้ครองเรือนที่พึงกระทำในฐานะแม่พิมพ์หรือแม่แบบ เพื่อเป็นแบบอย่างแก่ชนรุ่นหลังจะต้องปฏิบัติตาม เป็นต้นว่า บุตรธิดา ซึ่งการพัฒนาตนตามรูปแบบนี้ ต้องอาศัยการปฏิบัติตามหน้าที่ของผู้ครองเรือน และการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของผู้ครอง เรือนตามที่ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้นอย่างชัดเจน อันเป็นเหตุให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลใน ปกครองมีบุตร ภริยา ข้าบริวาร เป็นต้น

๓) วณปรัสถะ รูปแบบวิถีแห่งการอยู่ป่า

ป่าเป็นสถานที่อันสงบเงียบจากสิ่งรบกวนจิตใจ เมื่อผู้อยู่ครองเรือนอย่างเข้าสู่วัยชรา ซึ่ง ถือว่าเป็นวัยสุดท้ายแห่งการอยู่ในโลกนี้แล้ว ในคัมภีร์ฮินดูให้ทรรศนะว่า เขาควรสละกิจการทางโลก ทั้งหมด โดยมอบทรัพย์สมบัติทั้งหมดให้แก่บุตรธิดา ออกไปอยู่ป่าหรือที่สงบ เพื่อแสวงหาความ หลุดพ้นโดยไม่ยุ่งเกี่ยวกับเรื่องเอื้อเฟื้อต่อแขกคนที่ไปเยี่ยมเยียนเขา การแนะนำลูกหลานและญาติที่ ชอบ แต่หน้าที่ที่จะพึงทำโดยเฉพาะในวัยนี้คือ การบูชาขีณทั้ง ๕ การบูชาไฟในทุกต้นเดือน ในวัน เพ็ญและวันอื่น ๆ อีกรอกจากนี้ ก็มีการบำเพ็ญตบะและมีจิตใจเมตตากรุณาต่อสัตว์ทั้งปวง^{๓๗} ท่าน ฤาษีมุนูกกล่าวว่า

ผู้อยู่ในวัยนี้พึงศึกษาคัมภีร์พระเวท สำรวมอินทรีอย่างเคร่งครัด
เสียสละ ไม่รับของขวัญใด ๆ จากคนอื่น มีความเมตตากรุณาต่อ
สัตว์ทั้งปวง^{๓๘}

สรุปได้ว่า ชีวิตของวณปรัสถะ เป็นรูปแบบวิถีแห่งการอยู่ป่าของฮินดูชน ก็คือการเริ่ม แห่งชีวิตนักบวชนั่นเอง เมื่อผ่านพ้นขั้นนี้ไปแล้ว ก็จะเข้าสู่ขั้นตอนสุดท้ายคือสันยาสิ หน้าที่อันดับ สุดท้ายที่เขาจะพึงทำในวัยนี้คือ การเจริญกรรมฐานอย่างเดียว อุทิศกายและจิตใจให้ปรมาตมน์ อย่างเดียว

^{๓๕} Sanatanadharma ch. V.I., P. 231, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

^{๓๖} The Heart of Hinduism, P. 20, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

^{๓๗} Cf. Manu 1.1.32; Cp. Yajinavalkya Smrti III, PP. 45-55, อ้างใน พระมหาสม สุมนโน, ดร., ศึกษา เปรียบเทียบทรรศนะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๔๕.

^{๓๘} M.S. VI, P. 8, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

๔) สันยาสะ รูปแบบวิถีแห่งนักบวชผู้แสวงบุญ

ชีวิตได้ผ่านขั้นตอนต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนถึงขั้นสุดท้ายคือ “สันยาสะ หรือสันยาสี” ชีวิตในขั้นนี้ตามที่ถือปฏิบัติกันอยู่ในสมัยโบราณในประเทศอินเดียนั้น จะต้องสละโลกีย์วิสัยทั้งปวง ออกบวชเป็นพระนุ่งผ้าอ้อมผาด ไม่หวังโยอะไรทั้งสิ้นแม้กระทั่งชีวิตของตน มุ่งมั่นต่อความหลุดพ้น หรือโมกษะอย่างเดียว ท่านฤาษีมุนีกล่าววว่า

ในวัยนี้ เขาไม่หวังอะไรทั้งสิ้น ไม่รักแม้กระทั่งชีวิตของเขาและไม่กลัวต่อความตาย^{๘๙} สันยาสีไม่กังวลทั้งความตายและความมีชีวิตอยู่ มีจิตมุ่งมั่นอยู่แต่ในแนวทางเข้าสู่ปรมาตมันอย่างเดียว ยินดีแต่ในอาตมันอันเป็นความจริงแท้อันติมะอย่างเดียว นิ่งวางเฉยต่ออารมณ์อันน่ายินดีและยินร้ายทั้งปวง ตัวเขาเป็นเพื่อนอันสนิทของเขาเองในภาวะการณ์เช่นนี้เที่ยวไปในโลกโดยมีจุดหมายอย่างเดียวคือ ความหลุดพ้น^{๙๐}

ข้อความข้างต้นนี้ เป็นการกล่าวสรรเสริญคุณสมบัติของนักบวชในสมัยโบราณ ผู้ที่มีคุณสมบัติดังกล่าวถือว่าเป็น “เป็นสันยาสีหรือนักบวชที่แท้จริง” หน้าที่ของสันยาสีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฮินดูแต่โบราณกาลนั้น ดูเหมือนจะเน้นหนักไปทางเสียสละอุทิศร่างกายและจิตใจของตนเอง เพื่อพรหมันหรือปรมาตมันอันเป็นวิญญูณสากลอย่างเดียว แต่ภายหลังได้เข้าถึงพรหมันแล้ว ด้วยความเมตตากรุณาที่ยังเหลืออยู่ จึงทำงานช่วยสังคม เพื่อประโยชน์และความผาสุกของคนหมู่มาก ดร.ราชกฤษณ์ เขียนสรรเสริญคุณธรรมของสันยาสีที่มีต่อชาวโลกไว้ว่า

สันยาสีเหล่านั้น ไม่ได้ปลีกตัวออกจากโลกทั้งหมด โดยปล่อยให้โลกประสบความหายนะด้วยความเอ็นดูแก่ชาวโลก จึงได้วางหลักคำสอนไว้เพื่อให้เป็นสมบัติของชาติและของชาวโลกทั้งปวง เช่น พระพุทธเจ้า สังกราจารย์ รามานุชะ รามานันทะ และคนอื่น ๆ อีกที่เป็นสายเลือดของอินเดีย ชื่อเสียงของท่านเหล่านี้ยังปรากฏอยู่ตราบนานเท่าทุกวันนี้^{๙๑}

อาศรมหรือขั้นตอนของชีวิตซึ่งมีนามว่า “อาศรมธรรม ๔” ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงพรรณษะอันหนึ่งของนักปราชญ์ฮินดูในสมัยโบราณ ปัจจุบันนี้เป็นการลำบากยิ่งที่จะถือปฏิบัติให้เป็นไปตามนั้นได้ แต่เบื้องหลังแห่งแนวความคิดนี้มีอยู่ว่า คนเราจะบรรลุถึงโมกษะได้ จะต้องผ่านขั้นตอนแห่งชีวิตทั้ง ๔ นี้เสียก่อน คือต้องผ่านวัยการศึกษาเล่าเรียน ผ่านวัยแห่งการครองเรือนมีครอบครัวมีเมียมีลูก จากนั้นจึงออกไปอยู่ในป่าหรือในที่สงบ ทำแต่กิจทางศาสนาอย่างเดียว แล้วบวชเป็นพระโดยลำดับ จึงจะบรรลุโมกษะหรือความหลุดพ้นได้ ถ้าตายเสียในวัยต้นหรือในวัยกลางคน ก็ไม่มีโอกาสบรรลุโมกษะ ต้องรอบรรลุในชาติต่อ ๆ ไป

สรุปได้ว่า รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามหลักฮินดูธรรม หรือหลักอาศรม ๔ นี้ อาศรมข้อที่ ๑ - ๒ คือ พรหมจรรย์และศฤงษะ เป็นความโน้มเอียงทางจิตใจของแต่ละบุคคลไปในทางโลกโดยธรรมชาติ แต่ในขณะที่เดียวกันนั้น จากประสบการณ์ที่เขาได้รับในกิจการงานของเขา เป็นการอบรม

^{๘๙} M.S. VI, P. 45, อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพรรณษะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๔๖.

^{๙๐} M.S. VI, PP. 45-49, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๙๑} The Heart of Hinduism, P. 21. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

บ่มนิสัยของเขาให้โน้มเอียงไปในทางออกบวช อาศรมข้อ ๓ - ๔ คือวณปรีสธะ และสันยาสะ เป็นวัยแห่งการปลีกตัวออกจากความวุ่นวายของโลก เป็นการแสดงถึงความเจริญเติบโตภายในหรือที่เรียกว่า มีอุปนิสัยแก่กล้า มีศรัทธาแก่กล้าในอาตมัน พร้อมทั้งจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ทุกเมื่อ อาศรมทั้ง ๔ นี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน คือขั้นที่ ๑ - ๒ เป็นการเตรียมเพื่อบรรลุลความหลุดพ้นขั้นที่ ๓ - ๔ เป็นลักษณะของจิตซึ่งพร้อมที่จะหลุดพ้น แต่เมื่อหลุดพ้นถึงที่สุดแล้ว ก็ต้องอยู่ในโลกต่อไปอีกจนกว่าสังขารร่างกายจะแตกดับ และในขณะที่เดียวกันนั้น ก็ต้องอาศัยข้าวปลาอาหารของชาวโลกเป็นอยู่ต่อไป

๓.๔.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม หมายถึงระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันเช่น อาศรม ๔ วรรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความเชื่อและเคารพในระบววรรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวรรณะของแต่ละวรรณะถือว่าเป็นการพัฒนาตนเอง^{๔๒} หลักธรรมในทางศาสนาพราหมณ์ - ฮินดูนั้น คือ ธรรมะ คำว่า ธรรมะ ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ดูเหมือนจะเป็นคำรวมสำหรับใช้แทนทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในจักรวาล^{๔๓} นอกจากนี้ คำว่า ธรรมะ ยังมีอีกหลายความหมายเช่น ธรรมะ คือ กฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย ธรรมชาติ อุดมการณ์ คำสอนหรือลัทธิ คุณภาพ ความมีตัวตน ความจริง ธาตุ หลักการต่าง ๆ^{๔๔}

คำว่า ธรรมะ ในคัมภีร์ฤคเวท หมายถึง เทพเจ้าผู้ประเสริฐและคุณธรรม ตัวอย่างเช่น การบูชาโยคีที่กำหนดไว้ในคัมภีร์พระเวท หน้าที่ทางจริยธรรม คุณความดี หน้าที่ทางศาสนา ความดีของศาสนา ความยุติธรรมหรือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับเทพเจ้า หรือความจริงแท้ ในคัมภีร์อุปนิษัต ธรรมะ หมายถึง ความจริงและหน้าที่บุคคลจะพึงทำแก่ตนเองและสังคม หรืออาจารย์ความประพฤติต่าง ๆ อีกประการหนึ่ง ธรรมะ หมายถึง หลักศีลธรรม ระเบียบความประพฤติของบุคคลในสังคมเพื่อสันติสุข และธรรมะ หมายถึง หลักปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์สะอาด เพื่อที่จะนำดวงวิญญาณที่บริสุทธิ์สะอาดนั้นเข้าสู่สิ่งที่ประเสริฐสูงสุด เป็นเป้าหมายสูงสุด เป็นความสุขสูงสุดนั้นก็คือ การบรรลุโมกษะ หรือภาวะแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งเป็นความสุขอันประเสริฐและเป็นความสุขที่มั่นคงชั่ววันรัตนกาล ซึ่งใคร ๆ ก็ปรารถนาที่จะเข้าถึง^{๔๕}

ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ชีวิตนั้นควรที่จะเริ่มต้นด้วยธรรมะ แล้วดำเนินชีวิตไปเป็นขั้น ๆ เช่น วรรณะและอาศรมเป็นต้น วรรณะคือธรรมะ อาศรมก็คือธรรมะ การทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามวรรณะถือว่าเป็นการทำตามธรรมะ คือใช้ชีวิตอย่างมีธรรมะนั้นเอง จะเห็นได้ว่า ทุกการกระทำ

^{๔๒} วิทยา ศักยาภินันท์, ศาสนาฮินดู, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๐.

^{๔๓} The Hindu View of Life, ch.3, (India) 1976, P. 56.

^{๔๔} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๗๙.

^{๔๕} อารี วิชาชัย, ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๖๕.

และความประพฤติของชาวฮินดูนั้นก็ยึดเอาธรรมะเป็นพื้นฐาน เพื่อที่จะเป็นแนวทางในการที่จะนำตัวมนุษย์เราเองไปสู่ความหลุดพ้นจากพันธะต่าง ๆ ของชีวิตโดยสิ้นเชิง^{๔๖}

อีกประการหนึ่งธรรมะในลักษณะที่เป็นกฎของธรรมชาติและกฎของจักรวาล ส่วนใหญ่จะพบในคัมภีร์ฤคเวทตอนที่กล่าวถึงอำนาจของ ฤตะ ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่งในจักรวาล ในคัมภีร์พระเวทถือว่าเป็น สัตยะ หรือความจริงของสิ่งทั้งหลาย ฤตะ ควบคุมระบบต่าง ๆ บนท้องฟ้า ในดวงอาทิตย์ บนภูเขา ในพิธีกรรมต่าง ๆ และในความจริงทั้งปวง ในคัมภีร์พระเวทกล่าวไว้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า ธรรมะนั้น ก็คือ สัตยะ หรือความจริง เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลพูดความจริงก็เท่ากับพูดธรรมะ หรือพูดธรรมะก็เท่ากับพูดความจริงนั่นเอง และคำทั้งสองคำนี้โดยเนื้อความแล้วเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นความหมายอย่างเดียวกันไม่ผิดแผกแยกไปเป็นอย่างอื่นแต่ประการใด^{๔๗}

ดังนั้น หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น จึงเป็นหลักธรรมที่ใช้ให้เหมาะกับวัยของบุคคลที่ดำเนินตนตามหลักของฮินดูธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ ๓ ประเภท คือ หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) และหลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย (วนปรตัสสะและสันยาสะ)

๑) หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์)

พรหมจรรย์ แปลว่า ผู้ประพฤติอย่างพรหม คือ การปฏิบัติตนให้อยู่ในความบริสุทธิ์ เหมือนพรหม ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณหรือเมถุนธรรม พรหมจรรย์เป็นขั้นตอนแรก หรือเป็นช่วงเวลา ๒๕ ปีแรกของชีวิต ซึ่งจัดเป็นวัยแห่งการศึกษาเล่าเรียน ในอาศรมที่หนึ่งนี้ได้กำหนดเอาเด็กชายที่เกิดในตระกูลพราหมณ์ กษัตริย์ และแพศย์ที่มีอายุตั้งแต่ ๘ ปี สำหรับเด็กที่เกิดในวรรณะพราหมณ์ ๑๑-๑๒ ปี สำหรับเด็กชายที่เกิดในวรรณะกษัตริย์ ๑๒ ปี หรือหย่อนกว่านั้น สำหรับเด็กที่เกิดในวรรณะแพศย์ ส่วนเด็กที่เกิดในวรรณะศูทรไม่กำหนดอายุ เพราะเด็กในวรรณะศูทรนี้ต้องรับการศึกษาในภาคปฏิบัติมากกว่าวิชาหนังสือ เมื่อเด็กชายในวรรณะต่าง ๆ ที่มีอายุครบตามกำหนดที่กล่าวไว้แล้ว นั้นก็จะนำเข้าสู่พิธีอุปนยสังสการได้แก่ พิธีการนำเด็กเข้าสู่สถานศึกษาและอยู่ในสำนักของครู โดยในพิธีนี้ครูจะทำหน้าที่ประกอบพิธีคล้องด้ายศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า สายธูรา หรือ ยัชโญปวีต เมื่อคล้องด้ายศักดิ์สิทธิ์เสร็จแล้วเด็กนั้นก็จะเป็นพรหมจารีโดยสมบูรณ์ เขาจะเริ่มเรียนรู้เกี่ยวกับกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมจริยธรรม ระเบียบวิธีการคิดการพูดและการบังคับใจตนเอง ต้องฝึกใช้ชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย สันโดษ จะต้องออกไปรับภิกษาทุกเช้าคล้ายกันกับพระสงฆ์ออกบิณฑบาตตอนเช้า และถ้าวันใดตื่นสายหลังพระอาทิตย์ขึ้นจะถูกทำโทษให้อดอาหาร ในมนุสมฤติ ซึ่งเป็นคำสอนเกี่ยวกับข้อปฏิบัติของ

^{๔๖} พระยาอนูมานราชชน, ศาสนาเปรียบเทียบ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๑), หน้า ๔๙.

^{๔๗} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคัมภีร์คุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๘๓.

บุคคลสอนนักเรียนในอาศรมนี้ว่า “ให้ยินดีในอาหารที่ได้รับและกินอาหารนั้นด้วยความไม่ติตรสในอาหาร แต่กินเพื่อให้เกิดพละนามัยที่สมบูรณ์”^{๔๘}

ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่พรหมจรรยาศรมนี้จึงเรียกชื่อว่า พรหมจารี หลังจากพิธีประกาศตนเป็นพรหมจารีมอบตนเป็นศิษย์ของครูแล้วก็ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนประพฤติพรหมจรรย์โดยเคร่งครัดอยู่ในสำนักของอาจารย์ไปจนกว่าอายุจะครบ ๒๕ ปีเต็ม จึงจะถือว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสร็จสิ้น^{๔๙} และในขณะที่ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในสำนักของครูนั้นจะต้องปฏิบัติตนดังต่อไปนี้คือ

๑. เชื่อฟังคำสั่งสอนของครูอาจารย์ทุกประการ โดยถือว่าตนเป็นทาสของครู
๒. ออกไปรับภิกษาแล้วนำมาให้อาจารย์ก่อน ถ้าอาจารย์อนุญาตให้รับประทานจึงจะรับประทานได้ ถ้าไม่อนุญาตรับประทานไม่ได้

๓. สงวนรักษาน้ำกามอันเป็นสาระสำคัญของร่างกายไว้ให้ดีโดยวิธีการดังต่อไปนี้^{๕๐}

๓.๑ รับประทานอาหารที่ดีมีประโยชน์ต่อร่างกายเช่น ผัก ผลไม้ ข้าวสาลี นมวัว เป็นต้นในทำนองตรงกันข้าม ไม่ควรรับประทานอาหารที่ไม่มีประโยชน์ต่อร่างกายหรือเป็นเหตุให้ไปเพิ่มความร้อนขึ้นในร่างกาย เช่นเนื้อสัตว์ สุรา ยาเสพติดต่าง ๆ เป็นต้น

๓.๒ ไม่ควรอ่านหนังสือในการที่จะสื่อไปถึงเรื่องเพศ และเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ

๓.๓ ไม่ควรดูละครหรือภาพยนตร์ที่มีการแสดงสื่อถึงเรื่องเพศในรูปแบบต่าง ๆ

๓.๔ ไม่ควรแต่งตัวให้มากจนเกินไป (เดิมนั้นไม่ให้ตัดผมและโกนหนวด)

๓.๕ ควรอยู่เสียให้ห่างไกลจากเพศตรงกันข้ามเช่น

๓.๕.๑ ไม่ควรมีจินตนาการถึงเพศตรงข้าม

๓.๕.๒ ไม่ควรสนทนากันด้วยเรื่องเพศ

๓.๕.๓ ไม่ควรเล่นสนุกกับเพศตรงข้าม

๓.๕.๔ ไม่ควรสนทนากับเพศตรงข้ามโดยไม่มีผู้อื่นอยู่ด้วย

๓.๕.๕ ไม่ควรมองหน้าเพศตรงข้าม

๓.๕.๖ ไม่ควรมีความปรารถนาแต่ประการใดที่เกี่ยวข้องกันกับเรื่องเพศ

๓.๕.๗ ไม่ควรพยายามพบปะหรือคบหาสมาคมกับเพศตรงข้าม

๓.๕.๘ ไม่ควรมีการร่วมเพศ หรือการเสพเมถุนทุกชนิด

๓.๖ ต้องไม่ทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะทำให้ น้ำกามหลังล้างเสียหายไป

๓.๗ ควรตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และควรพำนักอยู่ที่อาศรมของอาจารย์โดยตลอดเวลา^{๕๑} อยู่ในความดูแลของอาจารย์อย่างใกล้ชิด

^{๔๘} Pushpendra Kumar Sharmar, *Hindu Religion and Ethics*, (NewDelhi : K.D.Bhatia for Asian Publication Service, 1979), P. 184.

^{๔๙} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, *ประวัติศาสตร์ศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๓๔๙.

^{๕๐} องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, *หลักธรรมในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู*, (นนทบุรี : สหพรการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๓ - ๓๔.

^{๕๑} องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, *ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู*, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๒๕), หน้า ๘๙ - ๙๐.

ผู้เป็นพรหมจารี พึงปฏิบัติอย่างนี้โดยสม่ำเสมอจนกระทั่งอายุได้ ๒๕ ปีเต็มแล้วจึงจะขออนุญาตครูอาจารย์ทำพิธีตัดผมที่ไว้นายาวทิ้งไป และถวายสิ่งของเป็นค่าตอบแทนครูอาจารย์ แล้วอำลาครูอาจารย์ที่พร่ำสอนวิชาอาคมต่าง ๆ กลับไปยังบ้านได้

๒) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์)

คำว่า คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน เป็นหลักปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของชีวิต ช่วงอายุของคฤหัสถ์นี้จะอยู่ระหว่าง ๒๕ - ๕๐ ปี หลังจากจบการศึกษาอบรมอย่างเข้มข้นในวัยพรหมจารีแล้ว ก็จะไปทำงานใช้ชีวิตครองเรือนในอาศรมคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นช่วงสำคัญของชีวิตชาวฮินดู เพราะเป็น การใช้ชีวิตจริงในสังคม และกระทำได้เฉพาะสิ่งที่ศาสนานุญาตตามที่เรียนมาในอาศรมแรกเท่านั้น เพื่อให้ชีวิตตรงความประสงค์ในการดำเนินไปสู่พรหมัน ไม่หลงไปกับสิ่งยั่วยู่ในการใช้ชีวิตในสังคมคือการครองเรือน ถือเป็นวัยของศูนย์รวมพิธีกรรมทางศาสนา และประเพณีทางสังคม ผู้ครองเรือนจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาประเพณีและวัฒนธรรมฮินดูมากที่สุด นอกจากจะปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีแล้ว ในอาศรมนี้ยังมีหลักจริยธรรมพื้นฐานที่สำคัญอีกดังนี้

๑. ไม่เบียดเบียน และไม่ทำให้ผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน
๒. มีความขยันอดทนในการประกอบอาชีพการงานเลี้ยงชีวิต
๓. ไม่หลงไหลมัวเมาไปตามกระแสของสังคม
๔. ไม่ซัดขิ้นหรือฝ่าฝืนอารมณ์ แต่ควบคุมไว้ในขอบเขต
๕. ไม่ประกอบอาชีพที่ต้องห้าม และไม่รับสินบนไม่ว่ากรณีใด ๆ ก็ตาม
๖. ไม่หลงในสิ่งที่ยั่วยวน เตือนตนเองถึงความไร้ค่าของสิ่งเหล่านั้น
๗. หลีกเลี้ยงความฟุ้งซ่านที่เป็นอุปสรรคต่อการศึกษาคัมภีร์พระเวท
๘. รู้สึกรู้สีกต่อสิ่งทั้งหลายอันได้แก่ วย อาชีพ ฐานะ การศึกษาพระเวท และการดำเนินชีวิตไปสู่พรหมันว่า เป็นเรื่องที่มีความสำคัญเท่ากันทั้งหมด^{๕๒}

อีกประการหนึ่งคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนควรทำการบูชาคือพิธีกรรมอีก ๕ อย่าง ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญอย่างยิ่งของผู้ครองเรือน คือ

๑. พรหมยัชชฎะ ทำพิธีกรรมด้วยการบริจจาคทรัพย์แก่พราหมณ์ผู้มีหน้าที่ศึกษาและสอนคัมภีร์พระเวทให้แก่ชนในวรรณะอื่นที่สามารถเรียนคัมภีร์พระเวทได้
๒. เทวยัชชฎะ ทำพิธีกรรมบูชาดวงสวรรค์
๓. ปิตถยัชชฎะ ทำพิธีกรรมอุทิศให้บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว
๔. ภุตยัชชฎะ ทำพิธีกรรมแก่สัตว์เลี้ยง โดยการเลี้ยงดูให้ดี
๕. มนุษยยัชชฎะ ทำพิธีกรรมแก่มนุษย์เช่น เลี้ยงดูต้อนรับแขกผู้ที่มาเยือนสงเคราะห์ให้ทานแก่คนที่ยากไร้เจ็บไข้ไร้ที่พึ่งซึ่งไม่มีโอกาสในการทำมาหาเลี้ยงชีวิต^{๕๓}

^{๕๒} Pushpendra Kumar Sharmar, *Hindu Religion And Ethics*, PP. 192-193.

^{๕๓} สุนทร ฤกษ์, *ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๒๔.

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นหน้าที่ของบุคคลผู้ที่เข้าสู่คฤหัสถ์อาศรม จะต้องปฏิบัติให้ดีให้สมบูรณ์ เพื่อความสุขความสำเร็จในชีวิตของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน และเพื่อที่จะได้ก้าวเข้าสู่อาศรมที่ ๓ และที่ ๔ ต่อไปอันเป็นวัยแห่งการแสวงหาโมกษะธรรมซึ่งเป็นโลกุตระต่อไป^{๔๔} ซึ่งในหลักธรรมที่สำหรับบ่มชัณมัยในฮินดูนั้น คือการทำหน้าที่ของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน ซึ่งต้องมีหลักธรรมดังต่อไปนี้

๑) กามะ คำว่า กามะ หมายถึง ความรักใคร่และความยินดี หมายถึงความยินดีในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากสัมผัสทั้ง ๕ และอยู่ภายใต้การควบคุมของจิตใจ กามะ ไม่ได้หมายถึงเฉพาะความรักใคร่ความต้องการทางเพศเพียงอย่างเดียว แต่ยังหมายถึง ความรักใคร่ความปรารถนาความพอใจในความร่ำรวย อำนาจวาสนา เกียรติยศชื่อเสียงเป็นต้น นี่คือลักษณะของกามะอีกประการหนึ่ง คำว่า กามะ คือ หลักจริยธรรมคำสอนที่เกี่ยวกับธรรมชาติของความปรารถนา ความพึงพอใจ และผลที่ได้รับจากความปรารถนาและความพึงพอใจ พร้อมทั้งคำสอนเกี่ยวกับหลักประพฤติปฏิบัติเพื่อการแสวงหาความสุขความพอใจในสิ่งต่าง ๆ โดยไม่ผิดศีลธรรม ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเห็นข้อเท็จจริงตามปรากฏการณ์ว่า อารมณ์ของความสุขและความพึงพอใจ สามารถพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ให้เจริญสมบูรณ์ในตัวเอง ผลที่เกิดจากการพัฒนานั้นก็คือ ชีวิต อาหาร เครื่องประดับ ที่อยู่อาศัย และวัฒนธรรมในสังคม รวมถึงจรรยา มารยาทและประเพณีต่าง ๆ สิ่งที่เกี่ยวข้องและเกิดขึ้น เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมาเพราะอารมณ์ของความสุข ความพอใจ ความงาม ความรักเป็นต้น ซึ่งเป็นความรู้สึกรักและความปรารถนาที่ล้วนแล้วแต่เกิดมาจากกามะ ทั้งสิ้น ความหมายของ กามะ ในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น อาจสรุปได้ดังนี้ คือ รักใคร่และยินดีในกามหรือความรู้สึกทางเพศ รักใคร่ยินดีในวิจิตรศิลป์ และรักใคร่ยินดีในการทำความคิด แต่ละประเภทมีอธิบายดังนี้

๑.๑) ยินดีในกาม ในคัมภีร์อุปนิษทกล่าวไว้ว่า มนุษย์เราเต็มไปด้วยความอยากหรือความต้องการและได้อธิบายขยายความออกไปอีกว่า มนุษย์เราต้องการความสนุกสนานความเพลิดเพลินในกามารมณ์ ต้องการอยากเป็นนั่นอยากเป็นนี่อยู่ตลอดเวลา และความต้องการดังกล่าวก็เป็นธรรมชาติของมนุษย์ คือมันเป็นไปเองโดยธรรมชาติไม่มีใครบังคับบัญชาให้เป็นไปเช่นนั้นมันเป็นไปเอง ธรรมชาติความอยากของมนุษย์เรานั้นย่อมไม่รู้จักเพียงพอ หากยังหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี (อิฏฐารมณ์) อารมณ์ที่น่าปรารถนา อีกประการหนึ่ง อารมณ์ดังกล่าวย่อมทำให้เกิดกิเลสตัณหาความอยากลูกโป่งขึ้นเรื่อย ๆ เหมือนไฟที่ถูกหล่อเลี้ยงด้วยน้ำมัน หรือจะกล่าวได้ว่าไฟย่อมไม่มอดด้วยเชื้อฉันทิ ความอยากของคนเราก็ไม่มอดด้วยอารมณ์ ฉันทิ^{๔๕} ความอยากหรือความต้องการย่อมกระตุ้นหรือผลักดันให้คนเรากระทำบางสิ่งบางอย่างในทางที่ผิดศีลธรรมจริยธรรมจนกระทั่งกลายเป็นอกุศลหรือบาปไปในที่สุด ซึ่งให้ผลเป็นทุกข์ทั้งแก่ตนเองและคนอื่นเรื่อยไป ดังนั้นในจริยธรรมพราหมณ์-ฮินดูจึงสอนว่า ความอยากหรือความต้องการของคนเราควรอยู่ภายใต้ของกฎ

^{๔๔} อารี วิชาชัย, **ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**, หน้า ๖๓.

^{๔๕} กฤษณะไทวปายนวยาส, **ศรีมัทภควทคิตา หรือ เพลงแห่งชีวิต**, แปลโดย แสง มนวิฑูร และจำนงค์ ทองประเสริฐ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรววิทยา, ๒๕๒๗), หน้า ๒๔๕.

ศีลธรรมและจะต้องควบคุมด้วยธรรมะอยู่เสมอไป ถ้าไม่เช่นนั้นแล้วจะมีแต่อันตรายและเป็นบาปกรรมและความเลวร้ายต่าง ๆ ไปตลอด^{๕๖}

๑.๒) ยินดีพอใจในศิลปะ กามะ มีความหมายในลักษณะแห่งความรักและความยินดีในศิลปะ และประสบการณ์ศิลปะของมนุษย์อีกด้วย นักปราชญ์ชาวฮินดูได้กล่าวไว้ว่า วิจิตรศิลป์สามารถที่จะโน้มน้าวจิตใจของมนุษย์เราให้เข้าถึงในสิ่งที่ตนพึงพอใจทางวิญญาณได้ สามารถโน้มน้าวจิตใจของมนุษย์เราให้ทำความดีต่าง ๆ ได้ อีกทั้งขณะหนึ่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูถือว่า กามะ คือความสุข ซึ่งสืบเนื่องมาแต่ความมั่งคั่งที่แสวงหาได้มาอย่างถูกต้องตามธรรม ในคัมภีร์มनुสมฤติกกล่าวไว้ว่าผู้ครองเรือนแสวงหาความมั่งคั่งแล้วใช้จ่ายทรัพย์สินไปในทางที่เหมาะสม ไม่ผิดหลักจริยธรรมสามารถที่จะมีความสุขในทางกามารมณ์ได้ แต่จะต้องไม่เกินเลยขอบเขตของศีลธรรมกฎเกณฑ์ทางศาสนา^{๕๗}

สรุปได้ว่า คำว่า กามะ ไม่ได้มีความหมายถึงความรักในกามกิเลสเพียงอย่างเดียว แต่ยังหมายถึงความดีประเภทอื่น ๆ อีกด้วยเช่น ใคร่หรืออยากในการสร้างคุณงามความดี อยากทำดีโดยไม่ผิดศีลธรรมมีจริยธรรมควบคุมกำกับความประพฤติของตนเอง กามะคือความใคร่ที่นั้นต้องไม่ผิดไปจากหลักของศาสนาไม่ผิดศีลธรรม ต้องอยากโดยไม่ทำให้คนอื่นได้รับความเดือดร้อน คือต้องไม่เดือดร้อนทั้งตนเองและคนส่วนรวม ใคร่ไปในทางที่นำความเจริญความสันติสุขมาสู่สังคม

๒) ธรรมาตมา ในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์ยังได้บัญญัติไว้อีกว่า ธรรมะ คือลักษณะแห่งความดีด้านจริยธรรมย่อมมีลักษณะ ๑๐ ประการ^{๕๘} และผู้ที่ปฏิบัติตามธรรม ๑๐ ประการนี้ ย่อมได้ชื่อว่า “ธรรมาตมา” ธรรมะทั้ง ๑๐ ประการนั้น มีความหมายและรายละเอียดในแต่ละข้อดังต่อไปนี้

๒.๑) ธฤติ แปลว่า ความพอใจ ความมั่นคง ความถือ ความมี ความกล้า และความสุขเป็นต้น บุคคลผู้มีธรรมะตามลักษณะนี้ จะมีความพยายามอยู่ด้วยความมั่นคงถึงแม้ว่าเขาจะไม่สำเร็จประโยชน์ตามความประสงค์ตามที่ตั้งไว้ก็ไม่มี ความวิตกกังวลแต่ประการใด ยังมีความพยายามอย่างนี้ต่อไปโดยไม่ย่อหย่อนไม่ท้อถอย และมีความรู้สึกยินดีพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่โดยปราศจากความโลภไม่มีกิเลสตัณหา ไม่แสวงหาผลประโยชน์ไปในทางที่ผิดศีลธรรมจริยธรรมอันเป็นหลักคำสอนของศาสนา

๒.๒) กษมา แปลว่า ความอดกลั้น อดทน มีความเมตตา กรุณาเป็นที่ตั้ง มีความพากเพียรพยายามต่อหน้าที่การงานและการศึกษาเล่าเรียนของตนเอง

๒.๓) ทมะ แปลว่า การระงับจิตใจ ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ คือรู้จักข่มจิตใจของตนด้วยความสำนึกในความเป็นผู้มีเมตตา และมีสติรู้ตัวอยู่เสมอ

๒.๔) อสเตยะ แปลว่า ไม่ลัก ไม่ขโมย

๒.๕) เสาจะ แปลว่า ความบริสุทธิ์ทั้งร่างกาย และจิตใจ

๒.๖) อินทริยนิครุหะ แปลว่า การระงับ การปราบปรามอินทริยทั้ง ๑๐ ได้แก่

^{๕๖} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคณาจารย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๐๓.

^{๕๗} วิทยา ศักยาภินันท์, ศาสนาฮินดู, หน้า ๙๔.

^{๕๘} องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๖๗.

๒.๖.๑) ชญาเนนทริย์ ๕ ได้แก่อินทริย์ ประสาทสัมผัสความรู้สึกทางอินทริย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง

๒.๖.๒) กรเมนทริย์ ๕ ได้แก่ อินทริย์หรือประสาทความรู้สึกทางการกระทำมี มือ เท้า ทวารหนัก ทวารเบา และลำคอ

๒.๗) ธี แปลเหมือนกันกับธีระ หรือ พุทธิ หมายถึง สติ ปัญญา มติ ความคิด รู้จัก ระเบียบวิธีการขนบธรรมเนียม และประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ ของสังคมที่ตนเองอยู่อาศัย

๒.๘) วิทยา หมายถึง ความรู้ทางปรัชญาศาสตร์ คือรู้ลึกซึ้ง และมีความรู้เกี่ยวข้องกับ ชีวะ มายาและพระพรหม และรู้ถึงความจริงสูงสุดในทางศาสนา

๒.๙) สัตยะ แปลว่า จริง หรือ ความจริง หมายถึง ความจริงหรือความเห็นที่สุจริต ถูกต้องตามธรรม

๒.๑๐) อโภธะ แปลว่า ไม่โภธ คือมีความอดทนสูง มีขันติธรรมซึ่งเป็นธรรมที่รองรับความโภธได้ควบคุมสติอารมณ์ได้^{๕๙}

ในวรรณกรรมสันสกฤตที่เป็นคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ ได้กล่าวถึงคุณธรรมต่าง ๆ ของบุคคลที่ดำรงตนอยู่ในวัยแห่งการครองเรือนไว้ เช่น

๑) **การมองสร้างคุณค่าที่แท้จริง** คือความผู้มีจิตสูง ไม่ติดในกามราคะ ในความละโมภ และในการคิดประทุษร้ายผู้อื่น

ผู้ใดเห็นภรรยาผู้อื่นเหมือนแม่ เห็นทรัพย์ผู้อื่นเหมือนก้อนดิน และเห็นสัตว์ทั้งปวงเหมือนตัวเอง ผู้นั้นชื่อว่าเห็นจริง^{๖๐}

๒) **การรักษาคุณสมบัติของตน** คือการพัฒนาศักยภาพของตนให้เหมาะสม ควรแก่การยกย่อง ดังเช่น สตรีต้องจงรักภักดีต่อสามี คนต้องรู้จักต้องแสวงหาวิชาความรู้อันเป็นเครื่องมือทำให้ตนเองอาจในสังคมได้ และนักพรตต้องมีขันติธรรม เป็นต้น เช่น

เสียงไพเราะเป็นคุณสมบัติของนกคู้เหว่า ภรรยาผู้จงรักภักดีต่อสามี เป็นคุณสมบัติของสตรี วิทยาเป็นคุณสมบัติของผู้ไร้รูปที่สง่างาม และความอดทนอดกลั้นเป็นคุณสมบัติของผู้บำเพ็ญพรต ฤาษีไม่รู้จักสันโดษ บรรลีย์ พระราชาทรงมีสันโดษ บรรลีย์ หญิงโสเภณีมีความละอาย บรรลีย์ และหญิงมีสกุลสูงแต่ไร้ความละอายก็บรรลีย์ ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยรูป และวัยหนุ่มสาว เกิดขึ้นในตระกูลอันไพศาล แต่ไร้วิชาความรู้ ดูไม่สง่างาม ประดุจดังกอกทองกวาวที่ไร้กลิ่นหอม^{๖๑}

๓) **ธรรมเป็นเครื่องทำให้เจริญ** คือการชนะความชั่วที่ปรากฏอยู่ภายในตัวของบุคคล ผู้ครองเรือน คือ ความว่าง ความซุกซน ความขลาด ความฉุนเฉียว ความเกียจคร้าน และความ

^{๕๙} อารี วิชาชัย, ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๒๐.

^{๖๐} สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (ปริวรรต), วายการศตกัม สุภาชิตร้อยบทของวยาส, (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๘.

^{๖๑} สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (ปริวรรต), วายการศตกัม สุภาชิตร้อยบทของวยาส, หน้า ๓๘.

ผิดเวลา ดังความในทีโตนเทศ ว่า “ผู้หวังความเจริญในโลกนี้ พึงชนะความชั่ว ๖ ประการคือ ง่วงเหงา หาวนอน ๑ เงื่องซึ่มไม่ว่องไว ๑ ขลาดกลัว ๑ โทสะ ๑ เกียจคร้านและผิดเพี้ยนเวลา”^{๖๒}

สรุปได้ว่า หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย หรือวัยแห่งการครองเรือน ก็คือ หลักแห่งการใช้ชีวิตตามวิถีแห่งผู้อยู่ร่วมกับสังคม ซึ่งจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์กับสังคมทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ โดยมีหน้าที่หลักคือการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีคุณธรรม หรือสามารถเป็นผู้นำได้ ต่อมาคือทำให้การส่งเสริมบุคคลในครอบครัว เช่น บุตร ธิดา ภรรยา ให้อยู่เป็นสุข สุดท้ายคือการสงเคราะห์บุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในอาศรมที่ ๒ คือ คฤหัสถ์นั่นเอง

๓) หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย

หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัยนั้น ผู้วิจัยได้จัดด้วยสุดท้ายของศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู ไว้ ๒ ระยะเวลาด้วยกัน คือ

ระยะที่ ๑ วนปรัสถอาศรม (วัยแห่งการอยู่ป่า)

คำว่า วนปรัสถ แปลว่า ผู้อยู่ป่า เป็นอาศรมข้อที่ ๓ เป็นขั้นตอนหรือระยะที่ ๓ ของการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วนปรัสถนี้จะเริ่มจากช่วงระยะเวลาของอายุประมาณ ๕๑-๗๕ ปี ถือได้ว่าเป็นวัยชราของชีวิตแล้ว เพราะในช่วงระยะเวลานั้นบุคคลจะเริ่มสังเกตเห็นตัวเองว่า เราเป็นปู่ย่า ตายายแล้วควรที่จะเริ่มปฏิบัติตนให้เข้าสู่อาศรมที่ ๓ ได้แล้ว วนปรัสถอาศรมเป็นช่วงชีวิตที่บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ที่อยู่ในการครองเรือนมาจนประสบความสำเร็จในชีวิตแล้ว ควรจะปล่อยวางจากการอยู่บ้านครองเรือนปล่อยให้เป็นที่ของลูกหลานที่จะต้องสืบสานกันต่อไป สำหรับคนในวัยนี้นั้นควรจะหันหน้าเข้าหาธรรมดำเนินชีวิตอยู่ในป่าตามหลักของวนปรัสถอาศรมต่อไป จนกระทั่งถึงขั้นสันยาสะคือ ออกบวชปฏิบัติธรรมตลอดชีวิตกล่าวคือ เมื่อบุตรธิดาสำเร็จการศึกษาออกมาเป็นคฤหัสถ์ทำการงานมีหลักฐานมั่นคงและแต่งงานมีครอบครัวเรียบร้อยแล้ว บิดามารดาผู้แก่เฒ่าก็ควรที่จะยกทรัพย์สินสมบัติมอบให้แก่บุตร แล้วตนเองก็ออกไปปฏิบัติธรรมอยู่ตามอาศรมในป่า หรือเสียดสละกำลังกายกำลังทรัพย์ของตนเองทำงานเพื่อประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม เช่น เป็นครูอาจารย์ทำหน้าที่ให้การศึกษาและสั่งสอนธรรมะให้แก่ประชาชน หรือคิดหาทางช่วยเหลือสังคมเพื่อที่จะทำให้สังคมเจริญขึ้น สำหรับสตรีถ้าไม่มีความประสงค์ที่จะไปอยู่อาศรมในป่ากับสามี ก็อาจจะอยู่กับบุตรหลานต่อไปได้ และสำหรับบุคคลใดไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิงก็ตาม หากไม่ต้องการที่จะออกไปอยู่ในป่าก็อาจจะอยู่ที่บ้านได้ แต่ต้องบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ คืออุทิศตนทำคุณประโยชน์ให้กับสังคมต่อไปจนกว่าจะมีอายุถึง ๗๕ ปี จึงจะพ้นจากขั้นตอนของการเป็นผู้อยู่ป่า และย่างเข้าสู่อาศรมที่ ๔ คือ สันยาสะหรือสันยาสีต่อไป^{๖๓}

^{๖๒} เสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป (นามแฝง), ทีโตนเทศ, (กรุงเทพมหานคร : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๒๔.

^{๖๓} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๖๔.

ระยะที่ ๒ สันยาสะอาศรม (วัยแห่งการออกบวช)

คำว่า สันยาสะ แปลว่า ผู้แสวงหาธรรม เป็นระยะหรือขั้นตอนสุดท้ายของชีวิตผู้ที่เข้าสู่อาศรมนี้เรียกว่า สันยาสี สันยาสี หรือบุคคลผู้ละชีวิตทางโลกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรนั้นถือว่าเป็นอาจารย์ของคนในสังคมทุกระดับชั้นเป็นผู้อยู่ในสถาบันที่สูงที่สุดและยังถือว่าเป็นอาจารย์ของพราหมณ์อีกด้วย เพราะคุณสมบัติแรกของสันยาสี คือ เป็นผู้ที่ไม่มีความกลัวต้องอยู่ในป่าแต่เพียงลำพังผู้เดียวโดยไม่หวังหรือรอคอยให้ใครมาอุปถัมภ์ ต้องพึ่งพาพระเมตตาของพระผู้เป็นเจ้าของท่านั้น หากผู้ใดคิดว่าหลังจากตัดความสัมพันธ์จากสังคมไปแล้วใครจะปกป้องดูแลข้าพเจ้า หากคิดเช่นนั้น ก็ไม่ควรที่จะละชีวิตในทางโลกมาปฏิบัติเป็นสันยาสีอยู่ในป่า ควรคิดว่าถึงแม้ว่าจะอยู่ในเขตป่าที่มีที่สุดข้าพเจ้าก็ยังมีพระผู้เป็นเจ้าของอยู่เคียงข้างและพระองค์จะให้การปกป้องคุ้มครองอยู่ตลอดเวลาความคิดเช่นนี้เรียกว่าเป็นผู้ปราศจากความกลัว ระดับจิตเช่นนี้จำเป็นสำหรับบุคคลผู้ละชีวิตในการครองเรือนทางโลกมาประพฤติปฏิบัติ จากนั้นต้องทำความเข้าใจของตนเองให้บริสุทธิ์ มีกฎเกณฑ์หลายข้อที่จะต้องปฏิบัติตามในชีวิตของการสละโลกข้อสำคัญที่สุดสำหรับชีวิตสันยาสี คือ มีข้อห้ามอย่างเคร่งครัดในการมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสตรี ห้ามแม้แต่จะพูดกับสตรีในที่ลับ เพื่อรักษาความเป็นอยู่ให้บริสุทธิ์ สันยาสีควรภิกษาจารไปตามบ้านเรือนเพื่อการดำรงชีวิต การที่สันยาสีภิกษาจารจากบ้านหนึ่งไปยังอีกบ้านหนึ่งนั้น ไม่ได้หมายความว่าไปขอลาหรือเพื่อไปขอลาโดยตรง แต่ไปเพื่อพบปะและปลุกกุศลให้ตื่นจากกิจของฆราวาส คือพวกเขาแม้แต่ประกอบกิจของกุศลอันสัมพันธ์ทำกิจของพระผู้เป็นเจ้าของปลุกให้หันมาทำความดีและมีจิตสำนึกที่ดีต่อพระผู้เป็นเจ้าของ นี่คือน้ำที่ของสันยาสี^{๖๔}

ช่วงแห่งอายุของบุคคลผู้ที่จะเข้าสู่อาศรมนี้ไม่ได้กำหนดไว้อย่างแน่นอนอนตายตัวเหมือนกับอาศรมอื่น ๆ ธรรมดาของคนทั่วไปส่วนใหญ่แล้วจะอยู่ประมาณ ๗๕ ปี ของคนในสมัยโบราณที่มีอายุโดยเฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ ๑๐๐ ปี แต่ก็ไม่ได้กำหนดไว้อย่างแน่นอนว่า บุคคลจะเข้าสู่อาศรมนี้เมื่ออายุเท่าไร เพราะมีบางคนอาจเข้าสู่อาศรมนี้ตั้งแต่อายุยังน้อย ตัวอย่างเช่น ท่านคังกราจารย์ ซึ่งเป็นนักปราชญ์ชาวอินเดีย เข้าสู่สันยาสีตั้งแต่วัยเยาว์ สันยาสะเป็นขั้นตอนสุดท้ายของสันยาสีผู้สละชีวิตจากการครองเรือนแบบคฤหัสถ์โดยสิ้นเชิง แล้วออกบวชเป็นฤาษี มุนี ดาบส ถือเพศเป็นบรรพชิตประพฤติพรหมจรรย์ ใช้ชีวิตแบบอิสระอาศัยอยู่ในป่าเพื่อแสวงหาโมกษะธรรมและความหลุดพ้นเป็นเบื้องหน้า เพื่อบรรลุความจริงแท้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนว่า ตนเองเป็นใคร พรหมนั้นคือใครสาระของชีวิตคืออะไร เมื่อได้คำตอบสำหรับตนเองแล้วก็รู้ว่า ตนเองและพระพรหมนั้นเป็นสิ่งเดียวกันเมื่อรู้แจ้งเห็นจริงอย่างนี้แล้วก็จะออกเผยแผ่คำตอบความรู้นั้น สั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งเห็นจริงตามไปด้วย โดยถือว่ามนุษย์ทั้งปวงเป็นเหมือนสมาชิกในครอบครัวเดียวกันกับตนเอง และต่างก็เป็น อนสะ (ส่วนหนึ่ง) ของพรหมนั้นด้วยจนกว่าร่างกายจะแตกสลายไปและวิญญาณก็จำดำรงอยู่ในภาวะแห่งโมกษะนั้นชั่วนิรันดร์ ซึ่งภาวะแห่งความหลุดพ้นนี้ เป็นเป้าหมายอันสูงสุดและสุดท้าย ของสันยาสี^{๖๕} หลักธรรมที่สันยาสีมุ่งแสวงหา ก็คือ โมกษะธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น คำว่า โมกษะธรรมเป็นหลักจริยธรรมขั้นสูงสุดในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นหลักของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม คำว่า โมกษะ (Moksa) มาจากรากศัพท์ว่า มุจ แปลว่า การหลุดพ้นปล่อยไป ไม่ถูกสกัดกั้น การปลดปล่อย

^{๖๔} ภควัด-คีตา, ๒/๑๖/๑-๓/๔๕๒-๔๕๓.

^{๖๕} สมพร สุขเกษม, หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๙๗.

หมายถึง ความเป็นอิสระจากเครื่องผูกพัน จากความไม่สมบูรณ์ทั้งปวง จากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^{๖๖}

ท่านคังกราจารย์กล่าวว่า โมกษะ มีสถานะเป็นหนึ่งเดียวกับพรหมัน สถานะของ โมกษะ เป็นสถานะที่อยู่เหนือการเจริญและการเสื่อมของสังสารวัฏ อยู่เหนือการเกิดและการตาย เป็นสถานะที่ไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ไม่มีชีวาตะมันและโลกเป็นสถานะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นหนึ่งเดียว ชีวาตะมันที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลมีแก่นแท้เพียงหนึ่งเดียวคือ ปรมาตมัน คือวิญญาณอันยิ่งใหญ่ ปรมาตมันเป็นเองเกิดเองเป็นที่เกิดขึ้นของสรรพสิ่งไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าและไม่มีเบื้องต้น ไม่มีที่สุด(Universal Self) โมกษะ จึงเป็นความจริงสูงสุดเป็นสถานะที่ไม่เปลี่ยนรูปเป็นอมตะ กระจายอยู่ทั่วไปเหมือนอากาศ พ้นจากการเปลี่ยนแปลงทั้งหมด หมดความข้องใจไม่ขึ้นอยู่กับสิ่งใด ๆ อยู่เหนือกรรมดีและกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ไม่มีปัจจุบัน และไม่มีทั้งอนาคต เป็นสถานะที่ไม่มีรูปร่างกล่าวอีกนัยหนึ่ง ตัวพรหมันก็คือโมกษะหรือความหลุดพ้น^{๖๗} เป็นธรรมชาติของพรหมันเป็นที่ยอมตะ และบริสุทธิ์กล่าวคือ โมกษะก็คือตัวของพรหมันนั่นเอง เป็นสิ่งสูงสุดอยู่เหนือทุกสิ่ง และมีอยู่ในทุกสิ่งไม่เคยเปลี่ยนแปลง โมกษะจึงไม่ใช่ความรู้เกี่ยวกับสิ่งสูงสุดแต่เป็นสิ่งสูงสุดนั่นเอง

ในภควทศิตา ได้กล่าวถึงวิธีการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดไว้หลายตอน เช่น

อรชุน บุคคลใดวางใจให้เป็นปกติเมื่อประสบกับความพลาดหวังหรือสมหวังได้ ทั้งในใจของเขาเล่าก็บริสุทธิ์สะอาดจากความกระหายอยาก พึงทราบเถิดว่าบุคคลนั้นเป็นสันยาสีอันมีความหมายว่าผู้สละกรรมทั้งได้ ผู้ไม่ลุ่มหลงในมายาการของสิ่งคู่เช่น สุข ทุกข์ หรือดีใจ เสียใจ เป็นต้น ย่อมหลุดพ้นจากพันธนาการแห่งชีวิตได้ไม่ยาก^{๖๘}

บุคคลรู้เท่าทันมายา ย่อมทราบว่าจะตนเองไม่ได้ทำอะไร การที่ตามองเห็น หูได้ยินเสียง ภายได้สัมผัส จมูกได้สูดกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส หรือการที่คนต้องเดิน ต้องหลับนอน ต้องหายใจ ต้องพูด ต้องขับถ่าย ต้องหยิบโน่นฉวยนี้ ต้องลืมตาและหลับตา เป็นต้น ทั้งหมดล้วนเป็นธรรมชาติของชีวิต เมื่อสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้น เขาก็ปล่อยให้สักระยะแล้วเกิดขึ้น ไม่ยึดมั่นถือมั่น^{๖๙}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการรู้จักปล่อยวางของสันยาสี ผู้มุ่งเข้าสู่โมกษธรรม ไม่ติดอยู่กับโลกียวิสัย

สรุปแล้ว หลักธรรมที่เป็นเครื่องส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกกาล หรือเหมาะสมกับวัย ก็คือการมีธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษา คฤหัสถ์เป็นวัยแห่งการครองเรือน วณปรัสถะและสันยาสี เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่ง

^{๖๖} ไพฑูรย์ พัฒน์ใหญ่ยิ่ง, *ความคิดสำคัญในปรัชญาอินเดีย*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน สโตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๔๕.

^{๖๗} สุนทร ฦ รัชชี, *ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ*, หน้า ๓๔๒.

^{๖๘} สมภาร พรหมทา, *ภควทศิตา (บทเพลงแห่งองค์ภควัน)*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสาร, ๒๕๔๑), หน้า ๓๕.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

แสวงหาโมกษธรรม ดังความในวยาการศตกัม ที่กล่าวถึงวิธีการที่ทำตนบุคคลเป็นผู้มีอายุยืนยาว ไม่
หลงกาล คือการปฏิบัติตนให้สมกับวัย ไว้ว่า

รับประทานอาหารแล้ว นั่งอยู่เฉย ๆ ทำให้อ้วน เมื่อยืนอยู่เฉย ๆ
ทำให้มีกำลังแข็งแรง เดินจงกรมไปมา ทำให้มีอายุยืนยาวตลอดกาล
เมื่อออกวิ่งมฤตยูจะวิ่งพล่าน (ตายไว)^{๗๐} ผู้ที่รู้จักพูดเหมาะสมกับหัวข้อ
เรื่องหรือกาลเวลา รู้จักความรักที่เหมาะสมกับสภาวะตนเอง และ
รู้จักโกรธให้เหมาะสมกับพลังกำลังที่ตนเองมีอยู่ ชื่อว่าเป็นบัณฑิต^{๗๑}

หรือดังความที่พระกฤษณะตรัสกับบอรชุน ถึงคุณธรรมของบุคคลที่ได้ชื่อว่าเป็นเทพแม่ใน
ร่างของมนุษย์ไว้

คุณธรรมต่อไปนี้หากผู้ใดมีเป็นสมบัติประจำกาย ผู้นั้นย่อมชื่อว่ามีเทวะภาวะในตัว
คุณธรรมดังกล่าวคือ การรู้จักให้อภัยหนึ่ง ความเป็นผู้มีใจใสสะอาดหนึ่ง ความเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่
ในปัญญาและสมาธิหนึ่ง ความเป็นผู้รู้จักเจือจานแก่เพื่อนร่วมโลกหนึ่ง ความเป็นผู้รู้จักบังคับ
อารมณ์และรู้จักควบคุมประสาทสัมผัสหนึ่ง การประกอบบุญกรรมหนึ่ง การสาธยายมนต์หนึ่ง
การบำเพ็ญตบธรรมหนึ่ง ความซื่อสัตย์หนึ่ง ความโกรธหนึ่ง การเสียสละเพื่อผู้อื่นโดยไม่หวังสิ่ง
ตอบแทนหนึ่ง ความเป็นผู้มีใจสงบเยือกเย็นหนึ่ง ความเป็นผู้งดเด็ดขาดจากการสร้างความริ้ว
ฉานแตกแยกแก่คนอื่นหนึ่ง ความเป็นผู้มีเมตตาในสัตว์ทั้งปวงเสมอกันหมดทั้งสิ้นหนึ่ง ความ
สุภาพอ่อนโยนหนึ่ง ความละเอียดต่อการกระทำความชั่วหนึ่ง ความเป็นคนเสมอต้นเสมอปลาย
ไม่กลับกลอกตลบตะแลงหนึ่ง ความอดทนหนึ่ง ความไม่ริษยาผู้ที่ได้ดีกว่าหนึ่ง และความถ่อม
ตนอีกหนึ่ง^{๗๒}

สรุปได้ว่า หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม
หมายถึง ระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน
เช่น อาศรม ๔ วรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มี
ความเชื่อและเคารพในระบวรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวาระของแต่ละวาระถือว่าเป็นการ
พัฒนาตนเอง ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ชีวิตนั้นควรที่จะเริ่มต้นด้วยธรรมะ แล้วดำเนินชีวิต
ไปเป็นขั้น ๆ เช่น วรณะและอาศรมเป็นต้น วรณะคือธรรมะ อาศรมก็คือธรรมะ การทำหน้าที่
ต่าง ๆ ตามวาระถือว่าเป็นการทำตามธรรมะ คือใช้ชีวิตอย่างมีธรรมะนั้นเอง ดังนั้น หลักธรรมที่ใช้
ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น จึงเป็นหลักธรรมที่ใช้ให้เหมาะกับวัยของบุคคลที่
ดำเนินตนตามหลักของฮินดูธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ ๓ ประเภท คือ หลักธรรมสำหรับปฐมวัย
(พรหมจรรย์) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) และหลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย (วนปรตณะและ
สันยาสะ)

^{๗๐} สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (ปริวรรต), วยาการศตกัม สุภาชิตร้อยบทของวยาส, หน้า ๔๑.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๗๒} สมภาร พรหมทา, ภควทศิตา (บทเพลงแห่งองค์ภควัน), หน้า ๑๐๓.

๑. หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) พรหมจรรย์ แปลว่า ผู้ประพฤติอย่างพรหม คือ การปฏิบัติตนให้อยู่ในความบริสุทธิ์เหมือนพรหม ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณหรือเมถุนธรรม พรหมจรรย์เป็นขั้นตอนแรก หรือเป็นช่วงเวลา ๒๕ ปีแรกของชีวิต ซึ่งจัดเป็นวัยแห่งการศึกษาเล่าเรียน ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่พรหมจรรย์นี้จึงเรียกชื่อว่า พรหมจารี หลังจากพิธีประกาศตนเป็นพรหมจารีมอบตนเป็นศิษย์ของครูแล้ว ก็จะต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนประพฤติพรหมจรรย์โดยเคร่งครัด อยู่ในสำนักของอาจารย์ไปจนกว่าอายุจะครบ ๒๕ ปีเต็ม จึงจะถือว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสร็จสิ้น

๒. หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน เป็นหลักปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของชีวิต ช่วงอายุของคฤหัสถ์นี้จะอยู่ระหว่าง ๒๕ - ๕๐ ปี หลังจากจบการศึกษาอบรมอย่างเข้มข้นในวัยพรหมจารีแล้ว ก็จะกลับไปแต่งงานใช้ชีวิตครองเรือนในอาศรมคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นช่วงสำคัญของชีวิตชาวฮินดู เพราะเป็นการใช้ชีวิตจริงในสังคม และกระทำได้เฉพาะสิ่งที่ศาสนานุญาตตามที่เรียนมาในอาศรมแรกเท่านั้น เพื่อให้ชีวิตตรงความประสงค์ในการดำเนินไปสู่พรหมัน ไม่หลงไปกับสิ่งยั่วยุในการใช้ชีวิตในสังคมคือการครองเรือน ถือเป็นวัยของศูนย์รวมพิธีกรรมทางศาสนา และประเพณีทางสังคม ผู้ครองเรือนจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาประเพณีและวัฒนธรรมฮินดูมากที่สุด เดียว ดังนั้น หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย หรือวัยแห่งการครองเรือน ก็คือ หลักแห่งการใช้ชีวิตตามวิถีแห่งผู้อยู่ร่วมกับสังคม ซึ่งจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์กับสังคมทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ โดยมีหน้าที่หลักคือการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีคุณธรรม หรือสามารถเป็นผู้นำได้ ต่อมาคือการให้การส่งเสริมบุคคลในครอบครัว เช่น บุตร ธิดา ภรรยา ให้อยู่เป็นสุข สุดท้ายคือการสงเคราะห์บุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในอาศรมที่ ๒ คือ คฤหัสถ์นั่นเอง

๓. หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัยนั้น ผู้วิจัยได้จัดด้วยสุดท้ายของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ไว้ ๒ ระยะเวลาด้วยกัน คือ ๑) วณปรีสถอาศรม (วัยแห่งการอยู่ป่า) วณปรีสถ แปลว่า ผู้อยู่ป่า เป็นอาศรมข้อที่ ๓ เป็นขั้นตอนหรือระยะที่ ๓ ของการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วณปรีสถนี้จะเริ่มจากช่วงระยะเวลาของอายุประมาณ ๕๑-๗๕ ปี วณปรีสถอาศรมเป็นช่วงชีวิตที่บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ที่อยู่ในการครองเรือนมาจนประสบความสำเร็จในชีวิตแล้ว ควรจะปล่อยวางจากการอยู่บ้านครองเรือนปล่อยให้เป็นที่ของลูกหลานที่จะต้องสืบสานกันต่อไป ๒) สันยาสะอาศรม (วัยแห่งการออกบวช) สันยาสะ แปลว่า ผู้แสวงหาธรรม เป็นระยะหรือขั้นตอนสุดท้ายของชีวิตผู้ที่เข้าสู่อาศรมนี้เรียกว่า สันยาสิ สันยาสิ หรือบุคคลผู้สละชีวิตทางโลกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรนั้นถือว่าเป็นอาจารย์ของคนในสังคมทุกระดับขั้นเป็นผู้ที่อยู่ในสถาบันที่สูงที่สุดและยังถือว่าเป็นอาจารย์ของพราหมณ์อีกด้วย

สรุปแล้ว หลักธรรมที่เป็นเครื่องส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกต้อง หรือเหมาะสมกับวัย ก็คือการมีธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษา คฤหัสถ์เป็นวัยแห่งการครองเรือน วณปรีสถและสันยาสิ เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่งแสวงหาโมกษะ กล่าวได้ว่า โมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ถือเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มี

อดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

๓.๕ คุณลักษณะของมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จากการศึกษาคุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พบว่า ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แบ่งคุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาไว้ ๒ กลุ่มด้วยกัน คือ ๑) กลุ่มปุถุชน ๒) กลุ่มอริยชน ซึ่งมีอธิบายดังต่อไปนี้

๓.๕.๑ คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชน

มนุษย์กลุ่มปุถุชนที่ผ่านการพัฒนาตนเอง เราจะเห็นได้จากการรู้จักพัฒนาตนเองให้เป็นผู้เชี่ยวชาญหรือชำนาญในหน้าที่ของตนเอง ซึ่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกว่า การปฏิบัติตนตามวรรณะหรือภาระหน้าที่ของตนเอง เพื่อเป็นการประคับประคองสนับสนุนส่งเสริมกันและกัน ไม่ได้แบ่งว่าใครดี เลว กว่ากัน ฉะนั้น เมื่อคนแต่ละคนรู้ภาระหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบแล้วนั้น จะต้องรู้จักพัฒนาวิชาชีพของตนเองให้มีคุณภาพ ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นระเบียบข้อปฏิบัติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั่นเอง^{๗๓} นอกจากนี้ในพระคัมภีร์ธรรมศาสตร์ได้กำหนดการกระทำของชนในแต่ละวรรณะไว้ด้วยว่า วรรณะใด ควรทำการงานชนิดใดบ้าง โดยไม่เสื่อมเสียและโดยสมควร เพื่อความสะดวกของการดำเนินชีวิตของแต่ละวรรณะ ดังนี้

๑) **วรรณะพราหมณ์** คำว่า พราหมณ์ ในคัมภีร์เดิมของฮินดู หมายถึงผู้ที่เกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นพราหมณ์โดยกำเนิดและอุทิศชีวิตของตนศึกษาศิลปศาสตร์ต่าง ๆ และทำพิธีกรรมทางศาสนา ในคัมภีร์มนูธรรมศาสตร์ ได้แบ่งหน้าที่ของพราหมณ์ไว้ดังนี้ “ศึกษาเล่าเรียน และสอนคัมภีร์พระเวท ทำพิธีบูชาয়ัญและนำคนอื่นในการบูชาয়ัญ รับของขวัญหรือเครื่องสักการบูชาจากคนอื่น และให้สิ่งของของตนแก่คนอื่นในโอกาสอันควร”^{๗๔} มีสิทธิ์มีหน้าที่ที่จะกระทำได้ ๖ ประการคือ

๑. ปฐนุ ได้แก่ การรับการศึกษาชั้นสูง และการพยายามแสวงหาความจริง
๒. ปาฐนุ ได้แก่ การให้การศึกษาแก่ผู้อื่น เช่น เป็นครู เป็นอาจารย์ เป็นต้น
๓. ยชนุ ได้แก่ การทำพิธีบูชาต่าง ๆ เช่น ประกอบยัญญกรรม และจัดพิธีการกุศลต่าง ๆ ด้วยตนเอง โดยเชิญพราหมณ์อื่นมาประกอบพิธี
๔. ยาชนุ ได้แก่ การทำพิธีบูชาต่าง ๆ เช่น พิธียัญญกรรม และพิธีการกุศลอื่น ๆ ตามความประสงค์ของผู้ใดผู้หนึ่ง
๕. ทานุ ได้แก่ การทำบุญให้ทานแก่ผู้อื่นตามกำลังเท่าที่จะสามารถทำได้
๖. ปรัตติครห ได้แก่ การรับบุญจากผู้ที่มีจิตศรัทธา หรือการรับทักษิณาของผู้อื่น

^{๗๓} สมพร สุขเกษม, หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๘๕.

^{๗๔} Santi Parva XII, PP. 88 - 91. อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคัมภีร์ชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

นอกเหนือจากสิทธิและหน้าที่ทั้ง ๖ ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ ถ้าหากจำเป็น กล่าวคือ ในยามวิบัติกาล คือในยามยากลำบาก ผู้ที่เป็นพราหมณ์สามารถประกอบการกสิกรรม การค้าขาย หรือธุรกิจอื่น ๆ ได้อีกด้วย เพื่อการครองชีพที่สมควรและรักษาชีวิตไว้

๒) วรรณกะษัตริย์ คำว่า กษัตริย์ คือนักรบหรือนักปกครอง มีหน้าที่ปกป้องประชาชนพลเมืองให้พ้นจากภัยอันตรายทั้งปวง ปกป้องตนเองและดำรงไว้ซึ่งวรรณะทั้ง ๓ มีหน้าที่พรรณนาไว้ในคัมภีร์มนูธรรมศาสตร์ ดังนี้ “ปกป้องประชาชนพลเมือง บำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาชนพลเมือง ให้ของขวัญแก่คนอื่น รับของขวัญหรือเครื่องสักการะจากคนอื่น ทำการบูชายัญศึกษาพระเวท ไม่กดขี่ข่มเหงประชาชนพลเมือง”^{๗๕} กษัตริย์ถึงแม้ว่าจะไม่ใช่โยคีหรือผู้มีอำนาจเช่น มุนี แต่ทรงเป็นพระสวากของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ^{๗๖} วรรณกะษัตริย์เป็นวรรณะที่ ๒ รองจากวรรณะพราหมณ์ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วรรณกะษัตริย์นี้มีสิทธิมีหน้าที่ในการปกครองประเทศ กล่าวคือทำหน้าที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินนั่นเอง^{๗๗} ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ใดที่มีลักษณะ ๑๑ ประการ ดังต่อไปนี้ ผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นกษัตริย์ คือ

๑. ศูรตา แปลว่า ความกล้าหาญ ผู้ที่เป็นวรรณกะษัตริย์ควรจะเป็นผู้มีความกล้าหาญและแข็งแรง เป็นวีรบุรุษในหมู่ชนได้ ไม่รู้จักมีความขลาดหวาดกลัวต่อศัตรูผู้ที่จะมารุกราน

๒. วีรย แปลว่า แรงหรือกำลัง หรืออำนาจ ความเพียร ความมั่นคงในการเผชิญภัยตลอดจนความมั่นคงในการรบทัพจับศึก ผู้ที่เป็นวรรณกะษัตริย์ควรมีลักษณะเช่นนี้ด้วย

๓. ไธรย แปลว่า ความมั่นคง ไม่รู้จักเบื่อหน่ายท้อถอย มีแต่ความเพียรพยายามอย่างมั่นคงเสมออยู่เป็นระยะหรือเนื่อง ๆ

๔. เตช ตามศัพท์แปลว่า เดช หรือ ร้อน ความร้อน แต่ในที่นี้หมายถึง ความเป็นผู้มียศ และมีเกียรติ กล่าวคือรู้จักใช้อำนาจเท่าที่มีอยู่แล้วไปในทางที่ถูกต้องและสุจริต เพราะฉะนั้นผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นกษัตริย์ ควรจะเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในความสุจริตทุกประการ

๕. ทาน แปลว่า การให้ หมายถึง ความเป็นผู้มีใจรักในการให้และช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้ที่ด้อยโอกาส ชอบทำบุญอุปัถุมภ์บำรุงแก่สมณะชีพราหมณ์อยู่เป็นนิตย์ ฝึกฝนในการกุศลเนื่องๆ ไม่ประมาทในการทำความดี เกี่ยวกับการให้ทานเราควรให้ห้าสิบเปอร์เซ็นต์ของรายได้ทั้งหมด เพื่อจุดมุ่งหมายที่ดีนั้นคือการปฏิบัติที่สัมพันธ์กับพระเจ้า จิตสำนึกแค่นี้ไม่เป็นเพียงแค่จุดมุ่งหมายที่ดีเท่านั้นแต่ยังเป็นจุดมุ่งหมายที่ดีที่สุดด้วย เพราะว่าจุดมุ่งหมายของพระเจ้านั้นก็ดีเช่นกัน การให้ทานควรให้กับพราหมณ์ความคิดเช่นนี้ยังถือปฏิบัติกันอยู่ในสังคมฮินดูปัจจุบัน เพราะว่าพราหมณ์เป็นผู้อุทิศตนเสียสละชีวิตทั้งชีวิตในการศึกษาและเข้าใจถึงพรหมันผู้ที่รู้พรหมันเรียกว่าพราหมณ์^{๗๘}

๖. ทม เป็นลักษณะโดยธรรมชาติของกษัตริย์ ซึ่งเหมือนกันกับลักษณะของพราหมณ์ คือ มีสภาพจิตใจที่สงบระงับแล้ว ข่มใจไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ มีสติอยู่ตลอดเวลา

^{๗๕} M.S.1, PP. 87 - 91. อ้างใน พระมหาสม สุมนโน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคณาชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๕๐.

^{๗๖} ภควัด - คีตา, ๑/๒/๖๑/๑๙๑.

^{๗๗} องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หลักธรรมในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๓๓๓.

^{๗๘} ภควัด-คีตา, ๒/๑๐/๔-๕/๑๘๘.

๗. กษมา เป็นลักษณะโดยธรรมชาติของกษัตริย์ ซึ่งเหมือนกันกับลักษณะของพราหมณ์ คือความอดทน และความพากเพียรพยายาม

๘. พราหมณ์ภักติ แปลว่า ความจงรักภักดีต่อพราหมณ์ เพราะพราหมณ์เป็นผู้สื่อกับพระผู้เป็นเจ้า พราหมณ์เป็นผู้ที่ทำพิธีกรรมต่าง ๆ ให้แก่คนทุกระดับรวมถึงกษัตริย์ด้วย พราหมณ์เป็นผู้นำพาหรือนำทางบุคคลในวรรณะอื่นให้เข้าถึงพระผู้เป็นเจ้าได้ด้วยการสอน และการประกอบพิธีกรรมการบูชาัญญต่าง ๆ พิธีบูชาเป็นพิธีที่สำคัญของชาวฮินดูเป็นพิธีที่คฤหัสถ์พึงปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการแสดงถึงความจงรักภักดีต่อองค์พระผู้เป็นเจ้าและเพื่อให้เกิดสิ่งที่ตั้งงามแก่ชีวิตและครอบครัวของตนเอง พิธีบูชานี้มีไว้สำหรับคฤหัสถ์ได้ประพฤติปฏิบัติตามเพราะว่าพิธีกรรมบูชาัญญต่างๆ นั้นจะต้องใช้เงินทองมากพวกที่อยู่ในช่วงชีวิตอื่น ๆ เช่น พราหมณ์ วรปรัสเซีย และสันยาสีจะไม่มีเงินทองพอในการที่จะจัดทำพิธีบูชาต่างๆเหล่านี้ได้เพราะชนกลุ่มเหล่านี้อยู่ได้ด้วยการศึกษา^{๗๙}

๙. ปรสันนตา แปลว่า ความร่าเริงบันเทิงยินดี ได้แก่ความเป็นคนไม่รู้จักวิตกกังวลต่าง ๆ และยิ่งไปกว่านั้นก็คือ ร่วมแสดงความยินดีและก่อให้เกิดปิติให้แก่คนอื่นด้วย

๑๐. รักษาภาว หมายถึง การเตรียมตัวพร้อมตลอดเวลาในการที่จะปกป้องรักษาเอกราชอธิปไตยประเทศชาติ และช่วยเหลือผู้ที่อ่อนแอเพื่อรักษาความยุติธรรมในสังคม

๑๑. สัตย ความซื่อสัตย์ ความจริง ควรพูดแต่คำที่เป็นจริงอันเป็นที่ไว้วางใจคนอื่น

ลักษณะหรือหน้าที่ทั้ง ๑๑ ประการนี้ ถือว่าเป็นจริยธรรมของกษัตริย์ที่ควรประพฤติปฏิบัติในวรรณะของตน กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ธรรมะของกษัตริย์นั่นเอง ผู้ที่เป็นวรรณะกษัตริย์ควรฝึกให้เป็นนิสัยติดตัวไปโดยธรรมชาติ นอกจากนี้แล้วยังมีข้อกำหนดหน้าที่ของผู้ที่เป็นวรรณะกษัตริย์ไว้อีก ๔ ประเภท คือ

๑. ปจัน การรับการศึกษาชั้นสูง และการเป็นคนมีความพากเพียรในการแสวงหาความจริงความถูกต้อง

๒. ยชน การทำพิธีกรรมบูชาัญญ

๓. ทาน การทำบุญให้ทาน

๔. รक्षा กษัตริย์เป็นรักษกะ ได้แก่ ผู้รักษา หรือคุ้มครองป้องกัน เพราะฉะนั้นวรรณะกษัตริย์จึงต้องเป็นผู้ที่มีความมั่นใจ ในการรักษาอธิปไตยดินแดน ป้องกันไม่ให้ผู้ที่อ่อนแอเป็นอันตรายไปมีความรู้ในด้านการใช้อาวุธต่าง ๆ มีความรู้และชำนาญในยุทธวิธีในการสู้รบ ตลอดถึงรู้หลักวิชากฎหมายด้วย ซึ่งถือเป็นเครื่องมือ หรือแนวทางในการทำหน้าที่ของวรรณะ^{๘๐} นอกเหนือจากสิทธิและหน้าที่ทั้ง ๔ ประเภทดังกล่าวมาแล้วนี้ ถ้าหากมีความจำเป็นกล่าวคือ ในยามที่เกิดข้าวยากหมากแพงในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ก็ยังได้อนุญาตให้ผู้ที่เป็นกษัตริย์สามารถประกอบอาชีพอื่นได้ เช่น เป็นครูอาจารย์ ทำพิธีบูชาัญญและการกุศลต่าง ๆ ทำกสิกรรมและการค้าขาย เป็นต้น เพื่อความอยู่

^{๗๙} ภควัด-คีตา, ๒/๑๖/๑-๓/๔๕๔.

^{๘๐} สมพร สุขเกษม, หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๘๖-๘๗.

รอดของชีวิต ที่ทำเหมือนชนในวรรณะพราหมณ์ไม่ได้อยู่อย่างเดียวคือ รับประทานอาหารให้แก่ผู้อื่นไม่ได้เท่า
 ๑๑

๓) **วรรณะแพศย์หรือไวศยะ** แพศย์ ได้แก่ พวกที่อุทิศตนเองทำมาค้าขายและเลี้ยง
 สัตว์ เพื่อนำรายได้มาเลี้ยงครอบครัวของตนและวรรณะอื่น ๆ ในคัมภีร์ได้กำหนดหน้าที่ของเขาไว้
 ดังนี้ “เลี้ยงปศุสัตว์ ให้ของขวัญ ทำการบูชาโยนิ ศึกษาพระเวท ค้าขายและทำไร่นา” ๑๒ แพศย์
 เป็นวรรณะที่ ๓ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นผู้ประกอบพาณิชยกรรมเกษตรและศิลปหัตถกรรม
 ต่าง ๆ เป็นวรรณะของคนส่วนใหญ่ในสังคม ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์กล่าวไว้ว่า ผู้ใดมีลักษณะ
 ดังต่อไปนี้ผู้นั้นถือว่าเป็นแพศย์ คือ

๑. กฤษี มีความเฉลียวฉลาดในการแลกเปลี่ยนและในการทำมาค้าขาย มีความ
 มั่นใจในการอุตสาหกรรมต่างๆ เพราะอุตสาหกรรมย่อมเกิดพร้อมกันกับพาณิชยกรรมเสมอ

๒. วาณิช มีความจำดีในการคิดเลข บวก ลบ คูณ หาร ต้นทุนกำไร มีความ
 รอบคอบต่อหน้าที่การงานที่ตนเองทำ

๓. หริเสวา หรือ อาสติกตา มีความเชื่อถือและจงรักภักดีต่อพระเป็นเจ้าของเจ้าคือพระ
 พรหมตลอดจนถึงคำสั่งสอนของพระพรหมด้วย

๔. พราหมณ์ภักติ และอาทรภาวะ มีความเคารพนับถือวรรณะพราหมณ์และ
 วรรณะกษัตริย์ ทั้งนี้จะแสดงความเคารพนับถือนั้นออกมาได้ ก็ด้วยการไปพบปะสนทนาธรรมกับชน
 ในวรรณะพราหมณ์ เพื่อเป็นการขยายและเพิ่มพูนแสวงหาความรู้ทางธรรม แล้วนำเอาความรู้ที่
 ประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน โดยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้นๆ ส่วนที่ว่าควรมีความ
 จงรักภักดีต่อวรรณะกษัตริย์นั้น ก็คือการตั้งตนหรือปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมืองโดยไม่ฝ่าฝืน หลัก
 จริยธรรมและข้อควรปฏิบัติของชนในวรรณะแพศย์นี้ มีไว้เพื่อให้ทำการงานประกอบอาชีพกสิกรรม
 และการค้าขาย และในยามคับขันแล้ว ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ก็ได้อนุญาตให้ประกอบอาชีพได้ทุก
 อย่างตามความเหมาะสม แต่จะต้องเป็นอาชีพที่สุจริต ๑๓

๔) **วรรณะศูทร** ศูทร ได้แก่ ผู้รับใช้วรรณะทั้ง ๓ ในคัมภีร์ได้กำหนดหน้าที่ให้ดังนี้
 “ให้เป็นกรรมกร ทำงานรับใช้คนอื่นด้วยความซื่อสัตย์สุจริตทุกประการ” ๑๔ เป็นที่น่าสังเกตอย่าง
 หนึ่งคือ พวกศูทรไม่มีสิทธิ์เรียนคัมภีร์พระเวท ไม่มีสิทธิ์ทำการบูชาโยนิ แม้แต่การร่วมในพิธีกรรม
 นั้นก็ไม่ได้ มีหน้าที่อย่างเดียวคือเป็นทาสรับใช้คนอื่นหรือวรรณะอื่น จะเป็นนายเขาไม่ได้ จะทำมา
 ค้าขายอย่างอื่นก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน นี่เป็นแนวความคิดที่เชื่อถือกันอยู่ในอินเดียในสมัยโบราณ แต่ใน
 ปัจจุบันนี้ แนวความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว วรรณะศูทรเป็นวรรณะที่ ๔ ในคัมภีร์
 พระเวทได้กล่าวไว้ว่า ศูทรนี้มีกำเนิดมาจากเบื้องพระบาทของพระพรหม เพราะฉะนั้น ศูทรจึงทำ

๑๑ จีรวรรณ ชินะโชติ, “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องกรรมในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู”,
 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๕๐.

๑๒ M.S.1, PP. 87 - 91. อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคณาชีวิตของ
 มนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๕๐.

๑๓ สมพร สุขเกษม, หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า ๘๘.

๑๔ M.S.X, PP.75 - 80; 88 - 91. อ้างใน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระคณาชีวิตของ
 มนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๕๐.

หน้าที่เป็นเสวกะ คือ เป็นผู้รับใช้กิจการงานต่าง ๆ โดยทั่วไป ๆ เช่น เป็นกรรมกรทำงานรับจ้างแบกหาม ใช้แรงงานให้บริการแก่วรรณะอื่น วรรณะศูทรถือว่าเป็นวรรณะที่ต่ำที่สุด^{๘๕} ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ได้กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งที่มีลักษณะ ๗ ประการดังต่อไปนี้ ได้ชื่อว่าผู้เป็นศูทรคือ

๑. นันรตา ตามคำศัพท์แปลว่า ค่อม น้อม หรือ คด โค้ง งอ อันเป็นลักษณะของผู้ที่ต้องค่อมหรือน้อมตัวคอยรับใช้ผู้อื่นอยู่เสมอด้วยความเสี้ยมเจียมตน อีกนัยหนึ่ง นันรตา แปลว่า วินัย คือ การวางตนให้จำกัดอยู่แต่ในระเบียบแบบแผน และข้อบังคับโดยมีหิริโอตตปะ คือ ความกลัวและความละอายต่อการที่จะประพฤติชั่ว และมฤตา คือ ความอ่อนหวาน หรือความเป็นผู้มีใจอ่อนโยน ความละมุนละม่อมตั้งตนอยู่ในความประพฤติและปฏิบัติ

๒. นิชกปฏตา แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้ปราศจากความเฉื่อยชา ปราศจากการล่อลวง ปราศจากความคดโกง กล่าวคือ มีแต่ความซื่อสัตย์เยี่ยงทาสและผู้รับใช้ที่ดีมีหลักธรรมะ และความเจียมตัวเจียมกายแล้วทั้งปวง

๓. เสาจ ได้แก่ ความบริสุทธิ์การทำตนให้มีความบริสุทธิ์ทั้งร่างกายและจิตใจเป็นนิตย

๔. อาสติกตา ได้แก่ ความเป็นคนมีความน่าเชื่อถือ ไว้วางใจ และมอบความจงรักภักดีไว้ต่อพระพรหม เชื่อและประพฤติปฏิบัติตนตามคำสั่งสอนของพระพรหม

๕. อัสเตย แปลว่า ไม่ลัก ไม่ขโมย ไม่ประกอบโจรกรรมด้วยรูปแบบต่าง ๆ เด็ดขาด

๖. สัตย ได้แก่ ความเป็นคนมีความซื่อสัตย์ เป็นที่ไว้นับถือเชื่อใจของบุคคลอื่นไม่คิดทรยศต่อคนอื่นที่มีบุญคุณต่อเรา

๗. อาทรภาว แปลตามศัพท์ว่า ภาวะแห่งความเคารพนับถือ ที่แสดงต่อหรือมีต่อผู้อื่น ในที่นี้หมายถึงว่า ควรมีความเคารพนับถือและจงรักภักดีต่อชนในวรรณะที่สูงกว่าทั้ง ๓ วรรณะ ได้แก่วรรณะพราหมณ์ วรรณะกษัตริย์ และวรรณะแพศย์ ทั้งหมดนี้คือจริยธรรมของวรรณะศูทร นอกจากวรรณะของตนจะอยู่ต่ำสุดแล้ว และจะต้องมีความจงรักภักดีต่อวรรณะอื่นๆ อีกด้วย และต้องประกอบการทำงานอย่างอื่นด้วยความภูมิใจเต็มที่ ที่ได้เกิดมาเป็นวรรณะต่ำสุด เพราะนั้นไม่ใช่ใครกำหนดแต่เป็นความประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าคือพระพรหมเป็นผู้บันดาลให้เป็นไปตามกฎธรรมชาติของสรรพสิ่ง เพราะสรรพสิ่งล้วนแล้วแต่มาจากที่เดียวกันคือพระพรหมหรือพรหมนั้นนั่นเองซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา^{๘๖}

ในคัมภีร์ภควัทคีตา ซึ่งเป็นคัมภีร์เขียนขึ้นภายหลังอุปัชฌ์ประมาณ ๑๐๐ ปี มีการจำแนกหน้าที่ของวรรณะทั้ง ๔ ไว้เช่นเดียวกัน แต่มีการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางสังคมมากขึ้น เช่น พระกฤษณะได้สอนท้าวอรชุนว่า

ดูก่อนปรินตปะ (อรชุน) การแบ่งหน้าที่ของพวกพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์และศูทรนั้น ขึ้นอยู่ที่คุณธรรมอันมีอยู่ในสันดานของพวกนั้นเอง

^{๘๕} สุนทร ฌ รังษี, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, หน้า ๒๓.

^{๘๖} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๓๖.

การรู้จักควบคุมตัวเอง การบำเพ็ญตบะ ความบริสุทธิ์ ความ
อดทน การเทิดทูนความถูกต้อง ความฉลาด ความเชื่อถือในพระพรหม
เป็นพรหมณกรรม หรือการเป็นลักษณะประจำตัวของพรหมณ์

อำนาจน่าเกรงขาม ความมีสง่า ความหนักแน่น ความฉลาดว่องไว
ความกล้าหาญในสงคราม ใจคอกว้างขวาง มีลักษณะเป็นผู้นำ เป็น
ลักษณะประจำตัวของกษัตริย์

การทำเกษตรกรรม การเลี้ยงสัตว์ การค้าขาย เป็นลักษณะ
ประจำตัวของแพศย์

การบริการรับใช้คนอื่น เป็นลักษณะประจำตัวของศูทร^{๘๗}

สรุปแล้ว คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชนที่ได้รับการพัฒนาแล้วนั้น ก็คือการศึกษา
เรียนรู้ และพัฒนางานของตนให้มีคุณภาพตามหน้าที่ของแต่ละบุคคลแต่ละชั้นวรรณะ ได้แก่
๑) วรรณะพรหมณ์ การรับการศึกษาชั้นสูง การให้การศึกษาแก่ผู้อื่น การทำพิธีบูชาต่าง ๆ เช่น
ประกอบยัญญกรรม เป็นต้น ๒) วรรณะกษัตริย์ วรรณะกษัตริย์นี้มีสิทธิมีหน้าที่ในการปกครอง
ประเทศ ศึกษาศิลปะในด้านการรบและการปกครอง ๓) วรรณะแพศย์ ศึกษาในด้านพาณิชยกรรม
เกษตรและศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ เป็นวรรณะของคนส่วนใหญ่ในสังคม ๔) วรรณะศูทร ศูทรทำหน้าที่
เป็นเสวกะ คือ เป็นผู้รับใช้กิจการงานต่าง ๆ โดยทั่วไป เช่น เป็นกรรมกรทำงานรับจ้างแบกหาม แต่
โดยทั่วไปแล้ววรรณะศูทรที่จะได้รับการศึกษามีน้อย ด้วยเหตุผลทางสังคม

๓.๕.๒ คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน

มนุษย์กลุ่มอริยชน คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะ ซึ่งเป็นอุดมการณ์สูงสุดของศาสนา
พรหมณ์-ฮินดู หมายถึง การหลุดพ้นจากอวิชชา หรืออภิชยา คือความไม่รู้ในพรหมัน ผู้ที่หลุดพ้นถือ
ว่าได้กระทำกิจของชีวิตได้ครบถ้วนสมบูรณ์ เป็นอิสระจากเครื่องผูกพันทั้งปวง การที่เราได้เกิดมา
เป็นมนุษย์นั้นถือว่าเป็นโอกาสดีที่สุดสำหรับการบรรลุโมกษะ ศาสนาพรหมณ์-ฮินดู ถือว่าการที่ได้
เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นเป็นเหตุอันเนื่องมาจากผลของการทำความดี ในคัมภีร์มनुสมฤติชี้ให้เห็นว่า
ธรรมะเท่านั้นที่จะทำให้เราบรรลุโมกษะได้ โดยการอบรมบ่มนิสัยผ่านอรรณะ กามะ และธรรมะ เมื่อ
ชำระหนี้ทั้ง ๓ แล้ว ผู้มีความปรารถนาที่จะบรรลุโมกษะต้องตั้งเป้าหมายไปที่ความหลุดพ้น ถ้ามีความ
ปรารถนาที่จะต้องการความหลุดพ้น แต่ยังไม่ชำระหนี้ คือไม่ได้ปฏิบัติตามขั้นตอนของชีวิต หรือ
ขั้นตอนของ อรรณะ กามะ และธรรมะมาก่อน ก็จะไม่มีความก้าวหน้าในธรรม ในมनुสมฤติยังได้
กล่าวถึงโอกาสที่พรหมจารีจะบรรลุโมกษะได้ โดยไม่ต้องผ่านระดับต่อมาของชีวิตโดยมีข้อแม้ว่าเขาได้
ทำหน้าที่ที่กำหนดไว้ในคัมภีร์แล้วอย่างสมบูรณ์แล้วเท่านั้น^{๘๘}

^{๘๗} B.G., 18.44. อ่างโน พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบพระศนะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ใน
ลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๕๑ - ๑๕๒.

^{๘๘} วิทยา ศักยาภินันท์, ศาสนาฮินดู, หน้า ๙๕

ท่านธกฤษณ์ ได้กล่าวถึงประเภทของโมกษะไว้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ชีวันมukti ได้แก่ การหลุดพ้นของผู้หลุดพ้นแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นการหลุดพ้นจากข้อผูกพันของความเป็นที่ถูกรังแกขึ้น รูปร่างยังคงมีอยู่ต่อไปแต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงภายนอกมากนัก เพราะควบคุมรูปร่างภายนอกได้แล้ว และรู้แจ้งถึงความเป็นสิ่งภายนอกของรูปร่าง

๒. วิเทหมukti ได้แก่ การหลุดพ้นหลังจากที่ตายแล้ว ไม่มีรูปร่างปรากฏ กล่าวคือชีวาตมันที่เป็นอิสระจากคามมี ความเป็นที่ถูกรังแกขึ้นมา นอกจากนี้แล้วยังกล่าวถึง กรรมมukti (Krama-mukti) ซึ่งหมายถึงการหลุดพ้นตามลำดับ (ทีละเล็กทีละน้อย) เป็นการหลุดพ้นเพียงชั่วคราว ชีวาตมันยังคงเป็นไปอย่างสืบต่อในรูปร่าง การรับรู้ที่สูงขึ้นไปก็จะเพิกถอนออกไปจากชีวาตมัน แต่ความทรงจำเกี่ยวกับการรู้แจ้งยังคงเป็นไปอยู่ต่อไปจนกระทั่งความไม่บริสุทธิ์ถูกกำจัดให้หมดไป^{๘๙}

สุนทร ญ รังษี ก็ได้กล่าวถึง โมกษะ ไว้ ๒ ประเภทเหมือนกันคือ

๑. ชีวันมukti โมกษะของผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ หมายถึง การหลุดพ้นของผู้หลุดพ้นแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ แม้จะบรรลุมอกษะแล้ว แต่ก็ยังมีชีวิตอยู่ต่อไปจนกว่าจะสิ้นอายุหรือสิ้นผลของกรรมที่ได้กระทำไว้ในอดีต ผู้ที่บรรลุมอกษะชนิดนี้แล้ว จะไม่มีการกระทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้น กล่าวคือ กรรมที่ทำหลังจากบรรลุมอกษะแล้วจะไม่มีผลส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป โมกษะชนิดนี้เทียบได้กับอนุปาติเสสนิพพานในพุทธศาสนา การบรรลุมอกษะชนิดนี้ แม้ผู้บรรลุจะรู้แจ้งในความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างพรหมันกับอาตมัน แต่ไม่จัดว่าเข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันอย่างสมบูรณ์

๒. วิเทหมukti โมกษะของผู้ที่มีร่างกายแตกดับ คือการหลุดพ้นหลังจากที่ตายแล้ว การบรรลุมอกษะชนิดนี้จัดได้ว่า เป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมันอย่างแท้จริง โมกษะชนิดนี้เทียบได้กับอนุปาติเสสนิพพานของพุทธศาสนา^{๙๐}

ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า โมกษะหรือความหลุดพ้น คือสภาวะที่เป็นผลมาจากการที่อาตมัน (ชีวาตมัน) รู้แจ้งตัวเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับพรหมัน ไม่ใช่สภาวะที่ถูกสร้างขึ้นหรือถูกรังแกโดยประการต่าง ๆ เพราะเมื่อใดที่อาตมันรู้แจ้ง เมื่อนั้นก็คือโมกษะเราจึงสามารถสรุปลงในสมการที่ว่า โมกษะ เท่ากับอาตมันหรือพรหมัน เพราะเหตุนี้สภาวะของโมกษะก็คือสภาวะที่แท้จริงของอาตมันหรือพรหมันที่แท้จริงนั่นเอง เมื่อจะอธิบายถึงสภาวะของโมกษะเราจึงสามารถอธิบายตามลักษณะหรือสภาวะของอาตมันหรือพรหมันนั่นเอง ซึ่งในคัมภีร์อุปนิษโทธิบายเป็น ๒ ลักษณะคือ ลักษณะปฏิเสธ (Negative) และลักษณะยืนยันหรือลักษณะบวก (Affirmative/Positive) อย่างไรก็ตามอุปนิษโทธิบายถึงสภาวะของโมกษะหรือความเป็นอิสระสูงสุดไว้อย่างชัดเจนนัก ดังนั้นผู้วิจัยจะอธิบายไปตามลักษณะ ๒ อย่างข้างต้นดังต่อไปนี้

๑. สภาวะของโมกษะในลักษณะปฏิเสธ ในคัมภีร์อุปนิษโทกล่าวไว้ว่า โมกษะ คือสภาวะอันเป็นที่สูญสิ้นของการยึดถือว่าเป็นตัวบุคคล เป็นสภาพที่สูญสิ้นของการแยกแยะที่เกี่ยวข้องกับตัวตน แต่ไม่ใช่ภาวะที่ไม่มีอะไรเลยดังข้อความที่ว่า แม่น้ำที่ไหลลงไปในมหาสมุทรย่อมละทิ้งนามและรูปฉันทใด บุคคลผู้ฉลาดเป็นอิสระจากนามและรูปย่อมเข้าไปสู่บุคคลผู้เป็นทิพย์ ผู้ที่อยู่เหนือทุกสิ่ง

^{๘๙} S.Radhakrishnan, *The Principal Upanisads*, (London : George Allen & Unwin Ltd, 1974), PP. 121-122.

^{๙๐} สุนทร ญ รังษี, *ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ*, หน้า ๓๔๓-๓๔๔.

ทุกอย่างฉนั้น นอกจากนั้นแล้วยังมีข้อความในอุปนิษิตต่าง ๆ ที่แสดงถึงลักษณะปฏิเสธของสภาวะของโมกษะซึ่งก็คืออาตมันที่รู้แจ้งแล้วในสภาวะของสิ่งที่ไม่ตาย เป็นสิ่งที่อยู่เหนือกาลเวลาทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นสภาวะที่อยู่เหนือความเศร้าโศก ปราศจากบาป ปราศจากการเกิด แก่ เจ็บและการตายพุด่าง ๆ ก็คือ อยู่เหนือความเศร้าโศกทั้งปวงที่ถือว่าเป็นต้นเหตุของความทุกข์ต่าง ๆ ^{๙๑}

๒. สภาวะของโมกษะในลักษณะเชิงยืนยันหรือลักษณะบวก ศาสนาในยุคพระเวทและพระพุทธศาสนาซึ่งต่างก็ยอมรับแนวคิดที่ว่า ชีวิตมนุษย์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันชาติไม่ใช่จุดหมายที่แท้จริงของชีวิตมนุษย์ จุดหมายที่แท้จริงของชีวิตมนุษย์ก็คือ ความหลุดพ้นจะเห็นได้จากแนวคิดที่แสดงไว้ในอุปนิษิตต่าง ๆ ว่า สิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ล้วนแล้วแต่เต็มไปด้วยความทุกข์ บุคคลควรแสวงหาความหลุดพ้นจากความทุกข์ ดังนั้น โมกษะในฐานะที่เป็นจุดหมายสูงสุดของแต่ละบุคคล จึงถูกอธิบายว่าเป็นสภาวะที่สามารถดับความทุกข์ทั้งปวงของมนุษย์ เป็นสภาวะที่ปราศจากความเกิด ปราศจากความแก่ ปราศจากความตาย ปราศจากความหิวกระหาย และปราศจากความกลัวเป็นต้น การอธิบายในลักษณะเช่นนี้เป็นการอธิบายถึงสภาวะของโมกษะในฐานะเป็นบรมสุขกล่าวคือ เป็นความสุขสูงสุด นับได้ว่าเป็นการอธิบายถึงสภาวะของโมกษะในลักษณะบวกหรือเชิงยืนยัน แต่โมกษะจะต้องถูกเข้าใจในฐานะที่เป็นสภาวะที่อาตมันบริสุทธิ์บริบูรณ์อย่างที่สุด โมกษะจึงเป็นสภาวะของความยินดีและปราบปลื้มปิติอย่างสูงสุด เป็นสภาวะของอานันตะ เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งในฐานะสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นสูญสลายไป เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งรู้แจ้ง จึงเป็นสภาวะของอานันตะหรือสภาวะของอาตมันที่เป็นบรมสุขคือความสุขอย่างสูงสุดที่คนทั่วไปปรารถนาจะเข้าถึง ^{๙๒}

ตามที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เมื่อใดอาตมันหรือชีวาตมันเห็นแจ้งความจริงที่ว่าตนเองกับพรหมันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อนั้นชีวาตมันก็จะบรรลุความหลุดพ้นหรือที่เรียกว่า บรรลุโมกษะ สิ่งที่ปิดบังความรู้แจ้งเช่นนั้นของชีวาตมันในคัมภีร์อุปนิษิตเรียกว่า อวิชชา หรือ อวิชชา แปลว่าความไม่รู้ อวิชชาเป็นบ่อเกิดของความเข้าใจผิด กล่าวคือทำให้ชีวาตมันเข้าใจผิดว่าตัวเองเป็นอันเดียวกับร่างกายภายนอกทั้งที่จริงแล้วธรรมชาติของมันคือพรหมัน อวิชชาเป็นสาเหตุที่ทำให้ชีวาตมันติดข้องอยู่ในโลกต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏเมื่อแสวงหาความจริงก็เหมือนกันกับคนตาบอดเดินตามหาคนตาบอด ถ้าบุคคลนั้นอาศัยวิद्याกล่าวคือความรู้จริงแทนอวิชชาเขาย่อมเห็นความจริงได้อย่างง่ายดาย ^{๙๓} การติดข้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารของชีวาตมันนั้น เกิดจากอวิชชาและกรรมโมกษะ หรือความหลุดพ้นเกิดขึ้นโดยอำนาจของวิद्याและการทำลายกรรมให้หมดไป อวิชชาอันได้แก่ความไม่รู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม เป็นสาเหตุพื้นฐานแห่งการติดข้อง ส่วนวิद्याอันได้แก่ความรู้แจ้งในสัจธรรม เป็นปัจจัยสำคัญแห่งการหลุดพ้น อวิชชา เป็นสาเหตุให้ชีวาตมันกระทำการเมื่อกระทำการแล้วบุญและบาปก็ปรากฏขึ้น หรืออีกนัยหนึ่ง เพราะความไม่รู้แจ้งในสัจธรรมชีวาตมันจึงมีความทะยานอยากและหลงติดในความสุข ในขณะที่เดียวกันก็พยายามหลบหนีจากความ

^{๙๑} พระมหาแก่นเพชร แผงสีพล, “การศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะเรื่องโมกษะ ในคัมภีร์อุปนิษิตกับนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก”, หน้า ๑๗.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ทุกข์การกระทำทุกอย่างมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความต้องการสองประการนี้ และเกิดการกระทำที่สอดคล้อง หรือขัดแย้งกันกับจริยธรรมคำสอนในคัมภีร์พระเวทจนกลายเป็นบุญและบาป^{๙๔}

กล่าวโดยสรุปก็คือ ความไม่รู้แจ้งในสัจธรรม หรือ อวิชชา ของชีวาตมันคือไม่รู้แจ้งในธรรมชาติของตนเองว่า บริสุทธิ์ ว่าเที่ยงแท้รันดร์ ชีวาตมันจึงมีความทะยานอยากและหลงติดในวงแห่งร่างกายและจิตใจ มีการกระทำเพื่อความสุข มีการกระทำเพื่อหลีกเลี่ยงความทุกข์การกระทำใดก็ตามที่เป็นไปตามคำสอนของคัมภีร์พระเวท ถือว่าเป็นการกระทำที่เป็นบุญ ในทางตรงกันข้ามการกระทำใดที่ขัดต่อคำสอนของคัมภีร์พระเวทเป็นการกระทำที่ไม่ดี เป็นบาป บุญและบาปของแต่ละชีวาตมันรวมทั้งบุญและบาปของทุกชีวาตมันเรียกว่า อทฤชญะ หรืออำนาจที่มองไม่เห็นซึ่งเป็นแบบแผนในการสร้างโลกของพระเจ้า กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ชีวาตมันโดยภาวะเดิมเป็นจิตสสาร บริสุทธิ์ปราศจากสัมปชัญญะ ไม่มีความรู้ ไม่มีความรู้สึกใด ๆ ทั้งสิ้น การหลุดพ้นหรือการบรรลุโมกษะจึงต้องเริ่มต้นด้วยการหยุดกระทำกรรม คือไม่ก่อกรรมใหม่ และปล่อยให้ผลของกรรมเก่าหมดสิ้นไป ด้วยการปฏิบัติตามคำสอนของคัมภีร์พระเวท ความรู้แจ้งในธรรมชาติของตนเองของชีวาตมัน หรือ วิทยาก็จะเกิดขึ้น ชีวาตมันนั้นก็จะหลุดพ้นจากสังสารวัฏคือการเวียนว่ายตายเกิด^{๙๕}

วิธีการปฏิบัติเพื่อที่จะทำให้บรรลุโมกษะตามทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ การทำตามหน้าที่ต่าง ๆ ของมนุษย์ (Karma) การฝึกจิต (โยคะ) ความจงรักภักดี (Bhakti) และความรู้แจ้ง แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือความรู้แจ้ง (ชญาน) การกระทำต่าง ๆ หรือหน้าที่ของบุคคลจะต้องทำโดยความรู้ว่าพระเจ้าแพร่กระจายอยู่ทั่วไป บุคคลผู้ทำหน้าที่ต่าง ๆ ของตนจะต้องไม่ยึดติดหรือสับสนในหน้าที่เหล่านั้น แต่จะต้องกระทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายตลอดชีวิต อย่างไรก็ตามการกระทำกรรมต่าง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ ผลของกรรมเหล่านั้นก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ การทำหน้าที่ต่าง ๆ จะนำบุคคลไปสู่สวรรค์ ซึ่งก็ไม่ใช่สิ่งที่ตั้งอยู่ชั่วนิรันดร์ พรหมันที่เป็นนิรันดร์บุคคลไม่สามารถบรรลุได้โดยการทำหน้าที่ต่าง ๆ ดังนั้น บุคคลผู้รู้แจ้งว่าผลของการกระทำหน้าที่ต่าง ๆ นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืนไม่เป็นอมตะ จึงปลีกตัวออกมาและแสวงหาความรู้เกี่ยวกับอาตมันซึ่งเป็นสิ่งนิรันดร์^{๙๖} ผู้ที่ปรารถนาบรรลุโมกษะหรือความหลุดพ้นย่อมมีจุดหมายปลายทางอันเดียวกัน แต่วิธีการปฏิบัติเพื่อให้ไปถึงจุดหมายปลายทางอันเดียวกันนั้น ย่อมแตกต่างกันออกไปตามประเภทของแต่ละบุคคลกล่าวคือ บางคนเข้าถึงโมกษะได้ด้วยความรู้ บางคนเข้าถึงได้ด้วยกรรมหรือการกระทำ แต่บางคนก็เข้าถึงได้ด้วยความรู้แจ้ง โยคะ มรรควิธีที่จะเข้าถึงโมกษะนั้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ชญานโยคะ เป็นทางแห่งการเข้าถึงอันติมะสัจจะด้วยความรู้ จุดมุ่งหมายสำคัญของผู้บำเพ็ญเพียรที่เรียกว่า โยคี นั่นก็คือการรู้แจ้งเห็นจริงในตัวเองคืออาตมัน การที่จะรู้แจ้งเห็นจริงได้นั้นต้องอาศัยความรู้ แม้แต่ผู้ที่ดำเนินชีวิตตามกรรมโยคะ หรือภักติโยคะก็จำเป็นที่จะต้องอาศัยความรู้ที่พระเจ้าผู้เป็นเจ้าทรงประทานให้ จึงจะสามารถเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาพที่แท้จริงได้ โยคะ

^{๙๔} จีรวรรณ ชินะโชติ, “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องกรรมในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู”, หน้า ๕๘-๕๙.

^{๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐

^{๙๖} พระมหาแก่นเพชร แผงสีพล, “การศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัทกับนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก”, หน้า ๓๓.

ที่ปราศจากความรู้ก็เป็นสิ่งที่หาประโยชน์ที่แท้จริงไม่ได้ วิธีการที่จะทำให้เกิดความรู้แจ้งอันที่จะนำไปสู่อันติมะสัจจะนั่นก็คือ การเอาชนะแห่งพลังอินทรีย์ประสาทด้วยความอดทน ต้องตั้งตนให้อยู่เหนือพลังแห่งกิเลสตัณหาต่าง ๆ ถ้าไม่สามารถที่จะอยู่เหนือตัณหาทั้งปวงได้ก็ไม่เรียกว่า โยคิโยคอย่างแท้จริง การที่บุคคลหลงติดอยู่ในความสุขในรูปแบบต่าง ๆ มีกามารมณ์เป็นต้นนั้น สามารถที่จะกำจัดให้หมดไปได้ด้วยการอาศัยความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงของธรรมชาติเท่านั้น^{๔๗}

๒. กรรมโยคะ หมายถึง วิธีการเข้าถึงอันติมะสัจจะด้วยการปฏิบัติหน้าที่อย่างถูกต้อง กรรมโยคะจะปรากฏชัดก็ต่อเมื่อบุคคลเข้าถึง ชุญาณโยคะก่อน นั่นคือเมื่อมีความรู้จึงจะสามารถเห็นความสำคัญของการปฏิบัติตามทัศนะของจริยธรรมในคัมภีร์ภควัทคีตา กรรมโยคะกับชุญาณโยคะ ไม่มีการขัดแย้งกัน ทั้งสองอย่างจะต้องควบคู่กันและอิงอาศัยกันตลอดไปและยังกล่าวว่า คนเขลาเท่านั้นที่ยังพูดถึงความรู้และกรรม หรือการกระทำว่า เป็นสิ่งที่ขัดแย้งกัน ตามความเป็นจริงแล้วทั้งสองอย่างคือความรู้และกรรม หรือการกระทำหาได้ขัดแย้งกันไม่ ดังนั้น กรรมโยคะจะดำเนินไปได้อย่างสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อ ชุญาณโยคะสมบูรณ์แล้วเท่านั้น ไม่มีบุคคลใดที่ยังดำรงชีวิตอยู่จะสามารถสลัดกรรม คือ การกระทำทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง สาเหตุที่ทำให้เกิดกรรมนั้นมีอยู่ ๓ ประการ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า องค์ประกอบของประภฤติ คือ สัตตวะ รชัส และตมัส องค์ประกอบทั้ง ๓ นี้ทำให้เกิดกิริยาหรือการกระทำขึ้น การกระทำกรรมเอกภพจึงดำรงอยู่ได้ การหยุดนิ่งไม่ใช่อิสรภาพแต่หมายถึงการแตกดับกรรมทั้งปวงที่มนุษย์ประกอบนั้นเป็นสิ่งที่ช่วยให้เอกภพดำรงอยู่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะช่วยให้เอกภพดำรงอยู่ได้ตลอดไปด้วยการกระทำของแต่ละคน ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามมุ่งแสวงหาแต่ความสุขทางเนื้อหนังยอมได้ชื่อว่า เป็นบุคคลที่สั่งสมบาปกรรม และเขาย่อมเป็นผู้ที่ดำเนินชีวิตอยู่ในความว่างเปล่า ไม่มีสาระแก่นสารของชีวิต ไม่ทราบว่าการใดควรกระทำหรือไม่ควรกระทำ เพราะเขาผู้นั้นไม่ได้ตั้งตนอยู่ในหลักของจริยธรรมในทางศาสนา^{๔๘}

๓. ภักติโยคะ แปลว่า การประกอบความดี หมายถึงการเป็นคนมีใจแน่วแน่อยู่กับพระเจ้าหรือการบริการแก่พระเจ้า โดยไม่มีการหวังผลตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น อีกนัยหนึ่งหมายถึง การมอบใจไว้กับสิ่งสูงสุดของตน ภักติโยคะ อาจหมายถึงกรรมหรือการกระทำในแง่หนึ่งนั่นก็คือ การกระทำด้วยความจงรักภักดีต่อพระเจ้าด้วยจิตที่บริสุทธิ์โดยปราศจากตัณหา อุปาทาน และไม่หวังผลตอบแทน หรือเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง การแสดงออกซึ่งความจงรักภักดีที่ถูกต้องนั้น จะต้องอาศัยความรู้ที่ถูกต้องหรือแท้จริงก็คือ ชุญาณ บุคคลผู้ที่มีความรู้เช่นนี้เท่านั้นสามารถที่จะแสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้าได้อย่างสมบูรณ์ พระเจ้าเป็นผู้รับรองผู้นั้นว่า บุคคลผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อเราย่อมไม่มีวันดับสูญ และผู้กระทำความดีไม่มีวันที่จะพบเจอกับความเศร้าโศก คนมีบาปแท้ ๆ เมื่อเขาภักดีต่อเราก็กลับเป็นคนดีได้ พระเจ้าตรัสว่า ผู้ใดแม้เขาจะเป็นทรชนแต่เมื่อเขาบูชาเราและไม่บูชาผู้ใดอีก เขาย่อมได้รับผลดีเป็นสิ่งตอบแทนอยู่เสมอ เพราะเขาผู้นั้นเป็นคนตั้งใจไว้ดีแล้ว ไม่น้อมเอียงไปตามอกุศลหรือบาปกรรมประเภทต่าง ๆ คนเราที่เกิดมามีชีวิตอยู่ในโลกนี้ แท้จริงแล้วเป็นความทุกข์

^{๔๗} จรูญศักดิ์ ชุมมานนท์, “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนและวิธีการสร้างสันติภาพในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๘๙.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

ทั้งสิ้น ไม่เป็นความสุขเหมือนดังที่มนุษย์เข้าใจกัน และความทุกข์นี้ก็ไม่ใช่ว่าจะสิ้นสุดลงด้วยความตายเท่านั้น เพราะว่าเมื่อตายไปแล้วก็จะต้องมีการเกิดใหม่อีก โดยมีกรรมเป็นเครื่องผูกพันหรือผูกมัดบุคคลจำต้องติดอยู่ในห่วงแห่งสังสารวัฏ และจะต้องเผชิญกับความทุกข์นานาประการอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้แล้วมนุษย์เราทุกคนควรที่จะแสวงหาหนทางแห่งการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้น หรือบรรลุมอกษะ จึงจำเป็นต้องหันมาประกอบกรรมดี หรือมีความจงรักภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าของ เพื่อที่จะได้ทำให้ตนเองนั้นหลุดพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ต้องมารับทุกข์อยู่ในวัฏสงสารอีกต่อไป^{๔๔}

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว คุณลักษณะของมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ตามนัยของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แบ่งเป็น ๒ ประการ คือ ๑) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชนที่ได้รับการพัฒนาแล้วนั้น เป็นการพัฒนาคุณภาพของตนและงานให้สมบูรณ์ตามสถานะและหน้าที่ของตนเอง และ ๒) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มคนที่ฝึกบำเพ็ญเพียรตามมรรควิธีแห่งโยคะ อันเป็นแนวทางเข้าถึงมอกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะมอกษะนั้น นับว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือมอกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

๓.๖ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในประเด็นด้านนิยามและความหมาย แนวคิดเรื่องมนุษย์ จุดมุ่งหมาย วิธีการและหลักธรรม และคุณลักษณะของมนุษย์ที่พึงประสงค์ สรุปได้ดังนี้

จะเห็นได้ว่าอารมณ์ของความสุขและความพึงพอใจ สามารถพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ให้เจริญสมบูรณ์ในตัวเอง ผลที่เกิดจากการพัฒนานั้นก็คือ ชีวิต อาหาร เครื่องประดับ ที่อยู่อาศัย และวัฒนธรรมในสังคม รวมถึงจรรยาบรรณและประเพณีต่าง ๆ สิ่งที่เกี่ยวข้องและเกิดขึ้น เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมาเพราะอารมณ์ของความสุข ความพอใจ ความงาม ความรักเป็นต้น ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ ก็คือการเสริมสร้างศักยภาพของบุคคลให้เป็นที่พึงทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นด้วยการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และจิตใจ โดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูธรรม หรือที่เรียกว่า หลักอาศรม ๔ ซึ่งจะก่อให้เกิดความสันติสุขอย่างยั่งยืนทั้งแต่ตนเองและสังคมทั้งแบบชั่วคราวและแบบยั่งยืน

จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการพัฒนามนุษย์โดยเริ่มจากตัวเองเป็นเบื้องต้น ว่ามี ๔ ระดับ คือ ๑) ระดับร่างกาย ๒) ระดับที่ใช้ประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ๓) ระดับนอกเหนือจากธรรมชาติ ๔) ระดับองค์สมบูรณ์ โดยสรุปแล้ว มี ๒ ประการ คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ คือการพัฒนาตนเองในระดับร่างกาย ประสบการณ์อันเกิดแต่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ซึ่งเป็นการพัฒนาเพื่อรู้ในสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ เป็นสิ่งทั่วไปแก่สรรพสิ่ง และจุดมุ่งหมายระดับ

^{๔๔} พรพิมล คุ่มอินทร์, “การบำเพ็ญตบะในศาสนาฮินดู”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๐.

โลกุตระ คือการพัฒนาตนให้รู้แจ้งทางอันนำไปสู่พรหมันอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในศาสนาที่เรียกว่า โลกยะ อันเป็นเป้าหมายที่เหนือจากธรรมชาติ เป็นจุดหมายสูงสุดในวงจรของสังสารวัฏ

ตั้งแต่กำเนิดจนกระทั่งดับชีพสังขาร อินฺดูชนได้กำหนดระบบของการจัดตารางชีวิตไว้ให้ ปฏิบัติอย่างชัดเจนทุกขั้นตอน ที่เรียกกันว่ารูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามหลักฮินดูธรรม หรือหลัก อาศรม ๔ นี้ ได้แก่ พรหมจริยะ คฤหัสถะ วนปรีสถะ สันยาสะ อาศรมข้อที่ ๑ - ๒ คือ พรหมจรรย์ และคฤหัสถะ เป็นความโน้มเอียงทางจิตใจของแต่ละบุคคลไปในทางโลกโดยธรรมชาติ แต่ในขณะเดียวกันนั้น จากประสบการณ์ที่เขาได้รับในกิจการงานของเขา เป็นการอบรม บ่มนิสัยของเขา ให้โน้มเอียงไปในทางออกบวช อาศรมข้อ ๓ - ๔ คือวนปรีสถะ และสันยาสะ เป็นวัยแห่งการปลีกตัวออกจากความวุ่นวายของโลก เป็นการแสดงถึงความเจริญเติบโตภายในหรือที่เรียกว่า มีอุปนิสัย แก่กล้า มีศรัทธาแก่กล้าในอาตมัน พร้อมทั้งจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ทุกเมื่อ อาศรมทั้ง ๔ นี้ ต่างก็ อาศัยซึ่งกันและกัน คือขั้นที่ ๑ - ๒ เป็นการตระเตรียมเพื่อบรรลุความหลุดพ้น ขั้นที่ ๓ - ๔ เป็น ลักษณะของจิตซึ่งพร้อมที่จะหลุดพ้น แต่เมื่อหลุดพ้นถึงที่สุดแล้ว ก็ต้องอยู่ในโลกต่อไปอีกจนกว่า สังขารร่างกายจะแตกดับ และในขณะเดียวกันนั้น ก็ต้องอาศัยข้าวปลาอาหารของชาวโลกเป็นอยู่ ต่อไป

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม หมายถึง ระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันเช่น อาศรม ๔ วรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความ เชื่อและเคารพในระบวรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวรณะของแต่ละวรณะถือว่าเป็นการพัฒนา ตนเอง ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ชีวิตนั้นควรที่จะเริ่มต้นด้วยธรรมะ แล้วดำเนินชีวิตไปเป็น ขั้น ๆ เช่น วรณะและอาศรมเป็นต้น วรณะคือธรรมะ อาศรมก็คือธรรมะ การทำหน้าที่ต่าง ๆ ตาม วรณะถือว่าเป็นการทำตามธรรมะ คือใช้ชีวิตอย่างมีธรรมะนั้นเอง ดังนั้น หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนา มนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น จึงเป็นหลักธรรมที่ใช้ให้เหมาะกับวัยของบุคคลที่ดำเนินตนตาม หลักของฮินดูธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ ๓ ประเภท คือ หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) และหลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย (วนปรีสถะและสันยาสะ)

๑. หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) พรหมจรรย์ แปลว่า ผู้ประพฤติอย่าง พรหม คือ การปฏิบัติตนให้อยู่ในความบริสุทธิ์เหมือนพรหม ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณหรือเมถุนธรรม พรหมจรรย์เป็นขั้นตอนแรก หรือเป็นช่วงเวลา ๒๕ ปีแรกของชีวิต ซึ่งจัดเป็นวัยแห่งการศึกษาเล่า เรียน ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่พรหมจรรย์นี้จึงเรียกชื่อว่า พรหมจารี หลังจากพิธีประกาศตนเป็น พรหมจารีมอบตนเป็นศิษย์ของครูแล้วก็ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนประพฤติพรหมจรรย์โดยเคร่งครัด อยู่ในสำนักของอาจารย์ไปจนกว่าอายุจะครบ ๒๕ ปีเต็ม จึงจะถือว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสร็จ สิ้น

๒. หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน เป็นหลัก ปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของชีวิต ช่วงอายุของคฤหัสถ์นี้จะอยู่ระหว่าง ๒๕ - ๕๐ ปี หลังจากจบการศึกษาอบรม อย่างเข้มข้นในวัยพรหมจารีแล้ว ก็จะกลับไปแต่งงานใช้ชีวิตครองเรือนในอาศรมคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นช่วง สำคัญของชีวิตชาวฮินดู เพราะเป็นการใช้ชีวิตจริงในสังคม และกระทำได้เฉพาะสิ่งที่ศาสนานุญาต

ตามที่เรียนมาในอาศรมแรกเท่านั้น เพื่อให้ชีวิตตรงความประสงค์ในการดำเนินไปสู่พรหมัน ไม่หลงไป กับสิ่งยั่วยุในการใช้ชีวิตในสังคมคือการครองเรือน ถือเป็นวัยของศูนย์รวมพิธีกรรมทางศาสนา และ ประเพณีทางสังคม ผู้ครองเรือนจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาประเพณีและวัฒนธรรมอันดีมาที่ เดียว ดังนั้น หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย หรือวัยแห่งการครองเรือน ก็คือ หลักแห่งการใช้ชีวิตตามวิถี แห่งผู้อยู่ร่วมกับสังคม ซึ่งจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์กับสังคมทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ โดยมีหน้าที่หลัก คือการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีคุณธรรม หรือสามารถเป็นผู้นำได้ ต่อมาคือการให้การส่งเสริมบุคคลใน ครอบครัว เช่น บุตร ธิดา ภรรยา ให้อยู่เป็นสุข สุดท้ายคือการสงเคราะห์บุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็น บรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในอาศรมที่ ๒ คือ คฤหัสถ์นั่นเอง

๓. หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัยนั้น ผู้วิจัยได้จัดวัยสุดท้าย ของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ไว้ ๒ ระยะด้วยกัน คือ ๑) วณปรีสถอาศรม (วัยแห่งการอยู่ป่า) วณปรีสถ แปลว่า ผู้อยู่ป่า เป็นอาศรมข้อที่ ๓ เป็นขั้นตอนหรือระยะที่ ๓ ของการดำเนินชีวิตของ บุคคลในสังคมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วณปรีสถนี้จะเริ่มจากช่วงระยะเวลาของอายุประมาณ ๕๑-๗๕ ปี วณปรีสถอาศรมเป็นช่วงชีวิตที่บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ที่อยู่ในการครองเรือนมาจนประสบ ความสำเร็จในชีวิตแล้ว ควรจะปล่อยวางจากการอยู่บ้านครองเรือนปล่อยให้เป็นที่ของลูกหลานที่ จะต้องสืบสานกันต่อไป ๒) สันยาสะอาศรม (วัยแห่งการออกบวช) สันยาสะ แปลว่า ผู้แสวงหาธรรม เป็นระยะหรือขั้นตอนสุดท้ายของชีวิตผู้ที่เข้าสู่อาศรมนี้เรียกว่า สันยาสี สันยาสี หรือบุคคลผู้สละชีวิต ทางโลกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรนั้นถือว่าเป็นอาจารย์ของคนในสังคมทุกระดับชั้นเป็นผู้อยู่ในสถาบันที่ สูงสุดและยังถือว่าเป็นอาจารย์ของพราหมณ์อีกด้วย

หลักธรรมที่เป็นเครื่องส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกกาล หรือเหมาะสมกับวัย ก็คือธรรมะ มี ธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษา คฤหัสถ์เป็นวัยแห่งการครอง เรือน วณปรีสถและสันยาสี เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่งแสวงหาโมกษะ กล่าว ได้ว่า โมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ถือว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มี การเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมตีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและ บุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด คุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

สำหรับคุณลักษณะของมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาตามนัยของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แบ่งเป็น ๒ ประการ คือ ๑) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชน เป็นการพัฒนาคุณภาพของตนและงาน ให้สมบูรณ์ตามสถานะและหน้าที่ของตนเอง และ ๒) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชน ที่ฝึกบำเพ็ญเพียรตามมรรควิธีแห่งโยคะ อันเป็นแนวทางเข้าถึงโมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะโมกษะนั้น นับว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็น อมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมตีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่าง และพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้ง ปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

บทที่ ๔

วิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จากการที่ผู้ศึกษาได้ศึกษาหลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในบทที่ผ่านมาแล้วนั้น ในบทที่ ๔ นี้ ผู้ศึกษาต้องการวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในประเด็นดังต่อไปนี้

- ๔.๑ วิเคราะห์นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์
- ๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์
- ๔.๓ วิเคราะห์จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์
- ๔.๔ วิเคราะห์วิธีการและหลักการของการพัฒนามนุษย์
- ๔.๕ วิเคราะห์คุณลักษณะของมนุษย์และคุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม
- ๔.๖ สรุป

๔.๑ วิเคราะห์นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์

๔.๑.๑ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเถรวาท มีทัศนะว่า การพัฒนาเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สรรพสิ่งเจริญงอกงามขึ้นทั้งแก่คน สัตว์ สิ่งของ เป็นการเปลี่ยนแปลงจากวัสดุที่ไร้ค่าให้มีคุณค่าและมีราคาขึ้น เช่น การทำต้นไม้ให้เป็นสิ่งของเครื่องใช้ เครื่องประดับ หรือการนำไม้จันทน์หอมมาประดิษฐ์เป็นงานศิลปะพระเมรุเมรุมาศเพื่อถวายเป็นพระราชเกียรติยศแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เป็นต้น กรณีตัวอย่าง หรือการพัฒนาฝึกฝนให้สัตว์รู้จักการอยู่ร่วมกับคน แมแต่มนุษย์เองก็มีการพัฒนา หรือทำให้เจริญขึ้นทั้งด้านร่างกายและจิตใจ รวมถึงการพัฒนาด้านปัญญาด้วย

พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นบุคคลที่สมควรฝึก และสามารถที่จะฝึกให้ดีได้ด้วย เพราะผู้ที่ผ่านการฝึกฝนพัฒนาตนเองแล้ว นับว่าเป็นคนที่มีค่ามีราคาในตัวเอง หากเทียบกับผู้ที่ไม่ผ่านการฝึกฝนอบรมแล้ว นับว่าเขาั้นประเสริฐกว่าคนอื่น ๆ^๑ ดังจะเห็นได้จากข้อความที่กล่าวจำแนกมนุษย์ไว้ ๔ ประเภท^๒ คือ ๑) อุกษฤติญญ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน ๒) วิปจิตัญญ ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ ๓) เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ ๔) ปทปรมะ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ ถ้ามนุษย์ไม่พัฒนาตน หรือ ขาดการฝึกตนแล้วก็จะเป็นสัตว์ที่ต่ำทรามที่สุด ดังนั้น มนุษย์ คือ สัตว์ที่ต้องศึกษา ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องศึกษาในระบบการดำเนินชีวิตของคนเรา ประกอบไปด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนา มีการศึกษาก็ทำให้การดำเนินชีวิต

^๑ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑/๑๓๓.

^๒ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

ของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์ก็จะดำเนินชีวิตให้ดีขึ้นไม่ได้เลย ทั้งนี้เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญชาตญาณอย่างเดียวไม่พอ และในการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถพัฒนาได้ทั้งภายนอกและภายในคือการพัฒนาทางด้านศีล สมาธิ ปัญญาและการพัฒนาจิตและเพื่อเพิ่มศักยภาพให้มนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้สึกถูก ผิด ดี ชั่ว ประโยชน์และโทษ ในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อครอบครัวยุคใหม่จะได้มีความสุข หายจากทุกข์ทั้งปวง อยู่ร่วมกันในสังคมได้โดยไม่เบียดเบียนกัน จึงต้องได้รับการพัฒนาดังกล่าว

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือการทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุที่ธรรมชาติของมนุษย์แล้วเป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องมีการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถพัฒนาได้ทั้งภายนอกและภายในคือการพัฒนาทางด้านศีล สมาธิ ปัญญาและการพัฒนาจิตและเพื่อเพิ่มศักยภาพให้มนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้สึกถูก ผิด ดี ชั่ว ประโยชน์และโทษ อันเป็นเหตุนำมาซึ่งสันติสุขในสังคมนั้นเอง

๔.๑.๒ นิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ว่า การพัฒนามนุษย์ เป็นการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของมนุษย์โดยอาศัยหลักคุณธรรมและจริยธรรมที่กำหนดขึ้นตามเหตุของสภาวะมนุษย์ ช่วยให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างไม่ขัดแย้งกับความเป็นไปในระบบของตน และอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างสันติสุข โดยการพัฒนา ๓ ด้าน (๑) การฝึกตนด้านกายภาพภายนอกให้ดูสง่า อาจหาญ ไม่ถือตัว เป็นต้น (๒) การฝึกตนด้านวาจา ด้วยการใช้ถ้อยคำในการสนทนาปราศรัย นอกจากจะเป็นถ้อยคำที่ไพเราะ จริงใจแล้ว ต้องรู้จักกาลเทศะในการพูดด้วย และ (๓) การฝึกตนด้านจิตใจ ด้วยการพัฒนาคุณธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของตน หรือการสร้างหลักการอันมีใจเป็นตัวสั่งการที่ชอบธรรม ชีวิตที่ประกอบด้วยจริยธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ชีวิตที่มีความประพฤติที่สุจริต มีระเบียบวินัยไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน มีความกลมกลืนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกล่าวได้ว่าจริยธรรมที่ชาวฮินดูถือว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้องเหมาะสมนั้นก็คือ การถือเอาลำดับความถูกต้องเหมาะสมของความเป็นไปแห่งจักรวาลซึ่งถือได้ว่าเป็นหลักจริยธรรมและกฎเกณฑ์ของการพัฒนาคุณภาพของชีวิตให้มีคุณภาพที่สูงขึ้นไป เพื่อเป็นการพัฒนาและยกระดับของจริยธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของคนเราให้เข้มแข็ง และสามารถที่จะทำลายกิเลสตัณหาคืออวิชชาหรือ อวิชชา คือความไม่รู้นั่นเอง^๓ ซึ่งนั่นก็อาศัยหลักฮินดูธรรม คือหลักอาศรม ๔ เป็นเครื่องขับเคลื่อน ได้แก่ ๑) พรหมจรรย์ ๒) คฤหัสถ์ ๓) วณปรีสถ์ และ ๔) สันยาสี^๔ ด้วยเหตุที่หลักธรรมทั้ง ๔ ประการนั้น เป็นหน้าที่ที่ฮินดูชนจะต้องทำให้สมบูรณ์ เพื่อก่อให้เกิดสันติสุขแก่ตนเองและสังคมเป็นเบื้องต้น และสามารถที่จะก้าวสู่การพัฒนาจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์สะอาด เพื่อที่จะนำดวงวิญญาณที่บริสุทธิ์สะอาดนั้นเข้าสู่สิ่งที่เป็นประโยชน์สูงสุด เป็นเป้าหมายสูงสุด เป็นความสุขสูงสุดนั่นก็คือ การบรรลุโมกษะ หรือภาวะแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์

^๓ สมพร สุขเกษม, **หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๒.

^๔ Peter France, **Hermit. The insights' of Solitude**, (New York : St Martin is Press, 1997), P. 114, เสฐียร พันธรั้ง (ศาสตราจารย์พิเศษ), **ศาสนาเปรียบเทียบ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๒), หน้า ๖๖ - ๗๑.

ทั้งปวง ซึ่งเป็นความสุขอันประเสริฐและเป็นความสุขที่มั่นคงชั่วนิรันดรกาล ซึ่งใคร ๆ ก็ปรารถนาที่จะเข้าถึง

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือการเสริมสร้างศักยภาพของบุคคลให้เป็นที่พึ่งทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นด้วยการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และจิตใจ โดยอาศัยหลักกรรมทางศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูธรรม หรือที่เรียกว่า หลักอาศรม ๔ ซึ่งจะก่อให้เกิดความสันติสุขอย่างยั่งยืนตั้งแต่ตนเองและสังคมทั้งแบบชั่วคราวและแบบยั่งยืน

จากประเด็นเรื่องนิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนา เถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า มนุษย์หรือสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ควรแก่การพัฒนาให้เจริญขึ้น โดยเฉพาะมนุษย์นั้นเป็นผู้สมควรแก่การฝึกฝนพัฒนา เพื่อสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง และส่งผลสืบเนื่องไปสู่สังคมที่ดีมีสันติสุขด้วย และทั้งสองศาสนาเน้นการพัฒนาใน ๓ ส่วนด้วยกัน คือด้านกาย วาจา และจิตใจ ซึ่งนั่นก็ต้องอาศัยหลักกรรมทางศาสนาแต่ละศาสนาเป็นตัวเชื่อมประสานหรือเป็นเครื่องขัดเกลาตนเอง

๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์

๔.๒.๑ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การเกิดมาเป็นมนุษย์มิใช่เรื่องง่าย ย่อมมีเหตุปัจจัยมาก คุณค่าของการได้อัตภาพความเป็นมนุษย์นั้น เป็นลาภอย่างประเสริฐ และหากได้พบพระพุทธศาสนา ได้ปฏิบัติตามคำสอน มีครูอาจารย์ที่เป็นบัณฑิตคอยแนะนำ ไปในทางที่ถูกที่ควร ยิ่งเป็นมงคลอย่างสูงสุด จึงควรไม่ประมาทในการดำรงชีวิต อยู่กันด้วยสันติ มีเมตตาต่อกัน เพราะการจะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสัมมาทิฐิ เป็นของที่ยากยิ่ง^๕ พระอรุณกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า ที่ว่าการเกิดเป็นมนุษย์นั้นว่ายาก เพราะจะต้องได้มาด้วยความพยายามมากและด้วยกุศลมาก การดำรงชีวิตอยู่ นั้นว่ายาก เพราะต้องทำการงานเลี้ยงชีวิต และเพราะต้องดำรงชีวิตอยู่เพียงชั่วระยะชนิดน้อย การได้ฟังสัทธรรม นั้นว่ายาก เพราะหาผู้แสดงได้ยาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นนั้นว่ายาก เพราะจะต้องบำเพ็ญบารมีด้วยความพยายามอันยิ่งใหญ่จึงจะสำเร็จได้ และจะต้องใช้เวลาหลายพันโกฏิกัปจึงจะเสด็จอุบัติขึ้นได้^๖ ดังนั้น การเกิดเป็นมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการยากยิ่งเหมือนการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดา มีระดู การอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดา และสัตว์ถือกำหนดจุดในครรภ์ เมื่อครบองค์ประกอบแล้ว การที่จะอยู่รอดปลอดภัยเป็นมนุษย์ต้องอาศัยการทะนุถนอมครรภ์อย่างดี แล้วจึงค่อยพัฒนาตนเองจากหลังจากคลอดแล้วตามลำดับพัฒนาการของมนุษย์ และภูมิปัญญาต่อไป

^๕ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๒/๔๙, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐, พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระสูตรต้นตปิฎก เล่ม ๔, หน้า ๔๙.

^๖ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๙๓.

๔.๒.๓ แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ในคัมภีร์อุปนิษัทได้กล่าวไว้ว่า แต่เดิมมีแต่มนเท่านั้น มโนรำพึงว่า^๗ เราจะสร้างสิ่งทั้งปวงขึ้นแล้ว มโนก็สร้าง ที่ว่าง น้ำ แสงสว่าง กับสัตว์ทั้งปวงขึ้นที่ว่าง คือดินแดนที่อยู่เหนือสวรรค์ มีสวรรค์รองรับไว้ แสงสว่างประกอบขึ้นเป็นอากาศ และสัตว์ต่าง ๆ ประกอบขึ้นเป็นโลก มโนรำพึงว่า นี่แลคือสกลโลก บัดนี้ จำเราจะสร้างผู้ดูแลภพเหล่านี้ มโนจึงดึงเอาสิ่งหนึ่งขึ้นจากน้ำ และสร้างปุรุชะขึ้น มโนมองดูปุรุชะนั้น ปากของปุรุชะที่ถูกแล้ก็เปิดออก จากปากอรรถก็หลั่งออกมา จากอรรถเกิดไฟ แล้วเกิดเทวดาผู้ดูแลภพต่าง ๆ มีอัคนี วายุ อาทิตย พุช วรณ ฯลฯ รูกุมของปุรุชะขยายออก จากจุมกปรมาณก็ผ่านออกมา จากปรมาณเกิดอากาศ ตาของปุรุชะได้ลืมขึ้น จากดวงตาเกิดแสงแปลบปลาบ จากแสงเกิดความสว่าง คือดวงอาทิตย์ หูของปุรุชะขยายออก จากหูเกิดโสตวิญญาน จากโสตวิญญานเกิดเสียง ผิวหนังของปุรุชะได้แผ่ออกไปบ้าง จากหนังเกิดขน จากขนเกิดวัชพีช และพฤษชาติต่าง ๆ ออกของปุรุชะได้เปิดออกด้วย จากอกเกิดมโน จากมโนเกิดพุทธิ สะดือของปุรุชะก็ออกมากลื่นสิ่งต่าง ๆ เข้าไป จากนั้นก็เกิดมรณะ เครื่องเพศของปุรุชะได้ระเบิดออก จากเครื่องเพศพีชของชีวิตก็ไหลออกมา

พวกพราหมณ์ฮินดูจึงมีความเชื่อว่า การได้มาเกิดเป็นมนุษย์เป็นสิ่งประเสริฐยิ่ง เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสติปัญญา มีเหตุมีผล มีความคิดริเริ่ม จึงสามารถที่จะทำกรรมดี บำเพ็ญตบะโยคะ ปฏิบัติสมณธรรม บำเพ็ญพรตถือเพศพรหมจรรย์ ซึ่งเป็นหนทางที่จะนำดวงวิญญาณของตนให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงแล้วเข้าไปอยู่ในภาวะเดียวกับพรหมันหรือปรมาตมันได้ คำสอนเรื่องกรรมหรือการกระทำ คือเชื่อว่าการกระทำทั้งหลาย จะส่งผลให้ต้องกลับมาเกิดเพื่อรับผลของกรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กรรมที่ก่อนนั้นมี ๓ ชนิด คือ กรรมดี กรรมชั่ว และกรรมที่ทำตามปกติสม่ำเสมอ และยังมีกรรมที่มนุษย์กระทำอีก ๓ ระดับ คือ กรรมระดับที่ ๑ เป็นกรรมขั้นสูงสุด คือ การกระทำสิ่งใดโดยไม่หวังผลตอบแทน ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ให้เห็นแต่ประโยชน์ของส่วนรวม จัดเป็นกรรมอันประเสริฐ กรรมระดับที่ ๒ คือกรรมปฏิบัติ หรือการทำหน้าที่ตามความเหมาะสม มีหน้าที่อย่างไรก็ให้ทำหน้าที่นั้นให้ดีและถูกต้อง และกรรมระดับที่ ๓ คือกรรมที่คนทำเพราะความจำเป็น โดยยกย่องกรรมระดับที่ ๑ เป็นกรรมที่ควรกระทำอย่างยิ่ง เพราะจะเป็นทางให้เข้าถึงโมกษะได้ ซึ่งก็คือเรื่องกรรมโยคะหรือการกระทำ

สรุปแล้ว การเกิดเป็นมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนามองว่า เป็นการยากยิ่งเหมือนการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดามีระดู การอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดา และสัตว์ถือกำหนดจุดในครรภ์ เมื่อครบองค์ประกอบแล้ว การที่จะอยู่รอดปลอดภัยเป็นมนุษย์ต้องอาศัยการทะนุถนอมครรภ์อย่างดี แล้วจึงค่อยพัฒนาดตนเองจากหลังจากคลอดแล้วตามลำดับพัฒนาการของมนุษย์ และภูมิปัญญาต่อไป ส่วนมนุษย์ในความหมายของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ผู้ที่พระมनुเป็นผู้สร้างขึ้นมาบนโลกนี้ ด้วยอำนาจของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งมีดวงวิญญาณอมตะอาศัยร่างอยู่ เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนาถึงจุดหมายสูงสุดแล้ว ก็จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ที่เรียกว่าเข้าสู่โมกษะ

^๗ สมักร บรูวาต, **ปรัชญาพราหมณ์ ในสมัยพุทธกาล** บ่อเกิดปรัชญาตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๙๔ - ๙๕.

๔.๓ วิเคราะห์จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์

๔.๓.๑ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนา มองว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ฉะนั้น จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้น มีอยู่ ๒ ประการด้วยกัน คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตตระ

๑) **จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกียะ** ในการพัฒนามนุษย์นั้น จะเห็นว่ามนุษย์เป็นผู้ที่มีชีวิตจิตใจ มีทิฐิที่เป็นปัจเจกชน มนุษย์ได้รับการเลี้ยงดู ได้รับการศึกษาที่แตกต่างกัน มีที่เกิดและบิดามารดาที่ต่างกัน การพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนา มักเริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองก่อน นำไปสู่ครอบครัวและสังคมต่อไป ซึ่งแบ่งการฝึกเป็น ๒ ระดับ คือ ๑.๑) ระดับบุคคล คือ การฝึกฝนเพื่อพัฒนาตนให้เกิดสัมมาทิฐิ โดยอาศัยพ่อ แม่ พี่ น้อง เป็นผู้ฝึกฝนเบื้องต้น และการรู้จักเลือกหาภักขณมิตร ที่มองเห็นประโยชน์และสามารถตีคุณค่าได้ ซึ่งจะต้องมีการฝึกฝนตามองค์ประกอบด้านการมีสติพื้นฐานเป็นผู้มีศีล มีระเบียบ วินัย เป็นผู้มีความตั้งใจใฝ่สร้างสรรค์ และ ๑.๒) ระดับทางสังคม เป็นการพัฒนาในระดับที่กว้างไปจากการพัฒนาตนเอง คือ การพัฒนาครอบครัว ถือว่าเป็นการเริ่มต้นของการใช้วุฒิภาวะ ความรู้ ความสามารถที่เกิดจากการพัฒนาตนเองสู่การพัฒนาในระดับครอบครัวที่เป็นสังคมเล็ก ๆ เพื่อก้าวเข้าสู่สังคมใหญ่

๒) **จุดมุ่งหมายการพัฒนามนุษย์ระดับโลกุตตระ** การพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการเจริญสติเพื่อเห็นแจ้งรูปนาม เห็นแจ้งไตรลักษณ์ เห็นแจ้งอริยสัจ เห็นแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั่นเอง

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระพุทธศาสนา มองว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ๒ ประการคือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตตระ โดยการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกียะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อนและค่อยนำเข้าสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ คือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ส่วนการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั่นเอง

๔.๓.๒ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการพัฒนามนุษย์โดยเริ่มจากตัวเองเป็นเบื้องต้น เมื่อศึกษาในคัมภีร์แล้วจะเห็นได้ว่าเป็นการกล่าวในภาพรวมของการพัฒนามนุษย์ ดังความในคัมภีร์ฉานโทคยะ อุปนิษัต จากคำสนทนาระหว่างพระประชาบดีผู้เป็นอาจารย์ และพระอินทร์ผู้เป็นศิษย์ ได้อธิบายถึงการพัฒนาของ “ตัวตน” ว่ามี ๔ ระดับ คือ ๑) ระดับร่างกาย ๒) ระดับที่ใช้ประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ๓) ระดับนอกเหนือจากธรรมชาติ ๔) ระดับองค์สัมบูรณ์

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จุดมุ่งหมายในการพัฒนามนุษย์ตามทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มี ๒ ประการ คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ คือการพัฒนาตนเองในระดับร่างกาย ประสบการณ์อันเกิดแต่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ซึ่งเป็นการพัฒนาเพื่อรู้ในสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ เป็นสิ่งทั่วไปแก่สรรพสิ่ง และจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ คือการพัฒนาตนให้รู้แจ้งทางอันนำไปสู่พรหมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในศาสนาที่เรียกว่า โมกษะ อันเป็นเป้าหมายที่เหนือจากธรรมชาติ เป็นจุดหมายสูงสุดในวงจรรของสังสารวัฏ

เมื่อนำข้อมูลประเด็นเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายในการพัฒนามนุษย์ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาพิจารณาแล้ว โดยเหตุที่ทั้งสองศาสนามีถิ่นกำเนิดที่เดียวกัน จึงมีความเชื่อในลักษณะคล้ายและใกล้เคียงกัน โดยในประเด็นนี้ ทั้งสองศาสนาต่างมองไปที่เป้าหมายของการพัฒนามนุษย์ไว้ ๒ ระดับด้วยกันคือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ คือมองว่าการพัฒนามนุษย์นั้นโดยภาพรวมแล้วมี ๒ ระดับใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ ระดับสามัญหรือระดับโลกียะเป็นการฝึกพัฒนาเพื่อให้เป็นคนมีคุณภาพในสังคม เพื่อพัฒนาตนเองและสังคมให้เกิดสันติสุข ส่วนเป้าหมายสูงสุดคือระดับโลกียะนั้น เป็นเป้าหมายของนักบวชผู้ต้องการพ้นจากทุกข์โดยเด็ดขาดซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน เป็นการไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก เป็นความหลุดพ้นจากกำเนิดใหม่ เรียกว่า เป็นการพัฒนาที่บริสุทธิ์ไม่ต้องการมาพัฒนาเพิ่มเติมอีกครั้ง ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกเป้าหมายหรือจุดหมายดังกล่าวว่า โมกษะ เป็นเป้าหมายที่เหนือธรรมชาติ ตามความเชื่อของศาสนาเรียกว่า การหลุดพ้นวงจรรของสังสารวัฏแต่มีเป้าหมายคือพรหม อันเป็นแดนนิรันดรซึ่งไม่สามารถที่จะอธิบายภาวะได้

๔.๔ วิเคราะห์วิธีการและหลักธรรมของการพัฒนามนุษย์

๔.๔.๑ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาถือว่า คุณสมบัตินี้หรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ แต่ปัญหามีอยู่ว่า ธรรมชาติของมนุษย์ที่สนับสนุนคำสอนที่ว่ามนุษย์สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เป็นสัตว์ประเสริฐที่สุดได้ ในการพิจารณาประเด็นนี้เราต้องคำนึงถึงการนี้ด้วย คือผู้ประเสริฐที่สุด ตามนัยของ

พระพุทธศาสนาได้แก่ ผู้ที่ฝึกตนเองได้แล้ว^๕ และฝึกได้ครบถ้วนทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านกาย ศีล จิต และปัญญา^๖ เมื่อฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ครบทั้งสี่ด้านแล้ว ท่านเรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า ภาวิตกาย, ภาวิตศีล, ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ซึ่งต่อไปผู้วิจัยจะได้พิจารณาถึงธรรมชาติของมนุษย์ที่สนับสนุนการฝึกฝนพัฒนาตนเองในแต่ละด้าน

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือ คุณสมบัติหรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ทั้ง ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีวะที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข ๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ ๑) คุณภาพจิต ๒) สมรรถภาพจิต ๓) สุขภาพจิต และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ คือรู้จักคิดรู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง

๔.๔.๒ วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

หากจะกล่าวถึงรูปแบบการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่กำเนิดจนกระทั่งดับชีพสังขาร ฮินดูชนได้กำหนดระบบของการจัดตารางชีวิตไว้ให้ปฏิบัติอย่างชัดเจน ทุกขั้นตอน ที่เรียกกันว่าหลักของฮินดูธรรม คืออาศรม ๔ อาศรม หมายถึง ช่วงระยะเวลาของชีวิต ดังนั้น ในคัมภีร์ของฮินดูจึงได้แบ่งชีวิตของมนุษย์ออกเป็น ๔ ชั้น และขั้นตอนของชีวิตทั้ง ๔ นี้ เรียกว่า “อาศรมธรรม” กล่าวคือ

๑) พรหมจริยะ วัยหรือขั้นตอนแห่งการศึกษาเล่าเรียน อายุตั้งแต่แรกเกิด ถึง ๒๕ ปี คือรูปแบบในการพัฒนามนุษย์ขั้นแรกในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นรูปแบบวิถีแห่งการเรียนรู้ ก็คือ การศึกษาหาความรู้ที่เหมาะสมตามวัย และสถานะ เป็นการฝึกฝนอบรมตนเองทั้งด้านวิชาความรู้ และคุณธรรมในการครองชีพตามแต่สถานะของตนเอง ซึ่งเรียกว่า ระบบพรหมจรรย์

๒) คฤหัสถะ วัยแห่งการครองเรือน อายุตั้งแต่ ๒๕-๕๐ ปี คฤหัสถะ กล่าวถึงรูปแบบวิถีแห่งการครองเรือนของฮินดูชน ที่ต้องอาศัยทั้งหลักการและวิธีการในการปฏิบัติตามหน้าที่ของผู้ครองเรือนที่พึงกระทำในฐานะแม่พิมพ์หรือแม่แบบเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ชนรุ่นหลังจะต้องปฏิบัติตามเป็นต้นว่า บุตรธิดา ซึ่งการพัฒนาตนตามรูปแบบนี้ต้องอาศัยการปฏิบัติตามหน้าที่ของผู้ครองเรือน

^๕ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๔.

^๖ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๑-๑๐๒/๓๓๗-๓๔๔.

และการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของผู้ครองเรือนตามที่ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้นอย่างชัดเจน อันเป็นเหตุให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลในปกครองมีบุตร ภริยา ข้าบริวาร เป็นต้น

๓) วณปรัสถะ วัยแห่งการอยู่ป่าหรืออยู่ในที่สงัด เป็นช่วงที่ ๓ ของชีวิต ถึงวัยอาวุโส อายุราว ๕๑-๗๕ ปี ชีวิตของวณปรัสถะ เป็นรูปแบบวิถีแห่งการอยู่ป่าของฮินดูชน ก็คือการเริ่มแห่งชีวิตนักบวชนั่นเอง เมื่อผ่านพ้นขั้นนี้ไปแล้ว ก็จะเข้าสู่ขั้นตอนสุดท้ายคือสันยาสี หน้าที่อันดับสุดท้ายที่เขาจะพึงทำในวัยนี้คือ การเจริญกรรมฐานอย่างเดียว อุทิกายและจิตใจให้ปรมาตมน์อย่างเดียว

๔) สันยาสะ วัยแห่งการสละโลกออกบวช เมื่อเข้าวัยชรา อายุ ๗๕ ปี ขึ้นไป หน้าที่ของสันยาสีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฮินดูแต่โบราณกาลนั้น ดูเหมือนจะเน้นหนักไปทางเสียสละอุทิสรางกาย และจิตใจของตนเอง เพื่อพรหมันหรือปรมาตมน์อันเป็นวิญญานสากลอย่างเดียว แต่ภายหลังได้เข้าถึงพรหมันแล้ว ด้วยความเมตตากรุณาที่ยังเหลืออยู่ จึงทำงานช่วยสังคม เพื่อประโยชน์และความผาสุกของคนหมู่มาก

เมื่อกล่าวโดยสรุปได้ว่า รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามหลักฮินดูธรรม หรือหลักอาศรม ๔ นี้ อาศรมข้อที่ ๑-๒ คือ พรหมจรณะและคฤหัสถะ เป็นความโน้มเอียงทางจิตใจของแต่ละบุคคลไปในทางโลกโดยธรรมชาติ แต่ในขณะเดียวกันนั้น จากประสบการณ์ที่เขาได้รับในกิจการงานของเขา เป็นการอบรม บ่มนิสัยของเขาให้โน้มเอียงไปในทางออกบวช อาศรมข้อ ๓-๔ คือวณปรัสถะ และสันยาสะ เป็นวัยแห่งการปลีกตัวออกจากความวุ่นวายของโลก เป็นการแสดงถึงความเจริญเติบโตภายในหรือที่เรียกว่า มีอุปนิสัยแก่กล้า มีศรัทธาแก่กล้าในอาตมน์ พร้อมทั้งจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ทุกเมื่อ อาศรมทั้ง ๔ นี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน คือขั้นที่ ๑-๒ เป็นการเตรียมเพื่อบรรลุลความหลุดพ้น ขั้นที่ ๓-๔ เป็นลักษณะของจิตซึ่งพร้อมที่จะหลุดพ้น แต่เมื่อหลุดพ้นถึงที่สุดแล้ว ก็ต้องอยู่ในโลกต่อไปอีกจนกว่าสังขารร่างกายจะแตกดับ และในขณะเดียวกันนั้น ก็ต้องอาศัยข้าวปลาอาหารของชาวโลกเป็นอยู่ต่อไป

จากการศึกษาวิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนากำหนดรูปแบบในการพัฒนาไว้ ๔ ด้าน คือ ด้านกาย ศิลปจิต และปัญญา เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วก็คือการกำหนดรูปแบบขึ้นเพื่อพัฒนาทางด้านกาย และปัญญา โดยการพัฒนาทางด้านร่างกายนั้น เป็นการพัฒนาเพื่อการเข้าสังคมโดยอาศัยศิลปะเป็นเครื่องมือประสาน ส่วนการพัฒนาทางด้านปัญญาคือการพัฒนาคนให้เป็นผู้ทำได้ทั้งปัญญาระดับโลกียะ คือ การรู้จักทำมาหากิน และช่วยเหลือสังคมได้ ส่วนปัญญาอภิปรัชชาคือโลกุตระปัญญา เป็นการพัฒนาเพื่อยกจิตให้ข้ามพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสังคม และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง ส่วนรูปแบบการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นรูปแบบที่อิงอาศัยหลักฮินดูธรรมคือหลักธรรมพื้นฐานของการดำรงชีพของชาวฮินดู ซึ่งเป็นรูปแบบที่ชัดเจนตั้งแต่เริ่มต้นชีวิตของความเป็นฮินดูชน จนกระทั่งสิ้นชีพไป เป็นรูปแบบที่เป็นวิถีชีวิตที่ฮินดูชนทุกคนตั้งปฏิบัติ ส่วนใครจะถึงเป้าหมายสูงสุดคือการบำเพ็ญเป็นสันยาสะ แล้วปฏิบัติเพื่อบำเพ็ญโมกษะนั้นเป็นส่วนเฉพาะบุคคล ซึ่งต่างกับทางพระพุทธศาสนาที่ไม่ได้กำหนดบังคับให้ต้องปฏิบัติ เพียงแต่ชี้แนวทางว่า รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเป็นเช่นนี้ ส่วนใครต้องการพัฒนามาก็จงนำเอาไปใช้ หากใครไม่ต้องการพัฒนามาก็ปล่อยละเลย เรียกว่าเป็นพุทธศาสนิกชนเพียงสถานะทางสังคม แต่ไม่ได้เป็น

ทางรูปแบบพระพุทธศาสนา ซึ่งนับว่าเป็นจุดด้อยของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับจุดเด่นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูดังกล่าว

๔.๔.๓ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนามีทัศนะว่า มนุษย์เป็นศูนย์กลางในการพัฒนา กล่าวคือ มนุษย์ต้องเป็นผู้กระทำการด้วยการฝึกฝนอบรมให้เกิดคุณสมบัติภายในตน ซึ่งได้แก่คุณสมบัติทางกาย ทางศีล ทางจิต และทางปัญญาที่ส่งผลไปสู่ภายนอกตน เป็นความสัมพันธ์กับมนุษย์และวัตถุ ซึ่งแสดงออกผ่านพฤติกรรมทางกายและวาจา ดังนั้น มนุษย์จึงเป็นผู้กระทำ หรือผู้สร้างให้เกิดมีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ให้เกิดการพัฒนาในแง่ความเป็นมนุษย์ และมนุษย์ก็ยังคงเป็นผู้ที่ถ่ายทอดคุณสมบัติที่ตนทำให้มีขึ้นไปสู่ภายนอก ซึ่งเป็นการพัฒนาในแง่ของทรัพยากรมนุษย์ ด้วยเหตุนี้เมื่อพระพุทธศาสนาเน้นความสำคัญของมนุษย์ด้วยการพัฒนา ดังนั้น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ คือ อริยมรรค ไตรสิกขา และภาวนา

๑) อริยมรรค : เครื่องมือ/ทฤษฎีพัฒนาชีวิต อริยมรรค หรือ มรรคมืองค์ ๘ เป็นเครื่องมือพัฒนา ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ทำให้เห็นประจักษ์ ทำให้รู้ชัด เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๑๐} รวมเรียกว่า ไตรสิกขา คือ การศึกษา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค ย่อมเป็นอยู่สงบ เป็นอยู่ชอบ เป็นอยู่ไม่ผิด เป็นอยู่หมดจด ไม่เศร้าหมองเมื่อเข้าไปสู่บริษัท สมาคมหรือสภาใดก็ย่อมมีความองอาจไม่เก้อเขินเข้าไป^{๑๑}

๒) ไตรสิกขา : วิธีการปฏิบัติ คำว่า “ไตรสิกขา” หมายถึง สิกขา ๓ ข้อปฏิบัติที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตน หรือให้ทำได้ ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุง หรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์ เป็นวิธีการอบรมพัฒนาบุคคล ๓ อย่าง คือ อธิศีลศึกษา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาศึกษา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขา เป็นวิธีการปฏิบัติในเรื่องการใช้งานหรือ รับหลักปฏิบัติจากอริยมรรคไปกระจายออกสู่วิถีปฏิบัติ เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมนมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลา เป็นสัมมาปริยัติ (ข้อปฏิบัติชอบ) เป็นสัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติชอบ) และเป็นสัมมาอธิจิต (การอบรมจิตโดยชอบ) เพื่อพัฒนามนุษย์ที่มีคุณค่ามหาศาลเปรียบดังรัตนมณีที่มีค่ามากล้น^{๑๒} เพราะยศทั้งหลายย่อมเจริญแก่บุคคลที่ฝึกฝนตน ขยันหมั่นเพียร มีสติ มีภาระงานสะอาด ไคร่ครวญก่อนทำ สำรวมระวัง ดำรงชีวิตโดยชอบธรรม^{๑๓} และไตรสิกขาเป็นคำสอนฉบับย่อเพื่อให้มนุษย์นำอริยมรรค ไปฝึกฝนพัฒนาตนเองอย่างสมดุลเป็นองค์รวมมี ๓ ด้าน คือ ๑) หมวดปัญญา พัฒนาด้านปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒) หมวดศีล พัฒนาด้านพฤติกรรม ได้แก่ สัมมาวาจา

^{๑๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/ ๑๕๔/๘๓.

^{๑๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๐๙.

^{๑๒} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๗.

^{๑๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔-๒๕,๑๐๖/๓๒,๖๓.

สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ ๓) หมวดสมาธิ พัฒนาด้านจิตใจ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระพุทธศาสนาเถรวาทมองว่าหลักธรรมในการพัฒนามนุษย์ เป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยประสานหรือเชื่อมต่อ คือเป็นเสมือนเครื่องมือในการนำไปใช้ในการพัฒนามนุษย์ เพราะมนุษย์คือผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังนั้น การพัฒนาชีวิตมนุษย์ต้องพัฒนาแบบองค์รวม ไม่เลือกหรือแยกเฉพาะส่วนพัฒนา เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมนมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลาอย่างมีดุลยภาพ การพัฒนาชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนตามหลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ๓ ขั้นตอนด้วยกันคือ ๑) ปรียติ คือ ภาคเนื้อหาความรู้หรือหลักปฏิบัติของอริยมรรค เป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา ๒) ปฏิบัติ คือ ภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการหรือ กระบวนการพัฒนาโดยรับหลักปฏิบัติในอริยมรรครวมลงใน “ไตรสิกขา” ๓ หมวดคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อนำไปสู่การใช้งานและปฏิบัติจริง ๓) ปฏิเวธ คือ ภาคการวัดผลการพัฒนา หลังจากนำ ไตรสิกขาไปใช้งาน ด้วย “ภาวนา ๔”

๔.๔.๔ หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม หมายถึง ระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันเช่น อาศรม ๔ วรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความเชื่อและเคารพในระบวรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวรณะของแต่ละวรณะถือว่าเป็นการพัฒนาตนเอง^{๑๔} หลักธรรมในทางศาสนาพราหมณ์ – ฮินดูนั้น คือ ธรรมะ คำว่า ธรรมะ ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ดูเหมือนจะเป็นคำรวมสำหรับใช้แทนทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในจักรวาล^{๑๕} นอกจากนี้ คำว่า ธรรมะ ยังมีอีกหลายความหมายเช่น ธรรมะ คือ กฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย ธรรมชาติ อุดมการณ์ คำสอนหรือลัทธิ คุณภาพ ความมีตัวตน ความจริง ชาติ หลักการต่าง ๆ^{๑๖}

เมื่อกล่าวโดยสรุปได้ว่า หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม หมายถึง ระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เช่น อาศรม ๔ วรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความเชื่อและเคารพในระบวรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวรณะของแต่ละวรณะถือว่าเป็นการพัฒนาตนเอง ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ชีวิตนั้นควรที่จะเริ่มต้นด้วย ธรรมะ แล้วดำเนินชีวิตไปเป็นขั้น ๆ เช่น วรณะและอาศรมเป็นต้น วรณะคือธรรมะ อาศรมก็คือ ธรรมะ การทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามวรณะถือว่าเป็นการทำตามธรรมะ คือใช้ชีวิตอย่างมีธรรมะนั้นเอง ดังนั้น หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น จึงเป็นหลักธรรมที่ใช้ให้เหมาะกับวัยของบุคคลที่ดำเนินตนตามหลักของฮินดูธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ ๓ ประเภท คือ หลักธรรม

^{๑๔} วิทยา ศักยาภินันท์, ศาสนาฮินดู, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๐.

^{๑๕} The Hindu View of Life, ch.3, (India) 1976, P. 56.

^{๑๖} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : นีลนาราการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๗๙.

สำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) และหลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย (วนปรสเถและสันยาสะ)

๑. หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) พรหมจรรย์ แปลว่า ผู้ประพฤติอย่างพรหม คือ การปฏิบัติตนให้อยู่ในความบริสุทธิ์เหมือนพรหม ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณหรือเมถุนธรรม พรหมจรรย์เป็นขั้นตอนแรก หรือเป็นช่วงเวลา ๒๕ ปีแรกของชีวิต ซึ่งจัดเป็นวัยแห่งการศึกษาเล่าเรียน ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่พรหมจรรย์แล้วจึงเรียกชื่อว่า พรหมจารี หลังจากพิธีประกาศตนเป็นพรหมจารีมอบตนเป็นศิษย์ของครูแล้วก็ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนประพฤติพรหมจรรย์โดยเคร่งครัดอยู่ในสำนักของอาจารย์ไปจนกว่าอายุจะครบ ๒๕ ปีเต็ม จึงจะถือว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสร็จสิ้น

๒. หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน เป็นหลักปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของชีวิต ช่วงอายุของคฤหัสถ์นี้จะอยู่ระหว่าง ๒๕ - ๕๐ ปี หลังจากจบการศึกษาอบรมอย่างเข้มข้นในวัยพรหมจารีแล้ว ก็จะกลับไปแต่งงานใช้ชีวิตครองเรือนในอาศรมคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นช่วงสำคัญของชีวิตชาวฮินดู เพราะเป็นการใช้ชีวิตจริงในสังคม และกระทำได้เฉพาะสิ่งที่ศาสนาอนุญาตตามที่เรียนมาในอาศรมแรกเท่านั้น เพื่อให้ชีวิตตรงความประสงค์ในการดำเนินไปสู่พรหมัน ไม่หลงไปกับสิ่งยั่วยุในการใช้ชีวิตในสังคมคือการครองเรือน ถือเป็นวัยของศุนย์รวมพิธีกรรมทางศาสนา และประเพณีทางสังคม ผู้ครองเรือนจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาประเพณีและวัฒนธรรมฮินดูมากที่สุด ดังนั้น หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย หรือวัยแห่งการครองเรือน ก็คือ หลักแห่งการใช้ชีวิตตามวิถีแห่งผู้อยู่ร่วมกับสังคม ซึ่งจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์กับสังคมทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ โดยมีหน้าที่หลักคือการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีคุณธรรม หรือสามารถเป็นผู้นำได้ ต่อมาคือการให้การส่งเสริมบุคคลในครอบครัว เช่น บุตร ธิดา ภรรยา ให้อยู่เป็นสุข สุดท้ายคือการสงเคราะห์บุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในอาศรมที่ ๒ คือ คฤหัสถ์นั่นเอง

๓. หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัยนั้น ผู้วิจัได้จัดวัยสุดท้ายของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ไว้ ๒ ระยะด้วยกัน คือ ๑) วนปรสเถอาศรม (วัยแห่งการอยู่ป่า) วนปรสเถ แปลว่า ผู้อยู่ป่า เป็นอาศรมข้อที่ ๓ เป็นขั้นตอนหรือระยะที่ ๓ ของการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วนปรสเถนี้จะเริ่มจากช่วงระยะเวลาของอายุประมาณ ๕๑-๗๕ ปี วนปรสเถอาศรมเป็นช่วงชีวิตที่บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ที่อยู่ในการครองเรือนมาจนประสบความสำเร็จในชีวิตแล้ว ควรจะปล่อยวางจากการอยู่บ้านครองเรือนปล่อยให้เป็นที่ของลูกหลานที่จะต้องสืบสานกันต่อไป ๒) สันยาสะอาศรม (วัยแห่งการออกบวช) สันยาสะ แปลว่า ผู้แสวงหาธรรม เป็นระยะหรือขั้นตอนสุดท้ายของชีวิตผู้ที่เข้าสู่อาศรมนี้เรียกว่า สันยาสี สันยาสี หรือบุคคลผู้สละชีวิตทางโลกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรนั้นถือว่าเป็นอาจารย์ของคนในสังคมทุกระดับชั้นเป็นผู้ที่อยู่ในสถาบันที่สูงที่สุดและยังถือว่าเป็นอาจารย์ของพราหมณ์อีกด้วย

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว หลักธรรมที่เป็นเครื่องส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกกาล หรือเหมาะสมกับวัย ก็คือการมีธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษาคฤหัสถ์เป็นวัยแห่งการครองเรือน วนปรสเถและสันยาสี เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่งแสวงหาโมกษะ กล่าวได้ว่า โมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ถือว่าเป็นอันติเมสัจจะ คือ

ความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีมีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

สรุปแล้ว หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น พระพุทธศาสนามองไปที่หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตตั้งแต่พื้นฐานจนกระทั่งสูงสุด ซึ่งจัดเป็นการพัฒนาตามระดับภูมิธรรมของแต่ละคนที่ไม่เหมือนกัน และเป็นกฎกติกาที่ไม่ได้บังคับให้ต้องทำ เพียงแต่ชี้แนะว่าควรกระทำหรือไม่ควรกระทำเท่านั้น ซึ่งเมื่อกกล่าวโดยภาพรวมแล้วก็คือหลักของไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นการฝึกพัฒนาตนเองตามความต้องการของผู้ปฏิบัติ เช่น ผู้ต้องการอยู่ร่วมกับสังคมอย่างสันติสุข ก็ฝึกพัฒนาในหลักของศีลสังคัม แต่เมื่อต้องการข้ามพ้นวิภวสังสาร ก็ควรฝึกในอภิสสิกขา ซึ่งเป็นการพัฒนาตนตามศีลของพระอริยะ เป็นต้น ส่วนหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นการฝึกตามหลักศาสนาและสถานะของตระกูล จะว่าเป็นหลักธรรมของตระกูลก็ได้ ซึ่งฮินดูชนทุกคนต้องถือปฏิบัติ ตั้งแต่การเข้ารับการศึกษา การครองเรือน การฝึกบำเพ็ญเพียรทางจิต และปัจจุบันอาจมีการปรับประยุกต์เป็นการช่วยเหลือสังคมแทนการออกบำเพ็ญพรตเพื่อพ้นจากกิเลสเฉพาะตัว ซึ่งนั่นดูเป็นจุดเด่นของการนำหลักธรรมมาปฏิบัติให้เห็นชัดเจนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งต่างกับพระพุทธศาสนาที่จุดเด่นของหลักธรรมนั้นกลายเป็นจุดด้อย เพราะไม่สามารถบังคับให้นำเอาไปใช้อย่างจริงจัง เป็นเพียงแต่แนวทางที่บุคคลผู้ใฝ่ที่จะพัฒนาตนนำเอาไปใช้ด้วยตนเองเท่านั้น

๔.๕ วิเคราะห์คุณลักษณะและคุณค่าของการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม

๔.๕.๑ คุณลักษณะของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเถรวาท มองว่า ทุกสิ่งเมื่อได้รับการพัฒนาย่อมทำให้เป็นที่เจริญตาเจริญใจทั้งนั้น ฉะนั้น มนุษย์เรานั้นเมื่อได้รับการพัฒนาแล้ว ย่อมปรากฏคุณลักษณะที่เป็นโลกียะคือการเป็นคนดีในสังคม และระดับโลกุตระคือการเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยว่า การพัฒนาตนของบุคคลตามแนวพุทธศาสนานั้นต้องตั้งอยู่บนหลักภาวะนา ๓ คือ ภาวะกาย ภาวะจิต ภาวะปัญญา ภาวะนา ซึ่งบุคคลสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ เพื่อจะก่อให้เกิดประโยชน์ ๓ ประการ คือ

๑. ทำให้บุคคลเป็นคนดีของสังคม เป็นผู้มิระเบียดเบียน เคารพกฎหมาย แต่อยู่ในกรอบวัฒนธรรมประเพณีที่ติงามของสังคม พระพุทธเจ้าสอนให้บุคคลงดเว้นกายทุจริต วาจทุจริต และประพฤติแต่กายสุจริต วาจาสุจริต อันเป็นไปตามหลักของศีลเรียกว่า กายภาวะนา กายภาวะนานี้เป็นวิธีการพัฒนาบุคคลด้านพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและวาจา เรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม ให้บุคคลแสดงออกเฉพาะพฤติกรรมในด้านดีเท่านั้น

๒. ทำให้บุคคลมีจิตใจและอารมณ์มั่นคง เป็นผู้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่คนอื่นเป็นคน ที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม พระพุทธเจ้าสอนให้บุคคลงดเว้นความโลภ ความพยาบาท แล้วให้ประพฤติแต่มนัสสุจริต ไม่มี ความโลภ ไม่มี ความพยาบาทหรือมีจิตใจเสียสละและยินดีให้อภัย ตามมนัสสุจริต เป็นการพัฒนาจิตใจตามหลักของสมาธิที่เรียกว่า จิตภาวะนา

๓. ทำให้บุคคลได้รู้และเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นสัมมาทิฐิ และมนัสสุจริต ปฏิบัติตามมนัสสุจริตเป็นการพัฒนาบุคคล ตามหลักของปัญญา

เรียกว่า ปัญญาภาวนา การปฏิบัติข้อนี้เป็นการพัฒนาบุคคลให้เข้าใจชีวิตอย่างแจ่มแจ้ง จนถึงสัมมาญาณและบรรลุสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง) ซึ่งถือเป็นปัญญาภาวนา เช่นกัน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว เป้าหมายหลักของพุทธธรรมหรืออุดมคติของพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ซึ่งก่อนจะถึงพระนิพพานได้นั้น ก็จะต้องพัฒนาตนขึ้นไปเป็นลำดับ คือ การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ติงาม มีความสุข เริ่มจากกัลยาณปुरुชนไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความคิดดี ๆ ไป ที่เรียกว่า บุญ ชีวิตจะมีความสุข ประเทศชาติจะเจริญรุ่งเรือง มั่นคง และสังคมจะร่มเย็นเกษมศานต์ ด้วยปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้นพุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเอง และสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

๔.๕.๒ คุณลักษณะของมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ในส่วนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แบ่งคุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาไว้ ๒ กลุ่มด้วยกัน คือ ๑) กลุ่มปुरुชน ๒) กลุ่มอริยชน คือ

๑) **คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปुरुชน** มนุษย์กลุ่มปुरुชนที่ผ่านการพัฒนาตนเอง เราจะได้เห็นได้จากการรู้จักพัฒนาตนเองให้เป็นผู้เชี่ยวชาญหรือชำนาญในหน้าที่ของตนเอง ซึ่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกว่า การปฏิบัติตนตามวรรณะหรือภาระหน้าที่ของตนเอง เพื่อเป็นการประดับประดาประดับสนับสนุนส่งเสริมกันและกัน ไม่ได้แบ่งว่าใครดี เลว กว่ากัน ฉะนั้น เมื่อคนแต่ละคนรู้ภาระหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบแล้วนั้น จะต้องรู้จักพัฒนาวิชาชีพของตนเองให้มีคุณภาพ ดังนั้นคุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปुरुชนที่ได้รับการพัฒนาแล้วนั้น ก็คือการศึกษา เรียนรู้ และพัฒนางานของตนให้มีคุณภาพตามหน้าที่ของแต่ละบุคคลแต่ละชั้นวรรณะ ได้แก่ ๑) วรรณะพราหมณ์ การรับการศึกษาชั้นสูง การให้การศึกษาแก่ผู้อื่น การทำพิธีบูชาต่าง ๆ เช่น ประกอบยัญญกรรม เป็นต้น ๒) วรรณะกษัตริย์ วรรณะกษัตริย์นี้มีสิทธิมีหน้าที่ในการปกครองประเทศ ศึกษาศิลปะในด้านการรบและการปกครอง ๓) วรรณะแพศย์ ศึกษาในด้านพาณิชย์กรรมเกษตรและศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ เป็นวรรณะของคนส่วนใหญ่ในสังคม ๔) วรรณะศูทร ศูทรทำหน้าที่เป็นเสวกะ คือ เป็นผู้รับใช้กิจการงานต่าง ๆ โดยทั่วไป เช่น เป็นกรรมกรทำงานรับจ้างแบกหาม แต่โดยทั่วไปแล้ววรรณะศูทรที่จะได้รับการศึกษามีน้อย ด้วยเหตุผลทางสังคม

๒) **คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน** มนุษย์กลุ่มอริยชน คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะ ซึ่งเป็นอุดมการณ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู หมายถึง การหลุดพ้นจากอวิชชา หรืออวิชชา คือความไม่รู้ในพรหมัน ผู้ที่หลุดพ้นถือว่าได้กระทำกิจของชีวิตได้ครบถ้วนสมบูรณ์ เป็นอิสระจากเครื่องผูกพันทั้งปวง การที่เราได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นถือว่าเป็นโอกาสดีที่สุดสำหรับการบรรลุโมกษะ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ถือว่าการที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นเป็นเหตุอันเนื่องมาจากผลของการทำความดี ในคัมภีร์มนูสมฤติชี้ให้เห็นว่า ธรรมะเท่านั้นที่จะทำให้เราบรรลุโมกษะได้ โดยการอบรมบ่มนิสัยผ่านอรรณะ กามะ และธรรมะ เมื่อชำระหนี้ทั้ง ๓ แล้ว ผู้มีความปรารถนาที่จะบรรลุโมกษะต้องตั้งเป้าหมายไปที่ความหลุดพ้น ถ้ามีความปรารถนาที่จะต้องการความหลุดพ้น แต่ยังไม่ชำระ

หนี้ คือไม่ได้ปฏิบัติตามขั้นตอนของชีวิต หรือขั้นตอนของ อรรถะ กามะ และธรรมะมาก่อน ก็จะไม่มีความก้าวหน้าในธรรม ในมนุสมฤตยังได้กล่าวถึงโอกาสที่พรหมจารีจะบรรลุโมกษะได้ โดยไม่ต้องผ่านระดับต่อมาของชีวิตโดยมีข้อแม้ว่าเขาได้ทำหน้าที่ที่กำหนดไว้ในคัมภีร์แล้วอย่างสมบูรณ์แล้วเท่านั้น

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว คุณลักษณะของมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ตามนัยของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แบ่งเป็น ๒ ประการ คือ ๑) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชนที่ได้รับการพัฒนาแล้ว นั้น เป็นการพัฒนาคุณภาพของตนและงานให้สมบูรณ์ตามสถานะและหน้าที่ของตนเอง และ ๒) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชนที่ฝึกบำเพ็ญเพียรตามมรรควิธีแห่งโยคะ อันเป็นแนวทางเข้าถึงโมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะโมกษะนั้น นับว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดิกรกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสภาวะที่ปราศจากความรัก ความหลง และบุญ บาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

สรุป คุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น พระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มองในลักษณะคล้ายกัน คือ เมื่อมนุษย์ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้วย่อมทำให้เป็นผู้เจริญในสังคม โดยแบ่งกลุ่มชนออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มกัลยาณปุถุชน เป็นกลุ่มคนดีที่ได้รับการพัฒนาแล้ว เป็นผู้ที่สามารถขับเคลื่อนพลังสังคมไปสู่ทิศทางที่ดีได้ เป็นสังคมแห่งสันติสุข ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชนที่ฝึกฝนตนเองเพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในชีวิตหรือเป้าหมายสูงสุดในศาสนา อันเป็นเป้าหมายที่ต้องการ โดยทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเรียกว่า โมกษะ

๔.๕.๓ คุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

สภาพปัญหาโลกยุคใหม่ที่ทั่วโลก และประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่นี้คือ โทษของกามคุณ ปัญหาที่พบส่วนใหญ่จะเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ได้รับผลกระทบเสียหายจากการเผาผลาญพลังงานเชื้อเพลิง จากสารเคมี ปัญหาสังคม ปัญหาเศรษฐกิจ การศึกษา และเรื่องสุขภาพ ปัญหาเหล่านี้เป็นเรื่องที่มนุษย์สามารถบริหารจัดการป้องกันไม่ให้เกิดขึ้นได้ถ้ามนุษย์ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมใหม่ โดยจัดเวลาสำหรับการศึกษาและการทำงานเพื่อพัฒนาตนเองในแต่ละวันให้มากขึ้น เพราะปัญหาจะมีผลกระทบต่อมวลมนุษย์มากยิ่งขึ้นหากไม่ดำเนินการแก้ไขปัญหาได้ถูกวิธี สาเหตุของปัญหาเกิดจากตัวมนุษย์เป็นทั้งผู้กระทำและผู้ถูกระทำ โดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เบียดเบียนทำลายธรรมชาติมาเป็นเวลายาวนาน ในผลของการอยากเอาชนะธรรมชาติเพื่อให้มนุษย์แข่งกันเสวยวัตถุให้มาก ๆ เพราะมนุษย์มีมีจลาทิฐฐิ ขาดสติ ไม่รักษาศีล และไม่ปฏิบัติภาวนา ๔ ดังนั้น การพัฒนาที่ยั่งยืนแนวใหม่ของสหประชาชาติที่คาดหวังจะเยียวยาแก้ไขปัญหานี้ด้วยการพัฒนาที่ยั่งยืน จะสำเร็จผลได้ก็ย่อมขึ้นอยู่กับตัวมนุษย์เอง

การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนามนุษย์ควบคู่ไปกับพัฒนาเศรษฐกิจและธรรมชาติสิ่งแวดล้อม โดยใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเพื่อค้นหาความรู้ให้มนุษย์จัดการความสัมพันธ์การอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้ด้วยดี เป็นมิตรเกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยที่การพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาจะต้องพัฒนา ๓ ด้าน คือ ทฤษฎีการพัฒนาอยู่ใน “อริยมรรค” สู่การปฏิบัติใน “ไตรสิกขา” ประเมินผลการพัฒนาด้วย “ภาวนา ๔” ดังนี้ ๑) ศีล : พัฒนาพฤติกรรมส่วนกาย (กายภาวนา) และ

พัฒนาพฤติกรรมส่วนสังคมสิ่งแวดล้อม (ศีลภาวนา) ๒) สมาธิ : พัฒนาจิตใจ (จิตตภาวนา) และ ๓) ปัญญา : พัฒนาปัญญา (ปัญญาภาวนา) การพัฒนามนุษย์มีความสัมพันธ์อันเป็นปัจจัยส่งผลต่อกัน และต้องพัฒนาไปด้วยกัน กล่าวคือ การพัฒนามนุษย์จะได้มนุษย์ที่มีการพัฒนา และสามารถเป็นแกนกลางของระบบการพัฒนาเศรษฐกิจควบคู่ไปกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างสมดุล ซึ่งในการพัฒนานั้นมีขั้นตอนการพัฒนามนุษย์ดังนี้ ๑) สัมมาทิฐิ ให้มองธรรมชาติเป็นสภาพแวดล้อมที่มีคุณค่า มีความสำคัญต่อการพัฒนามนุษย์มากที่สุด ให้มองว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และจะอยู่ร่วมกับธรรมชาติด้วยความเคารพเกื้อกูล ๒) สัมมาสังกัปปะ คิดค้นวิธีใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาเยียวยารักษาธรรมชาติอย่างถูกต้อง สร้างสรรค์ พัฒนาเศรษฐกิจไม่ให้เกิดผลกระทบต่อสังคมส่วนรวม และเป็นมิตรกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ๓) รักษาศีลสู่การปฏิบัติที่เกื้อกูล การรักษาศีล ๕ อย่างเคร่งครัดสามารถพัฒนามนุษย์ที่ยั่งยืนได้ด้วยการงดเว้น การเบียดเบียนตนเอง และงดเว้นการเบียดเบียนผู้อื่น ๔) พัฒนาจิตสู่ความสุขที่แท้จริง และสู่อิสรภาพสูงขึ้นไป ให้จิตมีคุณภาพ เป็นจิตที่คิดจะให้ผู้อื่นมีความสุข เป็นจิตอาสา เป็นจิตอิสระจากวัตถุภายนอก ให้จิตมีสมรรถภาพ เพียรพยายาม มีสติไม่ประมาท ให้จิตมีสุขภาพ ผ่องใส และสงบสุข ^{๑๗}

การพัฒนามนุษย์ก็คือการทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุที่ธรรมชาติของมนุษย์แล้วเป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องมีการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถพัฒนาได้ทั้งภายนอกและภายในคือการพัฒนาทางด้านศีล สมาธิ ปัญญา และการพัฒนาจิตและเพื่อเพิ่มศักยภาพให้มนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้สึกรู้ถูก ผิด ดี ชั่ว ประโยชน์และโทษ อันเป็นเหตุนำมาซึ่งสันติสุขในสังคมนั่นเอง การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรม และความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ๒ ประการคือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ โดยการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกียะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อนและค่อยนำไปสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ คือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาร่วมกัน ส่วนการพัฒนาคนในระดับโลกุตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั้นเอง

รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือ คุณสมบัตินี้หรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้

^{๑๗} เพ็ญแข บัวภา, “การพัฒนาคอนไทย ตามนัยพระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๗๔.

คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ทั้ง ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้านศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข ๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ ๑) คุณภาพจิต ๒) สมรรถภาพจิต ๓) สุขภาพจิต และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ คือรู้จักคิดรู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง

พระพุทธศาสนามองว่า เพราะมนุษย์คือ ผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ตนที่ฝึกดีแล้ว คือ ที่พึ่งของมนุษย์ที่หาได้ยาก และมนุษย์มีตนเป็นคติ (ที่พึ่ง) ดังนั้น การพัฒนาชีวิตมนุษย์ต้องพัฒนาแบบองค์รวม ไม่เลือกหรือแยกเฉพาะส่วนพัฒนา เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมนมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลาอย่างมีคุณภาพ การพัฒนาชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนตามหลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ๓ ขั้นตอนด้วยกันคือ ๑) ปริยัติ คือ ภาคเนื้อหาความรู้หรือหลักปฏิบัติของอริยมรรค เป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา ๒) ปฏิบัติ คือ ภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการหรือ กระบวนการพัฒนาโดยรับหลักปฏิบัติในอริยมรรครวมลงใน “ไตรสิกขา” ๓ หมวดคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อนำไปสู่การใช้งานและปฏิบัติจริง ๓) ปฏิเวธ คือ ภาคการวัดผลการพัฒนา หลังจากนำ ไตรสิกขาไปใช้งาน ด้วย “ภาวนา ๔”

การพัฒนาเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบันนี้ ถ้าคนเรานำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีการเรียนรู้ฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ และสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างดี ซึ่งทำให้มีชีวิตที่ดี มีสติ เพราะสติ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งปัญญามีความสุขที่แท้จริง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมดาที่เป็นเหตุปัจจัยในกฎของธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง สามารถทำหน้าที่ของตนเองได้อย่างถูกต้อง ตั้งใจทำให้ดี พัฒนาตนเอง ให้ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ทำให้เกิดคุณประโยชน์ต่าง ๆ จนส่งผลให้มีความประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน เมื่อเรามีความตั้งใจในงานที่ได้รับ มีความพยายามในสิ่งที่ต้องรับผิดชอบ รู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาเมื่อเกิดปัญหา สามารถไตร่ตรอง ตรวจสอบเหตุผลที่เป็นจริงได้ มีการพัฒนาหน้าที่การงานของตนเองไปในทางที่ดีที่เจริญ จากนั้นก็ร่วมมือพัฒนาสังคมต่อ มีการพัฒนาให้เจริญองงาม เมื่อสังคมมีการพัฒนา ที่มีการเน้นทางด้าน การปรับพฤติกรรม พัฒนาพฤติกรรมให้เหมาะสม และยังเสริมไปสู่จุดมุ่งหมายสร้างในสิ่งที่ต้องการ วางแผนและแนวทางในการปฏิบัติ นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามายึดในการดำรงชีวิต ยึดหลักปฏิบัติที่มีประโยชน์ต่อตนเอง ต่อผู้อื่น และต่อสังคม เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการดำเนินชีวิตไปสู่การดำเนินชีวิตที่เข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขจากกัลยาณปุณฺณไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยก

ต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่ว ๆ ไป การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดี มีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้น พุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเอง และสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระพุทธศาสนาเถรวาทมองว่า การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขจากกัลยาณบุณฺชนไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่ว ๆ ไป การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้นพุทธจริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเองและสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

๔.๕.๔ คุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มองว่า หลักธรรมคำสอนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นคำสอน และเป็นหลักประพฤติปฏิบัติที่มีคุณค่าต่อวิถีชีวิต หรือการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมของชาวฮินดูเป็นอย่างมาก โดยเริ่มต้นตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การใช้ชีวิตในสังคมของวรรณะต่างๆ และอาศรมเป็นต้น ล้วนแล้วแต่มีความเกี่ยวข้อง มีความผูกพันอยู่กับกิจกรรมและพิธีกรรมทางศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ คืออยู่ภายใต้ของหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนา รวมถึงขั้นตอนของชีวิตและพิธีกรรมการบูชาเทพเจ้าต่าง ๆ จึงถือได้ว่า หลักจริยธรรมคำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น มีคุณค่าและความสำคัญต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวฮินดูเป็นอย่างมาก เพราะว่าชาวฮินดูนั้นจะขาดเสียจากพิธีกรรมต่าง ๆ ทางศาสนาไม่ได้ การใช้ชีวิตอยู่ในสังคมก็ล้วนแล้วแต่มีความสอดคล้องกันกับหลักของศาสนา การศึกษาเรียนรู้และเข้าใจถึงในหลักจริยธรรมนั้น เป็นการเรียนรู้หลักของความประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิต คุณค่าของหลักจริยธรรมมีลักษณะคล้ายกับเป็นปัจจัยที่สำคัญสำหรับชีวิตของมนุษย์ทุกคนในสังคม เพราะมนุษย์ย่อมมีความต้องการที่เป็นพื้นฐานคือ ความต้องการทางกาย ความต้องการทางสังคม และความต้องการทางด้านจิตใจ ดังนั้น คุณค่าของหลักจริยธรรมในประเภทต่างๆ ทุกระดับชั้นเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว มี ๓ อย่าง หรือ ๓ ประเภทคือ

๑) เพื่อเป็นหลักปฏิบัติให้คนอยู่รวมกันอย่างสงบสุข มนุษย์เป็นสัตว์สังคมคือชอบอยู่รวมกันเป็นคณะโดยมีกฎระเบียบประเพณีเป็นหลักปฏิบัติเพื่อเป็นเครื่องผูกพัน ไม่ให้มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำในสิ่งที่ดีงามซึ่งเป็นหลักจริยธรรม คุณค่าที่ได้รับคือนำความสงบสุขนำสันติภาพมาสู่สังคมมนุษย์ซึ่งใช้ชีวิตอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นคณะ

๒) เพื่อเป็นหลักให้เศรษฐกิจสมบูรณ์ นักสังคมได้วางหลักการจัดสังคมของมนุษย์ไว้หลายอย่างเช่น ศาสนา และเศรษฐกิจ ศาสนาเป็นเรื่องของจริยธรรมความประพฤติ เป็นเรื่องของจิตใจ ส่วนหลักของเศรษฐกิจเป็นเรื่องทางวัตถุที่อำนวยความสะดวกทางกายให้มนุษย์ เมื่อคนมีปัจจัย ๔ สมบูรณ์สังคมก็จะมี ความปกติสุข ไม่มีการเบียดเบียนกันทางกาย วาจา และทางใจ

๓) เพื่อเป็นหลักให้เกิดความเจริญก้าวหน้า คุณค่าของหลักจริยธรรมมีความจำเป็นต่อชีวิตและจิตใจของมนุษย์มาก ทำให้บุคคลมีหลักในการดำเนินชีวิตดีขึ้นปกครองตนเองได้ ทำให้คน

เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบเพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรม จริยธรรมมีคุณค่าต่อชีวิตและจิตใจของมนุษย์ในสังคมส่วนรวมเช่น เป็นบ่อเกิดแห่งความเจริญทั้งปวงที่เรียกว่า วัฒนธรรมขนบธรรมเนียม ประเพณี เป็นต้น ที่สำคัญที่สุดคือ จริยธรรมมีคุณค่าที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าอันยิ่งใหญ่ทางด้านจิตใจของคนในสังคม เพราะการดูคนว่าเป็นคนดีหรือไม่ดีนั้นให้ดูที่พฤติกรรมคือการกระทำที่แสดงออกมากาย วาจา และทางใจ ถ้ามีพฤติกรรมเป็นไปในทางที่ดีก็ถือว่าเป็นคนมีจริยธรรม^{๑๘}

จริยธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นคำสอนเป็นธรรมะที่มีคุณค่าต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวฮินดูทุกบทุกตอน ทุกหัวข้อธรรม เพราะสอนให้มนุษย์ดำเนินชีวิตตามวิถีแห่งความดี สอนให้คนในสังคมมีพฤติกรรมที่ดีงามคือ ให้เป็นคนมีศีลธรรมและจริยธรรมรักความสงบสุข เพราะคำว่า ฮินดู ซึ่งก็บ่งบอกถึงผู้ละเว้นจากการเบียดเบียนกันทั้งมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวก สอนให้คนในสังคม ชุมชน ไม่ให้เบียดเบียนกันทางกาย วาจา และทางจิตใจ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมอินเดียตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน และจริยธรรมคำสอนที่ดีเด่นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูก็คือ หลักของอหิงสาธรรม เพราะชีวะของสัตว์ทุกชนิดนั้นมีความสำคัญไม่ควรทำลายหรือเบียดเบียน ให้มีความรักความเมตตาต่อสิ่งที่มีชีวิต รักและเคารพชีวิตทรัพย์สินของคนอื่น เป็นต้น หลักธรรมเหล่านี้เป็นธรรมะที่มีคุณค่าต่อคนทุกคน ทุกชั้นวรรณะของชาวฮินดู อหิงสา คือ การไม่เบียดเบียนกันนี้ มักจะเชื่อมโยงกันกับสัจจะอยู่เสมอ สัจจะคือความจริงเป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าและมีความสำคัญต่อความเป็นอยู่ของคนในสังคมอีกประการหนึ่ง ซึ่งในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูสอนว่า เมื่อเราปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมคือไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ย่อมพบความจริงซึ่งความจริงดังกล่าวนี้เป็นความจริงอันยอดเยี่ยมกล่าวคือ พรหมันซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่งที่มีอยู่ในจักรวาลและเป็นต้นกำเนิดแห่งคุณค่าทั้งปวง^{๑๙} สัจจะและอหิงสาเป็นจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกันเสมอมนุษย์ทุกคนจะต้องตระหนักและปฏิบัติตามในจริยธรรมสองประเภทนี้ เพราะเป็นคุณธรรมและจริยธรรมที่สร้างความเจริญให้แก่คนในสังคม ไม่มีสังคมใดที่จะพบความเจริญและสันติภาพได้ ถ้าขาดจากจริยธรรมอันเป็นคำสอนของศาสนา ดังนั้นมนุษย์จะขาดศาสนาเสียไม่ได้^{๒๐} นอกจากนี้แล้วในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ยังมีหลักจริยธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ หลักของปุรุชาณะ หรือจุดหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์ซึ่งประกอบด้วย อรรถะ กามะ ธรรมะ และโมกษะ^{๒๑} ทั้งหมดนี้เป็นหลักธรรมคำสอนที่มีคุณค่าและความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์มาก เป็นธรรมที่มนุษย์ทุกคนควรแสวงหาและทำให้แจ้งในภพนี้โดยไม่ต้องรอกาลเวลา ไม่ลั้งเลงสงสัยในชีวิตถ้าบุคคลใดทำให้แจ้งแล้วเข้าใจแล้วก็จะพบเห็นคุณค่าในตัวของตนเอง และถ้าบุคคลใดไม่แสวงหาก็คงไม่รู้ถึงคุณค่าในเมื่อไม่รู้คุณค่าแล้วก็จะมัวแต่ลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับกิเลสตัณหาต่างๆ และต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ชาวฮินดูเชื่อว่าธรรมะหรือจริยธรรม มีคุณค่าต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้ง

^{๑๘} ลำดวน ศรีมณี, จริยธรรมและจริยศาสตร์ตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ดวงแก้ว, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒-๑๓.

^{๑๙} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๙๙.

^{๒๐} บุญมี แทนแก้ว, ปรัชญาศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑.

^{๒๑} ดนัย ไชโยธา, นานาศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๓๖.

ส่วนตัวบุคคลและส่วนสังคมทั้งทางโลกและทางธรรมหรือทางวิญญาณ ทั้งระดับต่ำและระดับสูงสุด อรรถะและกามะ เป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าต่อชีวิตของมนุษย์ทางกายหรือทางโลก และมีความสัมพันธ์กับบุคคลแต่ละคน กับสังคม ชุมชนเป็นต้น ธรรมะ กับโมกษะ เป็นจริยธรรมที่มีคุณค่าต่อชีวิตของมนุษย์ทางวิญญาณคือเป็นคุณค่าอันสูงสุดที่มนุษย์ทุกคนปรารถนาเพื่อที่จะเข้าถึงให้ได้ในชีวิตนี้ คือในขณะที่ยังมีชีวิตมีลมหายใจอยู่บนโลกมนุษย์ โดยดำรงตนอยู่ในขั้นตอนของชีวิตเช่นวรรณะเป็นต้น^{๒๒} กล่าวได้ว่า คุณค่าของหลักจริยธรรมในศาสนาพราหมณ์ฮินดูนั้น เป็นธรรมะเป็นกฎเกณฑ์เป็นบรรทัดฐานในการที่จะทำให้ชาวฮินดูดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนา และผลหรือคุณค่าก็คือทำให้คนในสังคมเป็นจำนวนมากอยู่ด้วยกันอย่างกลมกลืน ไม่มีปัญหาด้านต่างๆ เพราะทุกคนตั้งตนอยู่ในศีลธรรม

สรุปแล้ว คุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า การพัฒนามนุษย์นั้นนอกจากพัฒนาตัวมนุษย์ผู้หนึ่งให้เจริญทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และปัญญาเฉพาะตนเองทั้งในระดับโลกียะและระดับโลกุตระแล้ว ยังส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อสังคมโลกทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา เป็นต้น ซึ่งนั่นเป็นผลจากการนำจิตวิญญาณบริสุทธิ์ของผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ไปพัฒนาบุคคลอื่นต่อไป ก่อให้เกิดสันติสุขถาวร ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

๔.๖ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในประเด็นนิยามและความหมาย แนวคิดเรื่องมนุษย์ จุดมุ่งหมาย วิธีการและหลักธรรม คุณลักษณะที่พึงประสงค์ และคุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

จากประเด็นเรื่องนิยามและความหมายของการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า มนุษย์หรือสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ควรแก่การพัฒนาให้เจริญขึ้น โดยเฉพาะมนุษย์นั้นเป็นผู้สมควรแก่การฝึกฝนพัฒนา เพื่อสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง และส่งผลสืบเนื่องไปสู่สังคมที่ดีมีสันติสุขด้วย และทั้งสองศาสนามุ่งเน้นการพัฒนาใน ๓ ส่วนด้วยกัน คือด้านกาย วาจา และจิตใจ ซึ่งนั่นก็ต้องอาศัยหลักธรรมทางศาสนาแต่ละศาสนาเป็นตัวเชื่อมประสานหรือเป็นเครื่องขัดเกลาตนเอง

การเกิดเป็นมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนามองว่า เป็นการยากยิ่งเหมือนการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดา มีระดู การอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดา และสัตว์ถือกำเนิดจิตในครรภ์ เมื่อครบองค์ประกอบแล้ว การที่จะอยู่รอดปลอดภัยเป็นมนุษย์ต้องอาศัยการทะนุถนอมครรภ์อย่างดี แล้วจึงค่อยพัฒนาตนเองจากหลังจากคลอดแล้วตามลำดับพัฒนาการของมนุษย์ และภูมิปัญญาต่อไป ส่วนมนุษย์ในความหมายของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ผู้ที่พระมनुเป็นผู้สร้างขึ้นมาบนโลกนี้ ด้วยอำนาจของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งมีดวงวิญญาณอมตะอาศัยร่างอยู่เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนาถึงจุดหมายสูงสุดแล้ว ก็จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ที่เรียกว่า เข้าสู่โมกษะ

^{๒๒} พระมหาสม สุมน, ดร., ศึกษาเปรียบเทียบทรรณะคุณค่าชีวิตของมนุษย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา, หน้า ๑๘๕.

เมื่อนำข้อมูลประเด็นเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายในการพัฒนามนุษย์ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาพิจารณาแล้ว โดยเหตุที่ทั้งสองศาสนามีถิ่นกำเนิดที่เดียวกัน จึงมีความเชื่อในลักษณะคล้ายและใกล้เคียงกัน โดยในประเด็นนี้ ทั้งสองศาสนาต่างมองไปที่เป้าหมายของการพัฒนามนุษย์ไว้ ๒ ระดับด้วยกันคือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ คือมองว่าการพัฒนามนุษย์นั้นโดยภาพรวมแล้วมี ๒ ระดับใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ ระดับสามัญหรือระดับโลกียะเป็นการฝึกพัฒนาเพื่อให้เป็นคนมีคุณภาพในสังคม เพื่อพัฒนาตนเองและสังคมให้เกิดสันติสุข ส่วนเป้าหมายสูงสุดคือระดับโลกียะนั้น เป็นเป้าหมายของนักบวชผู้ต้องการพ้นจากทุกข์โดยเด็ดขาดซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน เป็นการไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก เป็นความหลุดพ้นจากกำเนิดใหม่ เรียกว่า เป็นการพัฒนาที่บริสุทธิ์ไม่ต้องการมาพัฒนาเพิ่มเติมอีกครั้ง ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกเป้าหมายหรือจุดหมายดังกล่าวว่า โมกษะ เป็นเป้าหมายที่เหนือธรรมชาติตามความเชื่อของศาสนาเรียกว่า การหลุดพ้นจากรังสัจของสังสารวัฏแต่มีเป้าหมายคือพรหมัน อันเป็นแดนนิรันดรซึ่งไม่สามารถที่จะอธิบายภาวะได้

จากการศึกษาวิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนากำหนดรูปแบบในการพัฒนาไว้ ๔ ด้าน คือ ด้านกาย ศิลปจิต และปัญญา เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วก็คือการกำหนดรูปแบบขึ้นเพื่อพัฒนาทางด้านกาย และปัญญา โดยการพัฒนาทางด้านร่างกายนั้น เป็นการพัฒนาเพื่อการเข้าสังคมโดยอาศัยศิลปะเป็นเครื่องมือประสาน ส่วนการพัฒนาทางด้านปัญญาคือการพัฒนาคนให้เป็นผู้ทำได้ทั้งปัญญาระดับโลกียะ คือ การรู้จักทำมาหากิน และช่วยเหลือสังคมได้ ส่วนปัญญาอีกระดับคือโลกุตระปัญญา เป็นการพัฒนาเพื่อยกจิตให้ข้ามพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสังคม และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง ส่วนรูปแบบการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นรูปแบบที่อิงอาศัยหลักฮินดูธรรมคือหลักธรรมพื้นฐานของการดำรงชีพของชาวฮินดู ซึ่งเป็นรูปแบบที่ชัดเจนตั้งแต่เริ่มต้นชีวิตของความเป็นฮินดูชน จนกระทั่งสิ้นชีพไป เป็นรูปแบบที่เป็นวิถีชีวิตที่ฮินดูชนทุกคนตั้งปฏิบัติ ส่วนใครจะถึงเป้าหมายสูงสุดคือการบำเพ็ญเป็นสันยาสะ แล้วปฏิบัติเพื่อบำเพ็ญโมกษะนั้นเป็นส่วนเฉพาะบุคคล ซึ่งต่างกับทางพระพุทธศาสนาที่ไม่ได้กำหนดบังคับให้ต้องปฏิบัติ เพียงแต่ชี้แนวทางว่า รูปแบบของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเป็นเช่นนี้ ส่วนใครต้องการพัฒนาก็จงนำไปใช้ หากใครไม่ต้องการพัฒนาก็ปล่อยละเลย เรียกว่าเป็นพุทธศาสนิกชนเพียงสถานะทางสังคม แต่ไม่ได้เป็นทางรูปแบบพระพุทธศาสนา ซึ่งนั่นนับว่าเป็นจุดด้อยของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับจุดเด่นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูดังกล่าว

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น พระพุทธศาสนาออกไปที่หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตตั้งแต่พื้นฐานจนกระทั่งสูงสุดซึ่งจัดเป็นการพัฒนาตามระดับภูมิธรรมของแต่ละคนที่ไม่เหมือนกัน และเป็นกฎกติกาที่ไม่ได้บังคับให้ต้องทำ เพียงแต่ชี้แนะว่าควรกระทำหรือไม่ควรกระทำเท่านั้น ซึ่งเมื่อก้าวโดยภาพรวมแล้วก็คือหลักของไตรสิกขา ได้แก่ ศิล สมาธิ ปัญญา เป็นการฝึกพัฒนาตนเองตามความต้องการของผู้ปฏิบัติ เช่น ผู้ต้องการอยู่ร่วมกับสังคมอย่างสันติสุข ก็ฝึกพัฒนาในหลักของศีลสังคม แต่เมื่อต้องการข้ามพ้นวิภวสังสาร ก็ควรฝึกในอิทธิศีลสิกขา ซึ่งเป็นการพัฒนาตนตามศีลของพระอรหันต์ เป็นต้น ส่วนหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นการฝึกตามหลักศาสนาและสถานะของ

ตระกูล จะว่าเป็นหลักธรรมของตระกูลก็ได้ ซึ่งฮินดูชนทุกคนต้องถือปฏิบัติ ตั้งแต่การเข้ารับการศึกษา การครองเรือน การฝึกบำเพ็ญเพียรทางจิต และปัจจุบันอาจมีการปรับประยุกต์เป็นการช่วยเหลือสังคมแทนการออกบำเพ็ญพรตเพื่อพ้นจากกิเลสเฉพาะตัว ซึ่งนั่นคือเป็นจุดเด่นของการนำหลักธรรมมาปฏิบัติให้เห็นชัดเจนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งต่างกับพระพุทธศาสนาที่จุดเด่นของหลักธรรมนั้น กลายเป็นจุดด้อย เพราะไม่สามารถบังคับให้นำเอาไปใช้อย่างจริงจัง เป็นเพียงแต่แนวทางที่บุคคลผู้ใฝ่ที่จะพัฒนาตนนำเอาไปใช้ด้วยตนเองเท่านั้น

คุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น พระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มองในลักษณะคล้ายกัน คือ เมื่อมนุษย์ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้วย่อมทำให้เป็นผู้เจริญในสังคม โดยแบ่งกลุ่มชนออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มกัลยาณบุณชน เป็นกลุ่มคนดีที่ได้รับการพัฒนาแล้ว เป็นผู้ที่สามารถขับเคลื่อนพลังสังคมไปสู่ทิศทางที่ดีได้ เป็นสังคมแห่งสันติสุข ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชนที่ฝึกฝนตนเองเพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในชีวิตหรือเป้าหมายสูงสุดในศาสนา อันเป็นเป้าหมายที่ต้องการ โดยทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเรียกว่า โมกษะ

คุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น ทั้งสองศาสนามองว่า การพัฒนามนุษย์นั้นนอกจากจะพัฒนาตัวมนุษย์ผู้นั้นให้เจริญทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และปัญญาเฉพาะตนเองทั้งในระดับโลกียะและระดับโลกุตระแล้ว ยังส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อสังคมโลกทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา เป็นต้น ซึ่งนั่นเป็นผลจากการนำจิตวิญญาณบริสุทธิ์ของผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ไปพัฒนาบุคคลอื่นต่อไป ก่อให้เกิดสันติสุขถาวร ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาหลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาหลักการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ ๓) เพื่อวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ผลการศึกษาพบว่า

วัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พบว่า พระพุทธศาสนาเถรวาท มีทัศนะว่า การพัฒนามนุษย์ก็คือ การทำให้คนเจริญขึ้นหรือมีความดีงามขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุที่ธรรมชาติของมนุษย์แล้วเป็นสัตว์ที่ต้องฝึก ต้องมีการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถพัฒนาได้ทั้งภายนอกและภายในคือการพัฒนาทางด้านศีล สมาธิ ปัญญาและการพัฒนาจิตและเพื่อเพิ่มศักยภาพให้มนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้สึกรู้จัก ผิด ดี ชั่ว ประโยชน์และโทษ อันเป็นเหตุนำมาซึ่งสันติสุขในสังคมนั่นเอง

การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับว่าสูงส่งกว่าสัตว์อื่น ๆ และมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะกุศลกรรมฝ่ายดีจึงส่งผลให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ อกุศลกรรมฝ่ายชั่วส่งผลให้ได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์จึงมีโอกาสมากกว่าที่จะพัฒนาคุณธรรม และความสามารถของตน ซึ่งก็คือการพัฒนาตนเอง หรือ การฝึกตนนั่นเอง เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ๒ ประการคือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะและจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ โดยการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกียะคือการพัฒนาฝึกฝนตนเองก่อนและค่อยนำเข้าสู่ระดับการพัฒนาสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูประบบต่าง ๆ คือ ๑) จะต้องพัฒนาทั้งความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการให้เกิดการเรียนรู้ และนำไปสู่การปฏิบัติ ๒) ต้องมีกระบวนการสำคัญในการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติ และ ๓) ต้องสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ส่วนการพัฒนามนุษย์ในระดับโลกุตระ ก็คือ การศึกษาและฝึกฝนปฏิบัติตนตามหลักกัมมัฏฐาน ๒ ประการอันมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการแจ้งมรรคผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกฝนตนเองในทางพระพุทธศาสนานั่นเอง

วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ก็คือ คุณสมบัติหรือความสามารถทุกอย่างที่มนุษย์มีล้วนเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ถ้ามนุษย์ต้องการให้คุณสมบัติใด ๆ เกิดขึ้นในตนเอง มนุษย์สามารถฝึกฝนอบรมพัฒนาเอาได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเอาไว้ทั้ง ๔ ด้าน ๑) การฝึกฝนพัฒนาด้วยกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ๒) การฝึกฝนพัฒนาด้าน

ศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข

๓) การฝึกฝนพัฒนาด้านจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญงอกงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ ๑) คุณภาพจิต ๒) สมรรถภาพจิต ๓) สุขภาพจิต และ ๔) การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา คือ คือ รู้จักคิดรู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง

พระพุทธศาสนามองว่า เพราะมนุษย์คือ ผู้กำหนดทิศทางชีวิตให้กับตนเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ตนที่ฝึกดีแล้ว คือ ที่พึ่งของมนุษย์ที่หาได้ยาก และมนุษย์มีตนเป็นคติ (ที่พึ่ง) ดังนั้น การพัฒนาชีวิตมนุษย์ต้องพัฒนาแบบองค์รวม ไม่เลือกหรือแยกเฉพาะส่วนพัฒนา เป็นการศึกษาที่ไม่แปลกแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ และโยงสังคมมนุษย์เอาไว้กับธรรมชาติได้ตลอดเวลาอย่างมีคุณภาพ การพัฒนาชีวิตมนุษย์จะดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนตามหลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ๓ ขั้นตอนด้วยกันคือ ๑) ปริยัติ คือ ภาคเนื้อหาความรู้หรือหลักปฏิบัติของอริยมรรค เป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา ๒) ปฏิบัติ คือ ภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการหรือ กระบวนการพัฒนาโดยรับหลักปฏิบัติในอริยมรรครวมลงใน “ไตรสิกขา” ๓ หมวดคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อนำไปสู่การใช้งานและปฏิบัติจริง ๓) ปฏิเวธ คือ ภาคการวัดผลการพัฒนา หลังจากนำ ไตรสิกขาไปใช้งาน ด้วย “ภาวนา ๔”

การพัฒนาเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบันนี้ ถ้าคนเรานำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีการเรียนรู้ฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ และสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างดี ซึ่งทำให้มีชีวิตที่ดี มีสติ เพราะสติ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งปัญญามีความสุขที่แท้จริง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมดาที่เป็นเหตุปัจจัยในกฎของธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง สามารถทำหน้าที่ของตนเองได้อย่างถูกต้อง ตั้งใจทำให้ดี พัฒนาตนเอง ให้ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ทำให้เกิดคุณประโยชน์ต่าง ๆ จนส่งผลให้มีความสุขประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน เมื่อเรามีความตั้งใจในงานที่ได้รับ มีความพยายามในสิ่งที่ต้องรับผิดชอบ รู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาเมื่อเกิดปัญหา สามารถไตร่ตรอง ตรวจสอบเหตุผลที่เป็นจริงได้ มีการพัฒนาหน้าที่การงานของตนเองไปในทางที่ดีที่เจริญ จากนั้นก็ร่วมมือพัฒนาสังคมต่อ มีการพัฒนาให้เจริญงอกงาม เมื่อสังคมมีการพัฒนา ที่มีการเน้นทางด้านการปรับพฤติกรรม พัฒนาพฤติกรรมให้เหมาะสม และยิ่งเสริมไปสู่จุดมุ่งหมายสร้างในสิ่งที่ต้องการ วางแผนและแนวทางในการปฏิบัติ นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามายึดในการดำรงชีวิต ยึดหลักปฏิบัติที่มีประโยชน์ต่อตนเอง ต่อผู้อื่น และต่อสังคม เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการดำเนินชีวิตไปสู่การดำเนินชีวิตที่เข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด

การพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขจากกัลยาณปुरुชนไปจนถึงพระอรหันต์ ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมไม่ได้แยกต่างหากจากความสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความคิดดี ๆ ไป การพัฒนาคนซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดี

มีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ ชีวิตจะมีคุณภาพได้ก็ต้องมีพุทธจริยธรรม ดังนั้นพุทธ-จริยธรรมย่อมมีขึ้นได้ก็ด้วยการพัฒนาฝึกฝน อบรมตน เริ่มตั้งแต่หลักจริยธรรมเบื้องต้นเพื่อตนเอง และสังคม ไปจนถึงหลักพุทธจริยธรรมเพื่อพัฒนาตนให้ไปสู่ความหลุดพ้น

วัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ พบว่า ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีทัศนะว่า อารมณ์ของความสุขและความพึงพอใจ สามารถพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ให้เจริญสมบูรณ์ในตัวมันเอง ผลที่เกิดจากการพัฒนานั้นก็คือชีวิต อาหาร เครื่องประดับ ที่อยู่อาศัย และวัฒนธรรมในสังคม รวมถึงจรรยา มารยาท และประเพณีต่าง ๆ สิ่งที่เกี่ยวข้องและเกิดขึ้น เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมาเพราะอารมณ์ของความสุข ความพอใจ ความงาม ความรักเป็นต้น ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ ก็คือการเสริมสร้างศักยภาพของบุคคลให้เป็นที่พึงทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นด้วยการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และจิตใจ โดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูธรรม หรือที่เรียกว่า หลักอาศรม ๔ ซึ่งจะก่อให้เกิดความสันติสุขอย่างยั่งยืนทั้งแต่ตนเองและสังคมทั้งแบบชั่วคราวและแบบยั่งยืน

จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการพัฒนามนุษย์โดยเริ่มจากตัวเองเป็นเบื้องต้น ว่ามี ๔ ระดับ คือ ๑) ระดับร่างกาย ๒) ระดับที่ใช้ประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ๓) ระดับนอกเหนือจากธรรมชาติ ๔) ระดับองค์สมบูรณ์ โดยสรุปแล้ว มี ๒ ประการ คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ คือการพัฒนาตนเองในระดับร่างกาย ประสบการณ์อันเกิดแต่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ซึ่งเป็นการพัฒนาเพื่อรู้ในสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ เป็นสิ่งทั่วไปแก่สรรพสิ่ง และจุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ คือการพัฒนาตนให้รู้แจ้งทางอันนำไปสู่พรหมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในศาสนาที่เรียกว่า โมงกะ อันเป็นเป้าหมายที่เหนือจากธรรมชาติ เป็นจุดหมายสูงสุดในวงจรของสังสารวัฏ

ตั้งแต่กำเนิดจนกระทั่งดับชีพสังขาร ฮินดูชนได้กำหนดระบบของการจัดตารางชีวิตไว้ให้ปฏิบัติอย่างชัดเจนทุกขั้นตอน ที่เรียกกันว่าวิธีการการพัฒนามนุษย์ตามหลักฮินดูธรรม หรือหลักอาศรม ๔ นี้ ได้แก่ พรหมจริยะ คฤหัสถะ วณปรัสถะ สันยาสะ อาศรมข้อที่ ๑ - ๒ คือ พรหมจรรย์และคฤหัสถะ เป็นความโน้มเอียงทางจิตใจของแต่ละบุคคลไปในทางโลกโดยธรรมชาติ แต่ในขณะเดียวกันนั้น จากประสบการณ์ที่เขาได้รับในกิจการงานของเขา เป็นการอบรม บ่มนิสัยของเขาให้โน้มเอียงไปในทางออกบวช อาศรมข้อ ๓ - ๔ คือวณปรัสถะ และสันยาสะ เป็นวัยแห่งการปลีกตัวออกจากความวุ่นวายของโลก เป็นการแสดงถึงความเจริญเติบโตภายในหรือที่เรียกว่า มีอุปนิสัยแก่กล้า มีศรัทธาแก่กล้าในอาตมัน พร้อมทั้งจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ทุกเมื่อ อาศรมทั้ง ๔ นี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน คือขั้นที่ ๑ - ๒ เป็นการเตรียมเพื่อบรรลุความหลุดพ้น ขั้นที่ ๓ - ๔ เป็นลักษณะของจิตซึ่งพร้อมที่จะหลุดพ้น แต่เมื่อหลุดพ้นถึงที่สุดแล้ว ก็ต้องอยู่ในโลกต่อไปอีกจนกว่าสังขารร่างกายจะแตกดับ และในขณะเดียวกันนั้น ก็ต้องอาศัยข้าวปลาอาหารของชาวโลกเป็นอยู่ต่อไป

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็คือ จริยธรรม หมายถึงระบบหรือระดับของชีวิต หน้าที่ของคนในสังคมแต่ละคนพึงประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันเช่น อาศรม ๔ วรรณะ ๔ ซึ่งถือว่าเป็นโครงสร้างของสังคม ศาสนิกของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความเชื่อและเคารพในระบววรรณะ การที่ได้ทำตามหน้าที่คือวรรณะของแต่ละวรรณะถือว่าเป็นการพัฒนาตนเอง ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ชีวิตนั้นควรที่จะเริ่มต้นด้วยธรรมะ แล้วดำเนินชีวิตไปเป็น

ชั้น ๆ เช่น วรรณะและอาศรมเป็นต้น วรรณะคือธรรมะ อาศรมก็คือธรรมะ การทำหน้าที่ต่าง ๆ ตาม วรรณะถือว่าเป็นการทำตามธรรมะ คือใช้ชีวิตอย่างมีธรรมะนั้นเอง ดังนั้น หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนา มนุษย์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นั้น จึงเป็นหลักธรรมที่ใช้ให้เหมาะกับวัยของบุคคลที่ดำเนินตนตาม หลักของฮินดูธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ ๓ ประเภท คือ หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) และหลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย (วนปรีศถะและสันยาสะ)

๑. หลักธรรมสำหรับปฐมวัย (พรหมจรรย์) พรหมจรรย์ แปลว่า ผู้ประพฤติอย่าง พรหม คือ การปฏิบัติตนให้อยู่ในความบริสุทธิ์เหมือนพรหม ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณหรือเมถุนธรรม พรหมจรรย์เป็นขั้นตอนแรก หรือเป็นช่วงเวลา ๒๕ ปีแรกของชีวิต ซึ่งจัดเป็นวัยแห่งการศึกษาเล่าเรียน ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่พรหมจรรย์จะเรียกชื่อว่า พรหมจารี หลังจากพิธีประกาศตนเป็น พรหมจารีมอบตนเป็นศิษย์ของครูแล้วก็ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนประพฤติพรหมจรรย์โดยเคร่งครัด อยู่ในสำนักของอาจารย์ไปจนกว่าอายุจะครบ ๒๕ ปีเต็ม จึงจะถือว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เสร็จสิ้น

๒. หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย (คฤหัสถ์) คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน เป็นหลักปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของชีวิต ช่วงอายุของคฤหัสถ์นี้จะอยู่ระหว่าง ๒๕ - ๕๐ ปี หลังจากจบการศึกษาอบรม อย่างเข้มข้นในวัยพรหมจารีแล้ว ก็จะกลับไปแต่งงานใช้ชีวิตครองเรือนในอาศรมคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นช่วง สำคัญของชีวิตชาวฮินดู เพราะเป็นการใช้ชีวิตจริงในสังคม และกระทำได้เฉพาะสิ่งที่ศาสนาอนุญาต ตามที่เรียนมาในอาศรมแรกเท่านั้น เพื่อให้ชีวิตตรงความประสงค์ในการดำเนินไปสู่พรหมัน ไม่หลงไป กับสิ่งยั่วยุในการใช้ชีวิตในสังคมคือการครองเรือน ถือเป็นวัยของศูนย์รวมพิธีกรรมทางศาสนา และ ประเพณีทางสังคม ผู้ครองเรือนจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาประเพณีและวัฒนธรรมฮินดูมากที่สุด เดียว ดังนั้น หลักธรรมสำหรับมัชฌิมวัย หรือวัยแห่งการครองเรือน ก็คือ หลักแห่งการใช้ชีวิตตามวิถี แห่งผู้อยู่ร่วมกับสังคม ซึ่งจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์กับสังคมทั้งในฐานะผู้ให้และผู้รับ โดยมีหน้าที่หลัก คือการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีคุณธรรม หรือสามารถเป็นผู้นำได้ ต่อมาคือการให้การส่งเสริมบุคคลใน ครอบครัว เช่น บุตร ธิดา ภรรยา ให้อยู่เป็นสุข สุดท้ายคือการสงเคราะห์บุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็น บรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ที่พึงปฏิบัติในอาศรมที่ ๒ คือ คฤหัสถ์นั่นเอง

๓. หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัย หลักธรรมสำหรับปัจฉิมวัยนั้น ผู้วิจัยได้จัดด้วยสุดท้าย ของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ไว้ ๒ ระยะด้วยกัน คือ ๑) วนปรีศถาอาศรม (วัยแห่งการอยู่ป่า) วนปรีศถ์ แปลว่า ผู้อยู่ป่า เป็นอาศรมข้อที่ ๓ เป็นขั้นตอนหรือระยะที่ ๓ ของการดำเนินชีวิตของ บุคคลในสังคมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วนปรีศถ์นี้จะเริ่มจากช่วงระยะเวลาของอายุประมาณ ๕๑-๗๕ ปี วนปรีศถ์อาศรมเป็นช่วงชีวิตที่บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ที่อยู่ในการครองเรือนมาจนประสบความสำเร็จในชีวิตแล้ว ควรจะปล่อยวางจากการอยู่บ้านครองเรือนปล่อยให้เป็นที่ของลูกหลานที่ จะต้องสืบสานกันต่อไป ๒) สันยาสะอาศรม (วัยแห่งการออกบวช) สันยาสะ แปลว่า ผู้แสวงหาธรรม เป็นระยะหรือขั้นตอนสุดท้ายของชีวิตผู้ที่เข้าสู่อาศรมนี้เรียกว่า สันยาสี สันยาสี หรือบุคคลผู้สละชีวิต ทางโลกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรนั้นถือว่าเป็นอาจารย์ของคนในสังคมทุกระดับขั้นเป็นผู้อยู่ในสถาบันที่ สูงสุดและยังถือว่าเป็นอาจารย์ของพราหมณ์อีกด้วย

สรุปแล้ว หลักธรรมที่เป็นเครื่องส่งเสริมบุคคลให้ดำรงตนอยู่ถูกกาล หรือเหมาะสมกับวัย ก็คือการมีธรรมะตามหลักของอาศรมทั้ง ๔ คือ พรหมจรรย์ เป็นวัยแห่งการศึกษา คฤหัสถ์เป็นวัยแห่งการครองเรือน วนปรีสถะและสันยาสี เป็นวัยแห่งการเข้าป่าศึกษาธรรม และออกบวชมุ่งแสวงหาโมกษะ กล่าวได้ว่า โมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ถือว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสถานะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสถานะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

สำหรับคุณลักษณะของมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาตามนัยของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แบ่งเป็น ๒ ประการ คือ ๑) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มปุถุชน เป็นการพัฒนาคุณภาพของตนและงานให้สมบูรณ์ตามสถานะและหน้าที่ของตนเอง และ ๒) คุณลักษณะของมนุษย์กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชนที่ฝึกบำเพ็ญเพียรตามมรรควิธีแห่งโยคะ อันเป็นแนวทางเข้าถึงโมกษะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะโมกษะนั้น นับว่าเป็นอันติมะสัจจะ คือความจริงสูงสุดเป็นสถานะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป อยู่เหนือกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตไม่มีรูปร่างและพรหมันก็คือโมกษะ หรือความหลุดพ้น เป็นสถานะที่ปราศจากความรักความหลงและบุญบาปทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด

วัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ จากการศึกษาวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในประเด็นความหมาย แนวคิดเรื่องกำเนิดมนุษย์ จุดมุ่งหมาย วิธีการหลักธรรมที่ใช้ คุณลักษณะที่พึงประสงค์ อิทธิพลและคุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคม สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

จากประเด็นเรื่องความหมายของการพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า มนุษย์หรือสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ควรแก่การพัฒนาให้เจริญขึ้น โดยเฉพาะมนุษย์นั้นเป็นผู้สมควรแก่การฝึกฝนพัฒนา เพื่อสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง และส่งผลสืบเนื่องไปสู่สังคมที่ดีมีสันติสุขด้วย และทั้งสองศาสนาเน้นการพัฒนาใน ๓ ส่วนด้วยกัน คือด้านกาย วาจา และจิตใจ ซึ่งนั่นก็ต้องอาศัยหลักธรรมทางศาสนาแต่ละศาสนาเป็นตัวเชื่อมประสานหรือเป็นเครื่องขัดเกลาตนเอง

การเกิดเป็นมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนามองว่า เป็นการยากยิ่งเหมือนการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดา มีระดู การอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดา และสัตว์ถือกำหนดจุดในครรภ์ เมื่อครบองค์ประกอบแล้ว การที่จะอยู่รอดปลอดภัยเป็นมนุษย์ต้องอาศัยการทะนุถนอมครรภ์อย่างดี แล้วจึงค่อยพัฒนาตนเองจากหลังจากคลอดแล้วตามลำดับพัฒนาการของมนุษย์ และภูมิปัญญาต่อไป ส่วนมนุษย์ในความหมายของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ผู้ที่พระมनुเป็นผู้สร้างขึ้นมาบนโลกนี้ ด้วยอำนาจของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ซึ่งมีดวงวิญญาณอมตะอาศัยร่างอยู่ เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักของศาสนาถึงจุดหมายสูงสุดแล้ว ก็จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ที่เรียกว่าเข้าสู่โมกษะ

เมื่อนำข้อมูลประเด็นเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายในการพัฒนามนุษย์ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาพิจารณาแล้ว โดยเหตุที่ทั้งสองศาสนามีถิ่นกำเนิดที่

เดียวกัน จึงมีความเชื่อในลักษณะคล้ายและใกล้เคียงกัน โดยในประเด็นนี้ ทั้งสองศาสนาต่างมองไปที่เป้าหมายของการพัฒนามนุษย์ไว้ ๒ ระดับด้วยกันคือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ คือมองว่าการพัฒนามนุษย์นั้นโดยภาพรวมแล้วมี ๒ ระดับใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ ระดับสามัญหรือระดับโลกียะเป็นการฝึกพัฒนาเพื่อให้เป็นคนมีคุณภาพในสังคม เพื่อพัฒนาตนเองและสังคมให้เกิดสันติสุข ส่วนเป้าหมายสูงสุดคือระดับโลกียะนั้น เป็นเป้าหมายของนักบวชผู้ต้องการพ้นจากทุกข์โดยเด็ดขาดซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน เป็นการไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก เป็นความหลุดพ้นจากกำเนิดใหม่ เรียกว่า เป็นการพัฒนาที่บริสุทธิ์ไม่ต้องการมาพัฒนาเพิ่มเติมอีกครั้ง ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกเป้าหมายหรือจุดหมายดังกล่าวว่า โมกษะ เป็นเป้าหมายที่เหนือธรรมชาติ ตามความเชื่อของศาสนาเรียกว่า การหลุดพ้นวงจรของสังสารวัฏแต่มีเป้าหมายคือพรหมัน อันเป็นแดนนิรันดรซึ่งไม่สามารถที่จะอธิบายภาวะได้

จากการศึกษาวิธีการของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนากำหนดวิธีการในการพัฒนาไว้ ๔ ด้าน คือ ด้านกาย ศิลปจิต และปัญญา เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วก็คือการกำหนดวิธีการขึ้นเพื่อพัฒนาทางด้านกาย และปัญญา โดยการพัฒนาทางด้านร่างกายนั้น เป็นการพัฒนาเพื่อการเข้าสังคมโดยอาศัยศิลปะเป็นเครื่องมือประสาน ส่วนการพัฒนาทางด้านปัญญาคือการพัฒนาคนให้เป็นผู้ทำได้ทั้งปัญญาระดับโลกียะ คือ การรู้จักทำมาหากิน และช่วยเหลือสังคมได้ ส่วนปัญญาอีกระดับคือโลกุตระปัญญา เป็นการพัฒนาเพื่อยกจิตให้ข้ามพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสังคม และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง ส่วนวิธีการของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นวิธีการที่อิงอาศัยหลักฮินดูธรรม คือหลักธรรมพื้นฐานของการดำรงชีพของชาวฮินดู ซึ่งเป็นวิธีการที่ชัดเจนตั้งแต่เริ่มต้นชีวิตของความเป็นฮินดูชน จนกระทั่งสิ้นชีพไป เป็นวิธีการที่เป็นวิถีชีวิตที่ฮินดูชนทุกคนตั้งปฏิบัติ ส่วนใครจะถึงเป้าหมายสูงสุดคือการบำเพ็ญเป็นสันยาสะ แล้วปฏิบัติเพื่อบำเพ็ญโมกษะนั้นเป็นส่วนเฉพาะบุคคล ซึ่งต่างกับทางพระพุทธศาสนาที่ไม่ได้กำหนดบังคับให้ต้องปฏิบัติ เพียงแต่ชี้แนวทางว่า วิธีการของการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเป็นเช่นนี้ ส่วนใครต้องการพัฒนาก็จงนำไปใช้ หากใครไม่ต้องการพัฒนาก็ปล่อยละเลย เรียกว่าเป็นพุทธศาสนิกชนเพียงสถานะทางสังคม แต่ไม่ได้เป็นทางวิธีการพระพุทธศาสนา ซึ่งนั่นนับว่าเป็นจุดด้อยของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับจุดเด่นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูดังกล่าว

หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น พระพุทธศาสนาออกไปที่หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตตั้งแต่พื้นฐานจนกระทั่งสูงสุด ซึ่งจัดเป็นการพัฒนาตามระดับภูมิธรรมของแต่ละคนที่ไม่เหมือนกัน และเป็นกฎกติกาที่ไม่ได้บังคับให้ต้องทำ เพียงแต่ชี้แนะว่าควรกระทำหรือไม่ควรกระทำเท่านั้น ซึ่งเมื่อก้าวโดยภาพรวมแล้วก็คือหลักของไตรสิกขา ได้แก่ ศิล สมาธิ ปัญญา เป็นการฝึกพัฒนาตนเองตามความต้องการของผู้ปฏิบัติ เช่น ผู้ต้องการอยู่ร่วมกับสังคมอย่างสันติสุข ก็ฝึกพัฒนาในหลักของศีลสังคม แต่เมื่อต้องการข้ามพ้นวิภวสังสาร ก็ควรฝึกในอริศีลสิกขา ซึ่งเป็นการพัฒนาตนตามศีลของพระอริยะ เป็นต้น ส่วนหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น เป็นการฝึกตามหลักศาสนาและสถานะของตระกูล จะว่าเป็นหลักธรรมของตระกูลก็ได้ ซึ่งฮินดูชนทุกคนต้องถือปฏิบัติ ตั้งแต่การเข้ารับการศึกษา การครองเรือน การฝึกบำเพ็ญเพียรทางจิต และปัจจุบันอาจมีการปรับประยุกต์เป็นการช่วยเหลือ

สังคมแทนการออกบำเพ็ญพรตเพื่อพ้นจากกิเลสเฉพาะตัว ซึ่งนั่นดูเป็นจุดเด่นของการนำหลักธรรมมาปฏิบัติให้เห็นชัดเจนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งต่างกับพระพุทธศาสนาที่จุดเด่นของหลักธรรมนั้นกลายเป็นจุดด้อย เพราะไม่สามารถบังคับให้นำเอาไปใช้อย่างจริงจัง เป็นเพียงแต่แนวทางที่บุคคลผู้ใฝ่ที่จะพัฒนาตนนำเอาไปใช้ด้วยตนเองเท่านั้น

คุณลักษณะของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น พระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มองในลักษณะคล้ายกัน คือ เมื่อมนุษย์ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้วย่อมทำให้เป็นผู้เจริญในสังคม โดยแบ่งกลุ่มชนออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มกัลยาณปุถุชน เป็นกลุ่มคนดีที่ได้รับการพัฒนาแล้ว เป็นผู้ที่สามารถขับเคลื่อนพลังสังคมไปสู่ทิศทางที่ดีได้ เป็นสังคมแห่งสันติสุข ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า กลุ่มอริยชน เป็นกลุ่มชนที่ฝึกฝนตนเองเพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในชีวิตหรือเป้าหมายสูงสุดในศาสนา อันเป็นเป้าหมายที่ต้องการ โดยทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระนิพพาน ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเรียกว่า โมกษะ

อิทธิพลและคุณค่าการพัฒนามนุษย์ต่อสังคมในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ทั้งสองศาสนามองว่า การพัฒนามนุษย์นั้นนอกจากพัฒนาตัวมนุษย์ผู้นั้นให้เจริญทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และปัญญาเฉพาะตนเองทั้งในระดับโลกิยะและระดับโลกุตระแล้ว ยังส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อสังคมโลกทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา เป็นต้น ซึ่งนั่นเป็นผลจากการนำจิตวิญญานบริสุทธิ์ของผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ไปพัฒนาบุคคลอื่นต่อไป ก่อให้เกิดสันติสุขถาวร ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” มีข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้

๑. ควรนำหลักการพัฒนามนุษย์ไปประยุกต์ใช้ในพัฒนาระบบคุณธรรมจริยธรรมทางการเมืองและการบริหารของรัฐ

๒. การทำความเข้าใจเป้าหมายของการพัฒนามนุษย์อันจะนำไปสู่การขจัดปัญหาทางสังคม และนำไปให้เกิดสันติสุขอย่างแท้จริง

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการทวิวิจัยต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบคุณค่าของการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย

๒. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบแนวทางและวิธีการนำหลักธรรมในการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูไปใช้ในการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมทางสังคมแบบยั่งยืน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี - ไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
มหาหมากุฏราชวิทยาลัย, แผนกตำรา. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ :

กฤษณะไทวยานวยาส. ศรีมัททกวัตติตา หรือ เพลงแห่งชีวิต. แปลโดย แสง มนวิฑูร และ จำนงค์ ทองประเสริฐ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรววิทยา, ๒๕๒๗.
จำนงค์ ทองประเสริฐ (แปล). บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑ - ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๐.
दनัย ไชโยธา. นานาศาสนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.
ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. ปรัชญาอินเดีย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.
นาคะประทีป (นามแฝง). ปาลี-สยาม อภิธาน. กรุงเทพมหานคร : มหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
บรรจบ บรรณรุจิ, ร.ท.จิตวิเคราะหฺ์เปรียบเทียบ : พระพุทธเจ้า : ชิกมันด์ ฟรอยด์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
บรรยงค์ โตจินดา. การบริหารงานบุคคล. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๖.
บุญมี แทนแก้ว. ปรัชญาศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.
บุญเลิศ ไพรินทร์. พฤติกรรมการบริหารงานบุคคล. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, ๒๕๓๘.
ป. หลวงสมบุญ, พันตรี. พจนานุกรมมคธ - ไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักเรียนวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ, ๒๕๔๐.
พะยอม วงศ์สารศรี. การบริหารทรัพยากรมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : คณะวิทยาการจัดการ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๓๘.
พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : กองทุนวัฒนธรรม, ๒๕๔๔.

_____ . **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒.

_____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ . **การศึกษา เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.

_____ . **ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____ . **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____ . **อมฤตพจนานา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙.

_____ . **วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.), ๒๕๕๘.

_____ . **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. นครปฐม : บริษัท จ. เจริญอินเตอร์พรีน (ประเทศไทย) จำกัด, ๒๕๕๔.

_____ . **ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๕๐.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ . **การศึกษากับการวิจัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . **รู้หลักก่อนแล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป..

พระพุทธโฆสะ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรีนติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.

พระภัททันตอาสภเถระ อัครมหาเถระผู้มีฐานาจารย์. **วิปัสสนาธุระ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ C 100 DESIGN CO., LTD., ๒๕๓๖.

พระมหาสม สุมน, ดร.. **ศึกษาเปรียบเทียบบรรณาคณาจารย์ในลัทธิฮินดูและในพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : นีลนาราการพิมพ์, ๒๕๓๗.

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. **สัมมาวาจา “พูดดี คือดี สังคมดี”**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๕๔.

พระยาอนุমানราชธน. **ศาสนาเปรียบเทียบ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๑.

พุทธทาสภิกขุ. **เป้าหมายของการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิพนพาน, ๒๕๓๗.

ไพฑูริย์ พัฒน์ใหญ่ยิ่ง. **ความคิดสำคัญในปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน สโตร์, ๒๕๓๐.

- มัลลี เวชชาชีวะ. **การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักวิจัยสถาบันพัฒนาบัณฑิตบริหารศาสตร์, ๒๕๒๔.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.
- เรียม ศรีทอง รศ.. **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาคน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทเวิร์ดเวฟ เอ็ดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๒.
- ลำดวน ศรีมณี. **จริยธรรมและจริยศาสตร์ตะวันออก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๓๘.
- วิชัย โสสุวรรณจินดา. **การบริหารทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : VJ.พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖.
- วิทยา ศักยาภินันท์. **ศาสนาฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๙.
- สงวน สุทธิเลิศอรุณ, รศ.. **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาคน**. กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์, ๒๕๔๓.
- สมชาย หิรัญกิตติ. **การบริหารทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ซีระฟิล์ม และโซเท็กซ์ จำกัด, ๒๕๔๒.
- สมพร สุขเกษม. **หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๓๒.
- สังจะพล ศรีสอ้าน (แปล). **๕๒ กิจกรรมสบายใจ ไกลความเครียด. (Relax in the city week by week)**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทแอกทีฟพรินท์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. **ประวัติศาสตร์ศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, ๒๕๓๒.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. **ฮินดู-พุทธ จุดยืนที่แตกต่าง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๔๖.
- สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (ปริวรรต). **วยาการศตกัม สุภาษิตร์้อยบทของวยาส**. กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- สุนทร ณ รังษี. **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- เสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป (นามแฝง). **หิโตปเทศ**. กรุงเทพมหานคร : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๑๗.
- เสฐียร พันธรั้งษ์ (ศาสตราจารย์พิเศษ). **ศาสนาเปรียบเทียบ**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๒.
- สมพร สุขเกษม. **หลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๓๒.
- สมภาร พรหมทา. **ภควัทคีตา (บทเพลงแห่งองค์ภควัน)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสาร, ๒๕๔๑.
- สิริ กรินชัย. **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. ภูเก็ต : กองทุนเผยแพร่ธรรมและชมรมปฏิบัติธรรม, ๒๕๔๖.
- อารี วิชาชัย. **ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๓.

อาจอง ชุ่มสาย ณ อยุธยา. **แนวทางสู่ความสุข**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ฟิลิกส์ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐.

องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. **ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. **หลักธรรมในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**. นนทบุรี : สหพรการพิมพ์, ๒๕๒๓.

อำนาจ เจริญศิลป์. **การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. ปรินต์ติ้งเฮ้าส์, ๒๕๔๓.

อำนวยการ แสงสว่าง. **การจัดการทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์พิสุทธิ์, ๒๕๔๗.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

จรรยาศักดิ์ ชุมมานนท์. “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนและวิธีการสร้างสันติภาพในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.

จิรวรรณ ชินะโชติ. “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องกรรมในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ธัญวรินทร์ ภักดิธนภิตต์. “การศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนาความประพฤติกุศลของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

บัญชายุทธ นาคมุจลินท์. “การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พรพิมล คุ่มอินทร์. “การบำเพ็ญตบะในศาสนาฮินดู”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระชัชวาล ศรีสุข. “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.

พระมหาแก่นเพชร วชิรสาโร (แฝงสีพล). “การศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัทกับนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๑.

พระมหาบุญชิต สุตโปรง. “ศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖.

พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย (แก้ววงศ์น้อย). “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระมหาพรสวรรค์ กิตติวิโร (จันโปรด). “ศึกษาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

- พระมหาพิเชษฐ์ ธีรวีโส (ดอกรัก). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธ-ปรัชญาเถรวาทที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- พระมหาสมบัติ นาคเสโน (แสนพรม). “รูปแบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร กรุงเทพมหานคร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระมหาไสว สนมมโน (ฤทธิ์วิชัย). “การศึกษาเปรียบเทียบการคบมิตรในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต (สุขดำ). “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ฟรอยด์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระอภัย อภิชาติ (ชูขุนทด). “การศึกษาหลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- เพ็ญแข บัวภา. “การพัฒนาคนไทยตามนัยพระพุทธศาสนา”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- วัฒนา พลชาติ. “ศึกษาวิเคราะห์วิธีพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- โสภณ ศรีกฤษญาพร. “ความคิดเรื่องมนุษย์ในพุทธปรัชญา”. **รายงานการวิจัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, ๒๕๓๐.
- อิสยาภรณ์ พิทยาภรณ์. “การศึกษาความต้องการและปัญหาการพัฒนาตนเองด้านวิชาการของอาจารย์มหาลัยเอกชน”. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๘.

(๓) บทความ/วารสาร

- Suwadhano, “ P.P.Buddhism and Human Right”, ใน **พุทธศาสตร์ปริทรรศน์ : รวมผลงานวิชาการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา**. หนังสืออนุสรณ์ในวโรกาสที่พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณได้รับพระราชทานตั้งสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่พระสุธีวรญาณ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๑ : ๔๑๒.
- วิทยา ศักยาภินันท์, รศ.ดร.. “คุรุกุล สถาบันการศึกษาของอินเดียโบราณ”, ใน **วารสารมนุษยศาสตร์**. ภาควิชาปรัชญาและศาสนา : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๒ กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๔.

๒. ภาษาอังกฤษ

- Hermann Otdenberg (Trans). **The Grihyasutras**. Part I.. II 1886 : 4, 1. Available : <http://www.sacred-texts.com/hin/sbe29/index.htm>.
- Hopfe Lewis M. **Religions of the world**. London : Trubner & Co.,1994.
- Jadunath Sinha. **A History of Indian Philosophy**. Vols. I, II, .Central Book Egency : Calcutta, 1952.
- Peter France. **Hermit. The insights' of Solitude**. New York : St Martin is Press, 1997.
- Pushendra Kumar Sharmar. **Hindu Religion and Ethics**. NewDelhi : K.D.Bhatia for Asian Publication Service, 1979.
- Ralph Griffith (Trans.), **Rg. Veda**, 1896 : 62, 10. Available : <http://www.sacredtexts.com/hin/rigveda/index.htm>
- Ramanohur, K. and Ramanohur, M.. **Hinduism For All**.Delhi : Tandon Publications, 1982.
- Ramnohur. **Religions of the world**. London : Trubner & Co, 1982.
- S.Radhakrishnan. **The Prcicipal Upanisads**. London : George Allen & Unwin Ltd, 1974.
- Sanatana Dhamma. **An Advaced Text Book of Hindu Religion and Ethics, Part II, Chap.IV**.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระชนินทร์ วรณาโณ (วายุระกุล)
- ชาติกาล : ๔ ตุลาคม ๒๕๑๗
- ชาติภูมิ : ๒๗/๔ หมู่ที่ ๔ ตำบลโพลองอากาศ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา
- อุปสมบท : ๑๖ มกราคม ๒๕๔๒
: ณ วัดบางน้ำเปรี้ยว โดยมีพระครูวิสุทธิศีลคุณ เป็นอุปัชฌาย์
- วุฒิการศึกษา **แผนกสามัญศึกษา**
: พ.ศ. ๒๕๕๙ สำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธโสธร จังหวัดฉะเชิงเทรา
- แผนกธรรม/แผนกบาลี**
: พ.ศ. ๒๕๔๕ น.ธ. เอก สำนักเรียนคณะจังหวัดฉะเชิงเทรา
- เข้าศึกษาต่อ : ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๙ หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ปัจจุบันสังกัดวัด : วัดบางน้ำเปรี้ยว ตำบลบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา โทรศัพท์ ๐๘ ๙๐๙๖ ๒๒๕๐
- วันที่สำเร็จการศึกษา : ๓๑ มีนาคม ๒๕๖๑